

НАЦІОНАЛЬНИЙ ЮРИДИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЯРОСЛАВА МУДРОГО

ЕКОНОМІЧНА ТЕОРІЯ ТА ПРАВО

ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ТЕОРИЯ И ПРАВО

ECONOMIC THEORY AND LAW

Збірник наукових праць

Виходить щоквартально

Заснований у січні 2010 р.

№ 3 (46) 2021

Харків
«Право»
2021

*Рекомендовано до друку та до поширення через мережу Інтернет вченою радою
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
(протокол № 1 від 27.08.2021)*

Економічна теорія та право : зб. наук. пр. / редкол.: А. П. Гетьман та ін. – Харків :
Право, 2021. – № 3 (46). – 153 с.

Засновник – Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

А. П. Гетьман – доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України, ректор Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого (голова редакційної колегії); **Л. С. Шевченко** – докторка економічних наук, професорка (заступниця голови редакційної колегії); **О. С. Марченко** – докторка економічних наук, професорка (відповідальна секретарка); **Alic Bîrcă** – доктор економічних наук, професор (Молдова); **Stanislav Buka** – доктор економічних наук, професор (Латвія); **Yuliya Chernykh** – кандидатка юридичних наук (Норвегія); **Raimundas Kalesnykas** – доктор юридичних наук, професор (Литва); **Nikola Milović** – доктор філософії з економіки, професор (Чорногорія); **Lina Novikoviēne** – докторка філософії з права, доцентка (Литва); **Grigore Ioan Piroșcă** – доктор філософії з економіки, професор (Румунія); **Alla Pozdnakova** – докторка юридичних наук, професорка (Норвегія); **Antonín Slaný** – доктор економічних наук, професор (Чехія); **Piotr Szymaniec** – доктор юридичних наук, професор (Польща); **Natela Tsiklashvili** – докторка економічних наук, професорка (Грузія); **Yordan Vasilev** – доктор економічних наук, професор (Болгарія); **О. З. Вагаманюк** – доктор економічних наук, професор; **О. С. Гринькевич** – докторка економічних наук, доцентка; **О. А. Гриценко** – докторка економічних наук, професорка; **В. В. Гуменюк** – доктор економічних наук, професор; **О. Р. Дашковська** – докторка юридичних наук, професорка; **Д. В. Задихайло** – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України; **Ю. К. Зайцев** – доктор економічних наук, професор; **Р. А. Казак** – кандидатка юридичних наук; **Т. М. Камінська** – докторка економічних наук, професорка; **О. М. Колідзе** – доктор економічних наук, професор, академік Академії економічних наук України; **М. В. Мартиненко** – докторка економічних наук, професорка; **В. С. Мілаш** – докторка юридичних наук, професорка; **Л. В. Нечипорук** – докторка економічних наук, професорка; **О. П. Подцерковний** – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України; **Д. В. Санніков** – кандидат юридичних наук, доцент; **О. Я. Трагнюк** – кандидатка юридичних наук, професорка; **Ю. М. Уманців** – доктор економічних наук, професор; **Л. І. Федулова** – докторка економічних наук, професорка; **І. Б. Чичкало-Кондрацька** – докторка економічних наук, професорка; **Р. В. Шаповал** – доктор юридичних наук, професор; **І. В. Шкодіна** – докторка економічних наук, професорка; **М. В. Шульга** – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України; **О. Л. Яременко** – доктор економічних наук, професор; **В. Л. Яроцький** – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України.

Наказом Міністерства освіти і науки України від 07.05.2019 № 612 збірник наукових праць включено до Переліку наукових фахових видань України, категорія «Б», за спеціальностями: 051 «Економіка», 072 «Фінанси, банківська справа та страхування», 073 «Менеджмент», 075 «Маркетинг», 076 «Підприємництво, торгівля та біржова діяльність», 081 «Право», 293 «Міжнародне право».

Збірник наукових праць зареєстровано і проіндексовано у таких міжнародних наукометричних базах, каталогах та системах пошуку: Index Copernicus International, Google Scholar, Central and Eastern European Online Library (CEEOL), Ulrich's Periodicals Directory, Polska Bibliografia Naukowa (PBN), а також базах даних «Наукова періодика України» та «Бібліометрика української науки» Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.

*Рекомендовано к печати и к распространению через сеть Интернет ученым советом
Национального юридического университета имени Ярослава Мудрого
(протокол № 1 от 27.08.2021)*

Экономическая теория и право : сб. науч. тр. / редкол.: А. П. Гетьман и др. – Харьков :
Право, 2021. – № 3 (46). – 153 с.

Учредитель – Национальный юридический университет имени Ярослава Мудрого

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

А. П. Гетьман – доктор юридических наук, профессор, академик НАПрН Украины, ректор Национального юридического университета имени Ярослава Мудрого (председатель редакционной коллегии); **Л. С. Шевченко** – доктор экономических наук, профессор (заместитель председателя редакционной коллегии); **О. С. Марченко** – доктор экономических наук, профессор (ответственный секретарь); **Alic Bircă** – доктор экономических наук, профессор (Молдова); **Stanislav Buka** – доктор экономических наук, профессор (Латвия); **Yuliya Chernykh** – кандидат юридических наук (Норвегия); **Raimundas Kalesnykas** – доктор юридических наук, профессор (Литва); **Nikola Milović** – доктор философии по экономике, профессор (Черногория); **Lina Novikoviēnė** – доктор философии по праву, доцент (Литва); **Grigore Ioan Piroșcă** – доктор философии по экономике, профессор (Румыния); **Alla Pozdnakova** – доктор юридических наук, профессор (Норвегия); **Antonín Slaný** – доктор экономических наук, профессор (Чехия); **Piotr Szymaniec** – доктор юридических наук, профессор (Польша); **Natela Tsiklashvili** – доктор экономических наук, профессор (Грузия); **Yordan Vasilev** – доктор экономических наук, профессор (Болгария); **О. З. Ватаманюк** – доктор экономических наук, профессор; **О. С. Гринькевич** – доктор экономических наук, доцент; **Е. А. Гриценко** – доктор экономических наук, профессор; **В. В. Гуменюк** – доктор экономических наук, профессор; **Е. Р. Дашковская** – доктор юридических наук, профессор; **Д. В. Задыхайло** – доктор юридических наук, профессор, член-корреспондент НАПрН Украины; **Ю. К. Зайцев** – доктор экономических наук, профессор; **Р. А. Казак** – кандидат юридических наук; **Т. М. Каминская** – доктор экономических наук, профессор; **О. Н. Колодизев** – доктор экономических наук, профессор, академик Академии экономических наук Украины; **М. В. Мартыненко** – доктор экономических наук, профессор; **В. С. Милаш** – доктор юридических наук, профессор; **Л. В. Нечипорук** – доктор экономических наук, профессор; **О. П. Подцерковный** – доктор юридических наук, профессор, член-корреспондент НАПрН Украины; **Д. В. Санников** – кандидат юридических наук, доцент; **О. Я. Трагнюк** – кандидат юридических наук, профессор; **Ю. Н. Уманцев** – доктор экономических наук, профессор; **Л. И. Федулова** – доктор экономических наук, профессор; **И. Б. Чичкало-Кондрацкая** – доктор экономических наук, профессор; **Р. В. Шаповал** – доктор юридических наук, профессор; **И. В. Шкодина** – доктор экономических наук, профессор; **М. В. Шульга** – доктор юридических наук, профессор, член-корреспондент НАПрН Украины; **О. Л. Яременко** – доктор экономических наук, профессор; **В. Л. Яроцкий** – доктор юридических наук, профессор, член-корреспондент НАПрН Украины.

Приказом Министерства образования и науки Украины от 07.05.2019 № 612 сборник научных трудов включен в Перечень научных профессиональных изданий Украины, категория «Б», по специальностям: 051 «Экономика», 072 «Финансы, банковское дело и страхование», 073 «Менеджмент», 075 «Маркетинг», 076 «Предпринимательство, торговля и биржевая деятельность», 081 «Право», 293 «Международное право».

Сборник научных трудов зарегистрирован и проиндексирован в таких международные наукометрических базах, каталогах и системах поиска: Index Copernicus International, Google Scholar, Central and Eastern European Online Library (CEEOL), Ulrich's Periodicals Directory, Polska Bibliografia Naukowa (PBN), а также базах данных «Научная периодика Украины» и «Библиометрика украинской науки» Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского.

Адрес редакции: Национальный юридический университет
имени Ярослава Мудрого, ул. Пушкинская, 77, Харьков, 61024, Украина.

Тел.: +38 (057) 704-11-35; +38 (057) 704-92-58.

E-mail: kafekonom@nlu.edu.ua, econom_theory@ukr.net. **Сайт:** <http://econtlaw.nlu.edu.ua>.

*The issue is recommended for publication and for distribution via the Internet
by the Academic Council of Yaroslav Mudryi National Law University
(the protocol No. 1 of 27.08.2021)*

Economic Theory and Law : col. of sci. papers / editorial board: A. P. Hetman, etc. – Kharkiv : Pravo, 2021. – No. 3 (46). – 153 p.

Founder – Yaroslav Mudryi National Law University

EDITORIAL BOARD:

A. P. Hetman – Doctor of Legal Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine, Rector of the Yaroslav Mudryi National Law University (editor-in-chief); **L. S. Shevchenko** – Doctor of Economic Sciences, Professor (deputy editor-in-chief); **O. S. Marchenko** – Doctor of Economic Sciences, Professor (executive secretary); **Alic Bîrcă** – PhD habilitatus in Economics, Professor (Moldova); **Stanislav Buka** – Doctor of Economic Sciences, Professor (Latvia); **Yuliya Chernykh** – Ph Candidate in Law (Norway); **Raimundas Kalesnykas** – Dr., Law (Social Sciences), Professor of Law (Lithuania); **Nikola Milović** – PhD in Economics, Professor (Montenegro); **Lina Novikovienė** – PhD in Law, Associate Professor (Lithuania); **Grigore Ioan Piroșcă** – PhD in Economics, Conf. univ., Professor (Romania); **Alla Pozdnakova** – Dr. Juris, Professor (Norway); **Antonín Slaný** – Professor, Ing., CSc. in Economics (Czech Republic); **Piotr Szymaniec** – Doctor of Legal Sciences, Professor (Poland); **Natela Tsiklashvili** – Doctor of Economics, Professor (Georgia); **Yordan Vasilev** – PhD in Economics, Professor (Bulgaria); **I. B. Chyckalo Kondratska** – Doctor of Economic Sciences, Professor; **O. R. Dashkovska** – Doctor of Legal Sciences, Professor; **L. I. Fedulova** – Doctor of Economic Sciences, Professor; **O. A. Grytsenko** – Doctor of Economic Sciences, Professor; **O. S. Hrynkevych** – Doctor of Economic Sciences, Associate Professor; **V. V. Humeniuk** – Doctor of Economic Sciences, Professor; **T. M. Kaminska** – Doctor of Economic Sciences, Professor; **R. A. Kazak** – PhD in Law; **O. M. Kolodiziev** – Doctor of Economic Sciences, Professor, Academician of AES of Ukraine; **M. V. Martynenko** – Doctor of Economic Sciences, Professor; **V. S. Milash** – Doctor of Legal Sciences, Professor; **L. V. Nechyporuk** – Doctor of Economic Sciences, Professor; **O. P. Podtserkovnyi** – Doctor of Legal Sciences, Professor, Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine; **D. V. Sannikov** – PhD in Law, Associate Professor; **R. V. Shapoval** – Doctor of Legal Sciences, Professor; **I. V. Shkodina** – Doctor of Economic Sciences, Professor; **M. V. Shulha** – Doctor of Legal Sciences, Professor, Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine; **O. Ya. Tragniuk** – PhD in Law, Professor; **Yu. M. Umantsiv** – Doctor of Economic Sciences, Professor; **O. Z. Vatamanyuk** – Doctor of Economic Sciences, Professor; **O. L. Yaremenko** – Doctor of Economic Sciences, Professor; **V. L. Yarotskyi** – Doctor of Legal Sciences, Professor, Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine; **D. V. Zadykhailo** – Doctor of Legal Sciences, Professor, Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine; **Yu. K. Zaitsev** – Doctor of Economic Sciences, Professor.

The Collection of Scientific Papers «Economic Theory and Law» is included in the **List of Scientific Professional Publications of Ukraine** in economic sciences and legal sciences (category «B») (the Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine of 07.05.2019, No. 612).

The collection of scientific papers registered and indexed in the international scientometric databases, catalogs and search engines: Index Copernicus International, Google Scholar, Central and Eastern European Online Library (CEEOL), Ulrich's Periodicals Directory, Polska Bibliografia Naukowa (PBN), as well as databases «Scientific Periodicals of Ukraine» and «Bibliometryka Ukrainian science» of V. I. Vernadsky National library of Ukraine.

Address of the editorial team: Yaroslav Mudryi National Law University, 77, Pushkinska St., Kharkiv, 61024, Ukraine.

Tel.: +38 (057) 704-11-35; +38 (057) 704-92-58.

E-mail: kafekonom@nlu.edu.ua, econom_theory@ukr.net.

Website: <http://econtlaw.nlu.edu.ua>.

ЗМІСТ

ЕКОНОМІЧНА ТЕОРІЯ

БИРКЕ А. П.

Вплив економічних криз на поведінку ринку праці в Республіці Молдова:
порівняльний аналіз (англ. мовою) 8

УТЕНКОВА К. О.

Формування системного підходу до розвитку економічної безпеки
в аграрному секторі 22

МАРЧЕНКО О. С., ЯРМАК О. В.

Консалтинг економічної безпеки підприємств: концептуальні
та прикладні основи системного підходу 39

КАМІНСЬКА Т. М.

Послуги міжнародного бізнес-консалтингу
на фармацевтичному ринку України 57

ФІЛАТОВА Л. Д., КОРЖОВА О. В.

Математичний інструментарій в економічних дослідженнях:
концептуальні трансформації в період парадигмальних змін (англ. мовою)... 73

ПРАВО

КОСТЮЧЕНКО О. Є, КОЛЄСНИК Т. В.

Правила внутрішнього трудового розпорядку як інструмент правового
регулювання організації праці на підприємствах, в установах, організаціях ... 89

БРЕДІХІНА В. Л.

Розвиток економіко-правового механізму природокористування
та охорони довкілля в рамках формування еколого-правової доктрини 108

НАУКОВІ ДИСКУСІЇ ТА ОГЛЯДИ

ШЕВЧЕНКО Л. С.

Чому створення біонічних компаній стає новим пріоритетом
для глобальних консалтингових фірм? 132

Вимоги до оформлення статей, які подаються до збірника

наукових праць «Економічна теорія та право» 148

СОДЕРЖАНИЕ

ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ТЕОРИЯ

БЫРКЭ А. П.

Влияние экономических кризисов на поведение рынка труда
в Республике Молдова: сравнительный анализ (на англ. языке)..... 8

УТЕНКОВА К. А.

Формирование системного подхода к развитию
экономической безопасности в аграрном секторе 22

МАРЧЕНКО О. С., ЯРМАК О. В.

Консалтинг экономической безопасности предприятий:
концептуальные и прикладные основы системного подхода 39

КАМИНСКАЯ Т. М.

Услуги международного бизнес-консалтинга
на фармацевтической рынке Украины 57

ФИЛАТОВА Л. Д., КОРЖОВА О. В.

Математический инструментарий в экономических исследованиях:
концептуальные трансформации в период парадигмальных изменений
(на англ. языке)..... 73

ПРАВО

КОСТЮЧЕНКО Е. Е., КОЛЕСНИК Т. В.

Правила внутреннего трудового распорядка как инструмент
правового регулирования организации труда на предприятиях,
в учреждениях, организациях..... 89

БРЕДИХИНА В. Л.

Развитие экономико-правового механизма природопользования
и охраны окружающей среды в рамках формирования
эколого-правовой доктрины..... 108

НАУЧНЫЕ ДИСКУССИИ И ОБЗОРЫ

ШЕВЧЕНКО Л. С.

Почему создание бионических компаний становится новым приоритетом
для глобальных консалтинговых фирм? 132

**Требования к оформлению статей, подаваемых в сборник
научных трудов «Экономическая теория и право»..... 148**

TABLE OF CONTENTS

ECONOMIC THEORY

BIRCA A. P.

The impact of economic crises on labor market behaviour
in the republic of Moldova: a comparative analysis 8

UTENKOVA K. O.

Formation of a systematic approach to the development
of economic security in the agricultural sector 22

MARCHENKO O. S., YARMAK O. V.

Economic security consultancy for enterprises: conceptual
and applied basics of the system approach 39

KAMINSKA T. M.

International business consulting services on the pharmaceutical market
of Ukraine 57

FILATOVA L. D., KORZHOVA O. V.

Mathematical tools in economic research: conceptual transformations
in the period of paradigmatic changes 73

LAW

KOSTYUCHENKO O. Y., KOLIESNIK T. V.

Rules of internal labor regulation as a tool of legal regulation
of work organization at enterprises and institutions 89

BREDIKHINA V. L.

Development of economic and legal mechanism of natural resource
management and environmental protection within the framework
of the formation of environmental and legal doctrine 108

SCIENTIFIC DISCUSSIONS AND REVIEWS

SHEVCHENKO L. S.

Why does the creation of bionic companies become a new priority
for global consulting firms? 132

Requirements for the articles in collection of scientific papers

«Economic Theory and Law» 148

DOI: 10.31359/2411-5584-2021-46-3-8
UDC 33.05-044.372:331.5(478)

A. P. BIRCA

Doctor habilitatum in Economics, Professor
Academy of Economic Studies of Moldova (University)
Chisinau, Republic of Moldova
e-mail: alicbir@yahoo.com

THE IMPACT OF ECONOMIC CRISES ON LABOR MARKET BEHAVIOUR IN THE REPUBLIC OF MOLDOVA: A COMPARATIVE ANALYSIS¹

The current approach treats the impact of economic crises on labour market behaviour in the Republic of Moldova. In this endeavour, negative effects of the economic crises from 2008 and 2020, caused by the Covid-19 pandemic which still continues to impact the economic development and the evolution of the labour market were analysed. In this context, the main economic indicators (GDP, the volume of industrial production, the volume of agricultural production, etc.) were considered, and more particularly their evolution during the pre and post crisis period. Furthermore, a series of indicators related to the labour market, as well as their manifestation during the economic crisis were examined. This allowed us to ascertain some distinctions regarding the indicators characterizing the labour market. Taking into account that the economic crisis from 2020, caused by the Covid-19 pandemic has specific features, we were able to highlight certain aspects concerning the content and organization of the labour market.

Key words: economic crisis, labour market, macroeconomic indicators, rate of employment, rate of unemployment, employed population.

JEL Classification: E23, E24, J21, O11.

Problem conceptualization. Any economic crisis has a negative impact both on the population's standard of living and on the labour market's evolution, through

© Birca A. P., 2021. Article is published under the terms of the Creative Commons License – Attribution 4.0 International (CC BY 4.0).

Available at <https://econtlaw.nlu.edu.ua>.

the increase of the unemployment rate and the contraction of the employment rate. Economic crises, regardless of the origin of their emergence, have repercussions on the workforce, principally on the most vulnerable categories present on the labour market (pre-retirees, young people, and people with special needs, etc.). Moreover, it should be mentioned that any economic crisis has repercussions on each country. Depending on the economic structure and the policies promoted, some countries succeed to overcome more rapidly the effects of the crisis, whereas other countries are confronted to lasting problems regarding the rate of employment and unemployment. If unemployment persists for an extended period, it triggers a series of negative consequences, which include a loss of human capital (OECD, 2009), but also an increase of the rate of criminality and of damage of the physical and psychological well-being of individuals (O'Higgins, 1997).

Taking into account all the facts mentioned above, the adoption of flexibility measures of the labour market is considered a solution to counteract the negative impact of recessions and to face the problem of structural unemployment (Liotti, 2020). The same author claims the idea that a more important dysregulation of the labour market (which means a more considerable flexibility of the labour market) could reduce the unemployment rate because: a) it reduces frictions (the time spent by an unemployed to find a job) and b) it allows an adjustment of the labour market in case of economic shocks.

Recent research and publication analysis. The economic crisis emerged in 2008 provoked a substantial shock on the labour markets of the Member States of the EU. The average unemployment rate in the EU increased from 7.1 % in 2007 to almost 9 % in 2009, with more sizeable raisings in some particular states (European Commission, 2010). Governments responded to this crisis by implementing measures of attenuation of the consequences for the labour market and of sustenance of the labour force having lost their jobs. The European Commission encouraged the governments to ensure that these measures are in accordance with the principles associated to flexicurity, a concept that shaped significantly the social prescriptions of the European Commission in the past decade (European Commission, 2009). In this regard, Heyes (2013) analysed the flexicurity as a response to the economic crisis.

The Covid-19 pandemic crisis hit all the states of the world and it is followed by an economic crisis with damaging consequences, especially for the labour market, and more generally for the whole society. Given the fact that this crisis imposes travel restrictions and social distance, this considerably affected various sectors of the economy, like transportation, trade, hotels and restaurants. According to Pouliakas and Branka (2020), the categories of workforce which are the most susceptible to be affected by the measures and practices of social distance caused by the pandemic Covid-19, are the most vulnerable groups: women, non-natives, employees with non-standard contracts (self-employed and temporary workers), employees with lower education, small jobs and low wages. In compliance with

these findings, Palomino and collab. (2020) notices that the crisis generates in all European countries an increase of the level of inequalities and poverty. However, these differences between employees and various working conditions are linked, to a certain extent, to the separation of different categories of employees in the economy sectors.

Formulation of the aims. The main objective of the current approach is to analyse the impact of the economic crises from 2008 and 2020 and their effects for the economic development of the Republic of Moldova, but mainly for the behaviour of the labour market and its related core indicators.

The presentation of the main material. Like any other country the Republic of Moldova was affected by the global financial crisis of 2008, and its consequences may be noticed in the evolution of the main indicators related to the economic situation of the state, but also of the labour market. So, primarily we analysed the core economic indicators for the period 2007–2010.

Table 1. The main indicators of the economic development in the period 2007–2012

Indicators	2007	2008	2009	2010	2011	2012
The Gross Domestic Product (in current prices), mil. lei	53430	62922	60430	71885	82349	87847
in % over the previous year (in comparable prices)	103.0	107.8	94.0	107.1	106.8	99.2
The Volume of the Industrial Production, mil. lei	26173.5	29988.4	22643.9	28140.1	34194.4	35975.0
Agricultural Production, mil. lei	12825	16503	13300	19873	22619	20263
Export, mil. dollars USA	1373.3	1591.1	1283.0	1541.5	2216.8	2161.8
Import, mil. dollars USA	3671.4	4898.8	3278.3	3855.3	5191.3	5213.1

Source: Elaborated by the author according to the information of National Bureau of Statistics.

From the *Table 1*, we can notice that the negative effects of the economic crisis from 2008, were mostly perceived in our country in 2009, during which the main economic indicators were in an obvious decline. Compared to 2008, in 2009 it was registered a negative growth of – 6,0 p. p. As well, it was recorded a decrease of both industrial and agricultural production. With regard to exports, they were reduced by 20 %, and imports- with almost 1/3. In 2010, it was also registered an enhancement of the indicators in question, reaching almost the level recorded in 2009, fact that proves the recovery from the crisis. All of these, had direct effects for the condition of the labour market. The evolution of the labour market's situation

may be perceived through its main indicators. In the *Figure 1*, it is presented the evolution of the employment and the activity rate for the period 2007–2012.

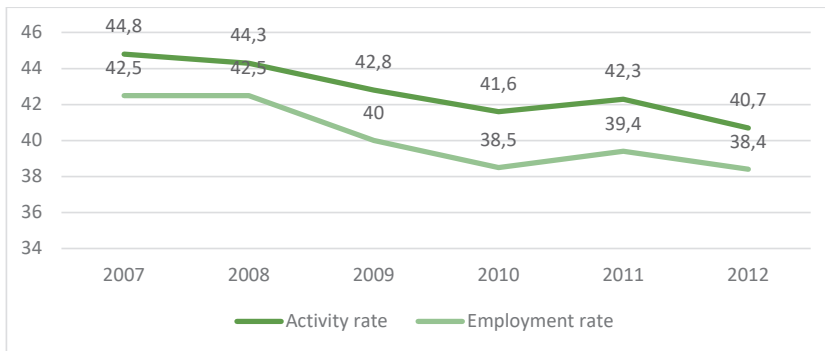

Figure 1. The evolution of the activity and the employment rate for the period 2007–2012

Source: Elaborated by the author according to the information of National Bureau of Statistics.

Starting with the year 2007, both the activity and the employment rate recorded a downward trend. Compared to the year 2007, the activity rate reduced with 3.2 p in 2010, while the employment rate diminished with 3.0 p. In 2011, it was noticed an improvement of the respective indicators, which nevertheless declined in 2012.

The employment rate is an indicator which reflects the level of employment at a regional or national level, according to all categories of the population. In *Figure 2*, it is represented the employment rate from the gender's aspect.

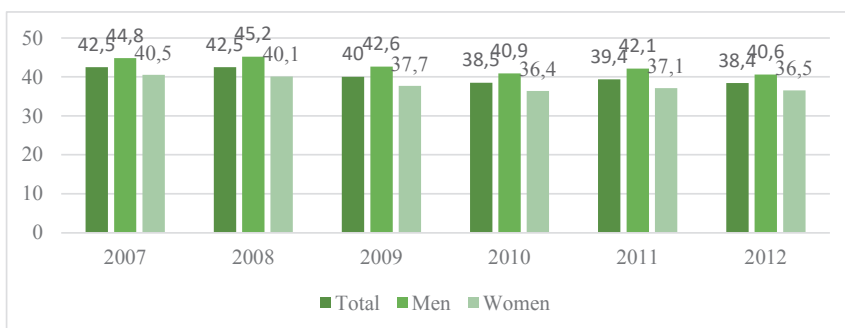

Figure 2. The employment rate according to gender for the period 2007–2012

Source: Elaborated by the author according to the information of National Bureau of Statistics.

Analysing the data from *Figure 2*, we observe a quite small employment rate. In the investigated period 2007–2012 the employment rate diminished from 42.5 % in 2007 to 38.4 % in 2012. Furthermore, if we examine the employment rate from the gender's aspect, we can note that it is even more reduced among women. In the analysed period, the employment rate among women declined from 40.5 % in 2007 to 36.5 % in 2012. At the same time, the employment rate among men was, on average, by approximately 4.0 p. superior to that of women.

Other than the employment rate, another indicator which characterizes the labour market is the unemployment rate. In *Figure 3*, it is represented the evolution of the unemployment rate in the Republic of Moldova for the period 2007–2012.

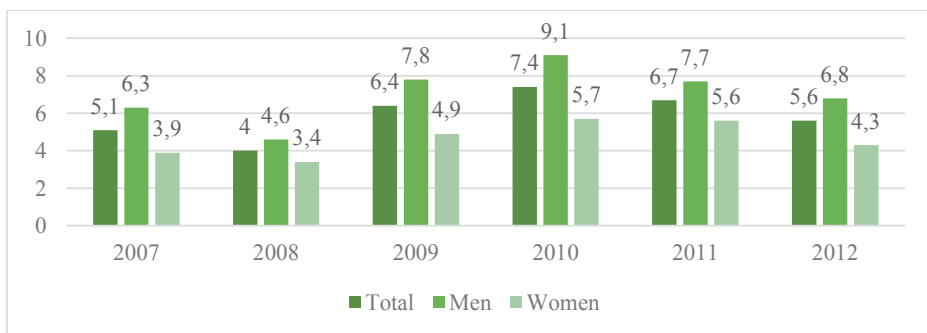

Figure 3. The unemployment rate in the Republic of Moldova, in the period 2007–2012, %

Source: Elaborated by the author according to the information of BNS.

Analysing the unemployment rate in the Republic of Moldova (*Figure 3*), we notice a growing trend of the indicator in question, from 5.1 % (2007) to 7.4 % (2010), following a decrease of this rate, to 5.6 % in 2012. However, we perceive a superior unemployment rate among men, in comparison with that registered among women. The highest discrepancy of the unemployment rate between men and women was recorded in 2010, and it was of 3.4 p.

The economic crisis started in 2020, caused by the Covid-19 pandemic, still continues to the present time, affecting both the economic system of the Republic of Moldova and those of all the states of the world. In contrast to the economic crisis from 2008, the actual one affects more profoundly the behaviour of the labour market, as a result of the measures taken regarding the work content and organization (teleworking, partial work schedule, structural unemployment during the state of emergency etc.). The economic crisis, caused by Covid-19, had a particular impact on the socio-economic system from the Republic of Moldova (*Table 2*).

Table 2. The main indicators of the economic development in the period 2016–2020

Indicators	2016	2017	2018	2019	2020
Gross Domestic Product (in current prices) , billion lei	160.8	178.9	192.5	210.4	206.4
in % compared to the previous year (in comparable prices)	104.4	104.7	104.3	103.6	93
The volume of the industrial production , billion lei	47.6	52.7	56.2	59.3	57.5
The agricultural production billion lei	30.5	34.1	32.6	34.6	30.1
Exports , billion dollars USA	2045.3	2425	2706	2779	2485
Imports , billion dollars USA	4020.3	4831	5760	5842	5416

Source: Elaborated by the author according to the information of the Ministry of Economy and Infrastructure.

As follows from the *Table 2*, the economic crisis caused by the Covid-19 pandemic, influenced all the sectors of the national economic system, also having a negative impact on the GDP. Thus, in 2020, the GDP represented 206.4 billion lei, current prices, trending downwards (in real terms) by 7.0 % compared to 2019. The industrial sector also knew a negative trend, being continually affected by the pandemic. In 2020, the volume of the industrial production decreased by 5.5 %, compared to 2019. The adverse weather conditions essentially determined the drop of the volume of industrial production. In 2020, the agricultural production diminished by 27.1 %, compared to 2019. Furthermore, we notice a decrease of the exports and imports. Compared to the previous year, the volume of exports reduced by 10.6 %, and those of imports by 7.3 % in 2020.

Although, the main economic indicators reduced significantly in 2020, the labour market, and its main specific indicators did not undergo substantial changes. Taking into account that in 2018, the calculation methodology of the employed population was modified, it was only conducted an analysis of the main indicators of the labour market for the period 2019–2020. Thereby, in the following *Figures 4* and *5*, the activity and occupation rate are indicated for both 2019 and 2020.

Analysing by quarters the activity rate in 2019–2020, we distinguish a certain fluctuation of the indicator. This is due, to an extent, to the seasonal nature of the activity in the agrarian sector, fact that determines that an important part of the workforce occupied in this field of activity is obliged to interrupt the activity during the cold period of the year. However, we have to remark that the COVID-19 pandemic impacted the occupation level in 2020. Thus, in the second quarter of

2020, the occupation rate was with 3.2 p. p. lower than the previous year, at the same period. This decrease can be explained, to a large extent, by the establishment of the state of emergency in the Republic of Moldova, which included the half of the second quarter. After the finalization of the state of emergency, certain activities regarding trade, hotels and restaurants, transportation etc. continued to be suspended in order to prevent the spread of the virus SARS COVID-19. In the fourth quarter of 2020, the occupation rate was higher than that registered at the same period, in 2019.

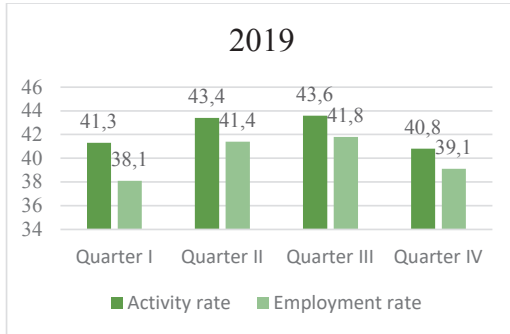

Figure 4. The evolution of the activity and employment rate in 2019

Source: Elaborated by the author according to the information of the National Bureau of Statistics.

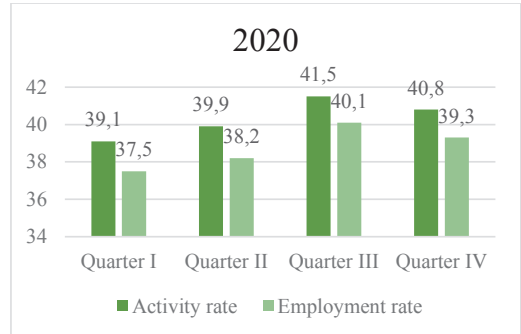

Figure 5. The evolution of the activity and employment rate in 2020

Source: Elaborated by the author according to the information of the National Bureau of Statistics.

The rate of the employed population varied from one quarter to another, without significant modifications. This finding is valid for the both years, 2019 and 2020 (Table 3).

Table 3. Quarterly evolution of the employed population according to sectors of the economy

Fields of activity	2019				2020			
	Quarter I	Quarter II	Quarter III	Quarter IV	Quarter I	Quarter II	Quarter III	Quarter IV
Total	829.0	901.1	909.8	849.7	806.3	821.5	863.4	845.6
Agriculture	156.4	197.3	204.7	173.1	153.0	188.1	197.0	165.4
Industry	134.5	130.6	125.0	122.0	121.5	120.4	120.3	123.5
Constructions	45.9	64.2	79.2	56.3	42.8	57.9	74.9	66.2
Services	492.2	509.0	500.9	498.	489.1	455.1	471.1	490.5

Source: Elaborated by the author according to the information of the National Bureau of Statistics.

According to *Table 3*, we observe a reduction of the employed population in 2020, compared to 2019. The most important discrepancy of the active population is registered in the second trimester, which occurs simultaneously with the state of emergency instituted in the Republic of Moldova. Consequently, in the second trimester of 2020, the employed population was with almost 80 thousand people inferior to that registered at the same moment, the previous year. The establishment of the state of emergency affected the activity of many companies, from the field of trade, transportation, restaurants and hotels etc., but also of some enterprises from the industrial sector and constructions. Thus, the employed population in the industrial area in the second quarter of 2020 was with over 10 thousand people smaller than at the same period of 2019. This situation is similar in the field of constructions. Subsequently, the activity in industrial and construction companies recovered, fact that engendered an increase of the employed population in these two areas of activity. This finding is determined by the rate of occupation, that in the fourth trimester (2020) exceeded the same rate registered in 2019, at the same moment. As for services, the highest discrepancy of the employed population is observed in the second quarter. In 2020, the number of the employed population was with almost 50 thousand people inferior to that recorded in 2019.

As it has been mentioned above, the occupation rate diminished during all the trimesters of 2020. Nevertheless, this situation did not engender an increase of the unemployment rate for the year 2020, as it would have been natural (*Figure 6*).

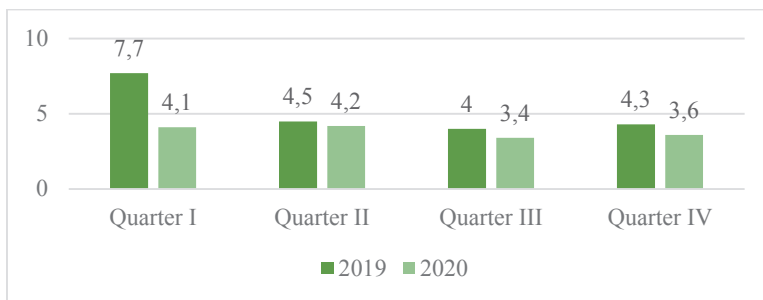

Figure 6. The evolution of the unemployment rate in 2019–2020, %

Source: Elaborated by the author according to the information of the National Bureau of Statistics.

From *Figure 6*, we observe that the unemployment rate diminished in 2020, compared to 2019. This decrease is characterized for all quarters. Even during the second trimester that coincided with the introduction of the state of emergency, the unemployment rate, according to the Labour Force Survey, registered a regression,

compared to the level of the indicator in 2019. The number of unemployed, estimated according to the International Labour Organization, was of 31.8 thousand people, being constantly decreasing compared to the fourth quarter of 2019 (38.1 thousand). The unemployment affected, to a greater extent, men, that formed 61.1 % of the total number of registered unemployed persons, but also many people from countryside – 53.6 %.

The Covid-19 pandemic influenced both the main indicators of the labour market, and the behaviour of the employed population. As reported by the Labour Force Survey, the proportion of employed people, whose job was affected by the pandemic varied from one quarter to another. In the first quarter (2020), the number of persons aged 15 years and above, sustaining that the activity at their workplace was impacted by Covid-19, was of 33.2 thousand. In the second quarter, their number exceeded 200.6 thousand persons. A much smaller number of persons stating that the Covid-19 pandemic affected their workplace was recorded in the third and fourth quarters. Still, because of the pandemic there have been many other forms that affected the employees at their workplace (*Table 4*).

Table 4. Forms of the employees' affections in relation to their workplace, due to the Covid-19 pandemic, 2020, %

Forms of affection	Quarter I	Quarter II	Quarter III	Quarter IV
Persons that weren't present to their workplace	60.6	60.7	34.4	12.8
Persons that proceeded to teleworking	28.4	25.6	24.0	40.5
Persons that worked fewer hours per week	25.5	30.4	44.8	48.0
Persons that were transferred to part-time work	8.0	6.8	9.6	28.6

A person that can be found in one or more situations.

Source: The National Bureau of Statistics.

Among the people affected by the Covid-19 pandemic, the most weren't present to their workplace (first and second quarter), whereas during the third quarter, more persons worked fewer hours per week. The number of people that had an official job, but who didn't work at all, was of 163 thousand (second quarter, 2020) and of 50.2 thousand (third quarter, 2020), or 5.8 % of the total employed population. In contrast to quarters I–III, in the fourth trimester, the number of employees teleworking and working fewer hours per week increased.

Conclusions. Any economic crisis, regardless of the nature or the causes that engendered its emergence, has a direct impact both on the economic development of the state and the evolution of the labour market. The last two economic crises from 2008 and 2020 (that still continues) proved important negative effects over the whole economic system and over the living standards of the population. The Republic of Moldova, as all the other states of the world, experienced the impact of these economic crises. If the negative effect of the economic crisis from 2008 were mostly felt in 2009, after which the economic system of the state began to recover, the economic crisis caused by the Covid-19 pandemic could have long-term repercussions on the economic system of Moldova, because the virus, through its mutations, still temporizes the society, generally, and economically, to come back to normality.

Due to methodological modifications referring to labour statistics, effectuated in 2018, we cannot compare the indicators characterizing the labour market, but we still can make some observations. The unemployment rate, following the economic crisis of 2008, increased more significantly than in 2020. As well, we notice that the unemployment rate in 2020 (in the middle of a pandemic and economic crisis) was lower than that registered in 2019. The economic crisis caused by the Covid-19 pandemic has its specificities and affected more seriously some targeted areas of activity. This determined a decrease of the employed population in those particular fields of activity.

Acknowledgement. This paper was developed within the project «Policies development on the labour market in order to increase employment», included in the State Program for the years 2020–2023 and financed by the Government of the Republic of Moldova.

REFERENCES

- Birca, A. (2019). Labour market in the Republic of Moldova: reality and challenges. *Theoretical and Applied Economics. Bucharest: Romania, Special Issue, vol. XXVI*, 253–264.
- Benach, J., and others. (2014). Precarious employment: understanding an emerging social determinant of health. *Annual Review of Public Health*, 35, 229–253. DOI: <https://doi.org/10.1146/annurev-publhealth-032013-182500>.
- European Commission (2009). *The Employment Crisis, Trends, Policy Responses And Key Actions: European Commission Background Paper to the EPSCO Council*. Brussels: European Commission.
- European Commission (2010). *Employment in Europe 2010*. Luxembourg: Publications Office.
- Heyes, J. (2013). Flexicurity in crisis: European labour market policies in a time of austerity. *European Journal of Industrial Relations*, 19 (1), 71–86.

- Liotti, G. (2020). Labour market flexibility, economic crisis and youth unemployment in Italy. *Structural Change and Economic Dynamics*. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.strueco.2020.04.011>.
- OECD (2009). *Education at a Glance 2009*. Retrieved from <https://www.oecd.org/education/skills-beyond-school/43636332.pdf>.
- O'Higgins, N. (1997). *The challenge of youth unemployment*. Retrieved from <https://econwpa.ub.uni-muenchen.de/econ-wp/lab/papers/0507/0507003.pdf>.
- Palomino, J. C., Rodríguez, J. G., & Sebastián, R. (2020). Wage inequality and poverty effects of lockdown and social distancing in Europe. *INET Oxford Working Paper, 2020–13*.
- Pouliakas, K., & Branka, J. (2020). EU jobs in highest risk of COVID-19 social distancing: is the pandemic exacerbating the labour market divide? *Cedefop – Working Paper Series*.

Article details:

Received: 17 August 2021

Revised: 25 August 2021

Accepted: 27 August 2021

А. П. БЫРКЭ

доктор экономических наук, профессор, Экономическая академия Молдовы (Университет), Республика Молдова, г. Кишинев

ВЛИЯНИЕ ЭКОНОМИЧЕСКОГО КРИЗИСА НА ПОВЕДЕНИЕ РЫНКА ТРУДА В РЕСПУБЛИКЕ МОЛДОВА: СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ

Автор исследует влияние экономического кризиса на поведение рынка труда в Республике Молдова. В рамках этой работы были проанализированы негативные последствия экономических кризисов 2008 и 2020 гг., вызванные пандемией Covid-19, которая все еще продолжает влиять на экономическое развитие и эволюцию рынка труда. В этом контексте были рассмотрены основные экономические показатели (ВВП, объем промышленного производства, объем сельскохозяйственного производства и т. д.), в частности их динамика в докризисный и посткризисный периоды. Кроме того, был изучен ряд показателей, относящихся к рынку труда, а также их проявление во время экономического кризиса. Учитывая, что экономический кризис 2020 г., вызванный пандемией Covid-19, имеет специфические признаки, мы смогли выделить некоторые аспекты, касающиеся содержания и организации рынка труда.

Ключевые слова: экономический кризис, рынок труда, макроэкономические показатели, уровень занятости, уровень безработицы, занятое население.

А. П. БИРКЕ

доктор економічних наук, професор, Економічна академія Молдови (Університет),
Республіка Молдова, м. Кишинів

ВПЛИВ ЕКОНОМІЧНОЇ КРИЗИ НА ПОВЕДІНКУ РИНКУ ПРАЦІ В РЕСПУБЛІЦІ МОЛДОВА: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ

Постановка проблеми. Будь-яка економічна криза негативно впливає як на рівень життя населення, так і на еволюцію ринку праці через збільшення рівня безробіття та скорочення рівня зайнятості. Залежно від економічної структури та політики деяким країнам вдається швидше подолати наслідки кризи, тоді як інші країни стикаються з тривалими проблемами щодо рівня зайнятості та безробіття. Якщо безробіття зберігається протягом тривалого періоду, це спричиняє низку негативних наслідків, серед яких втрата людського капіталу, а також збільшення рівня злочинності та шкоди фізичному і психологічному благополуччю окремих осіб. За таких умов актуальними є заходи з посилення гнучкості ринку праці для протидії негативному впливу рецесій та структурного безробіття.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Автор спирається на порівняльний аналіз економічних криз 2008 та 2020 рр., здійснений дослідниками і статистичними службами держав – членів ЄС. Економічна криза, що виникла в 2008 р., спровокувала значний шок на ринках праці всіх європейських країн. Середній рівень безробіття в ЄС зріс із 7,1 % у 2017 р. до майже 9 % у 2009 р. Уряди відреагували на цю кризу, запровадивши спеціальні заходи відповідно до принципів гнучкої безпеки праці.

Пандемічна криза Covid-19 має значні відмінності: вона вразила всі країни світу, призвела до шкідливих наслідків не тільки для ринку праці, а й для всього суспільства. Ця криза накладає обмеження на подорожі й соціальну дистанцію, значно впливає на такі галузі економіки, як транспорт, торгівля, готелі й ресторани. З досліджень К. Пулякаса (K. Pouliakas) та Дж. Бранки (J. Branka) випливає, що найбільш уразливими групами населення є жінки, некорінні жителі, працівники з нестандартними контрактами (самозайняті й тимчасові працівники), працівники з низьким рівнем освіти та низькою заробітною платою. Дж. С. Паломіно (J. C. Palomino) доводить, що криза в усіх європейських країнах веде до зростання нерівності та бідності.

Формулювання цілей. Основною метою статті є аналіз впливу економічних криз 2008 та 2020 рр. на економічний розвиток Республіки Молдова, насамперед на поведінку ринку праці та пов'язані з ним основні показники економічної діяльності.

Виклад основного матеріалу. Автор статті досліджує:

1) еволюцію основних показників, пов'язаних з економічним становищем країни та ринком праці Республіки Молдова у 2007–2010 рр. Негативні наслідки економічної кризи 2008 р., передусім спад промислового та сільськогосподарського виробни-

цтва, зростання безробіття та падіння рівня зайнятості на регіональному та національному рівнях, у тому числі з гендерної точки зору, стали очевидними в 2009 р. Починаючи з 2010 р. ситуація почала виправлятися, але найбільшу невідповідність рівня безробіття між чоловіками й жінками було зафіксовано у 2010 р. – 3,4 %;

2) наслідки економічної кризи, що розпочалася у 2020 р. під впливом пандемії Covid-19, для економічної системи Республіки Молдова. Ця економічна криза вплинула на всі сектори національної економічної системи, негативно позначившись на ВВП. У 2020 р. обсяг промислового виробництва зменшився на 5,5 % порівняно з 2019 р.; сільськогосподарське виробництво скоротилося на 27,1 %; обсяг експорту – на 10,6 %, а імпорту – на 7,3 %;

3) вплив економічної кризи 2020 р. на стан ринку праці внаслідок ужитих заходів щодо змісту та організації роботи (робота на відстані, частковий графік роботи, структурне безробіття під час надзвичайного стану тощо). Автор зазначає, що рівень зайнятості зменшувався протягом усіх триместрів 2020 р. Однак у четвертому кварталі 2020 р. він уже був вищим, ніж у той же період у 2019 р.

Висновки. Кожна економічна криза, незалежно від її природи або факторів, що спричинили її виникнення, має прямий вплив як на економічний розвиток країни, так і на еволюцію ринку праці. Дві останні економічні кризи 2008 та 2020 рр. (які все ще тривають) мали негативні наслідки для всієї економічної системи та рівня життя населення Республіки Молдова. Однак якщо негативний вплив економічної кризи 2008 р. відчувався переважно у 2009 р., після чого економічна система почала відновлюватися, то економічна криза, спричинена пандемією Covid-19, може мати довгострокові наслідки.

Статтю підготовлено в рамках проекту «Розробка політики ринку праці з метою збільшення зайнятості», включеного до Державної програми на 2020–2023 рр. та фінансованого Урядом Республіки Молдова.

Коротка анотація до статті

Автор досліджує вплив економічної кризи на поведінку ринку праці в Республіці Молдова. У рамках цієї роботи було проаналізовано негативні наслідки економічних криз 2008 р. і 2020 р., викликані пандемією Covid-19, яка все ще продовжує впливати на економічний розвиток і еволюцію ринку праці. У цьому контексті було розглянуто основні економічні показники (ВВП, обсяг промислового виробництва, обсяг сільськогосподарського виробництва тощо), зокрема їх динаміку в докризовий та посткризовий періоди. Крім того, було вивчено низку показників, що стосуються ринку праці, а також їх прояв під час економічної кризи. З огляду на те, що економічна криза 2020 р., викликана пандемією Covid-19, має специфічні ознаки, ми змогли виділити деякі аспекти, що стосуються змісту та організації ринку праці.

Ключові слова: економічна криза, ринок праці, макроекономічні показники, рівень зайнятості, рівень безробіття, зайняте населення.

Стаття надійшла до редакції 15.08.2021

Стаття пройшла рецензування 25.08.2021

Стаття рекомендована до опублікування 27.08.2021

Рекомендоване цитування: Birca A. P. The impact of economic crises on labor market behaviour in the Republic of Moldova: a comparative analysis. *Економічна теорія та право*. 2021. №3 (46). С. 8–21. DOI: <https://doi.org/10.31359/2411-5584-2021-46-3-8>.

Suggested Citation: Birca, A. P. (2021). The impact of economic crises on labor market behaviour in the Republic of Moldova: a comparative analysis. *Ekonomichna teoriia ta pravo – Economic Theory and Law*, 3 (46), 8–21. DOI: <https://doi.org/10.31359/2411-5584-2021-46-3-8>.

DOI: 10.31359/2411-5584-2021-46-3-22
УДК 33-049.5:338.431

К. О. УТЕНКОВА

докторка економічних наук, доцентка,
професорка кафедри бухгалтерського обліку
і аудиту Харківського національного аграрного
університету ім. В. В. Докучаєва,
Україна, м. Харків
e-mail: karinautenkova@gmail.com
ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0001-9097-5431>

ФОРМУВАННЯ СИСТЕМНОГО ПІДХОДУ ДО РОЗВИТКУ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ В АГРАРНОМУ СЕКТОРІ¹

Статтю присвячено проблемам розвитку економічної безпеки аграрного сектору України. Обґрунтовано концептуальні засади формування Стратегії розвитку економічної безпеки аграрного сектору України. Стратегія базується на прогностичних даних, що дозволяють сформулювати висновки про тенденції змін ключових показників діяльності аграрного сектору. Метою є формування дієвого механізму економічної безпеки аграрного сектору України як складової частини ефективної аграрної політики.

Ключові слова: економічна безпека, аграрна політика, аграрний сектор, стратегія розвитку, сільське господарство, загрози для економічної безпеки, паспортизація загроз.

JEL Classification: M20, M29, O13, Q10.

Постановка проблеми. Економічна безпека аграрного сектору є вагомим складником економічної безпеки держави і передбачає такий стан системи, який в умовах перманентного впливу факторів зовнішнього і внутрішнього середовища забезпечує стабільність функціонування і прогресивний розвиток аграрного сектору, що створює умови для збереження і подальшого

¹ Роботу виконано в межах науково-дослідної теми Харківського національного аграрного університету ім. В. В. Докучаєва «Науково-методологічне забезпечення підприємницької, маркетингової, логістичної діяльності підприємств агропродуктового комплексу та розвитку земельних відносин на інвестиційно-інноваційних засадах» (номер державної реєстрації 0116U000001).

© Утенкова К. О., 2021. Стаття публікується на умовах ліцензії Creative Commons – Attribution 4.0 International (CC BY 4.0).

Статтю розміщено на сайті збірника: <http://econtlaw.nlu.edu.ua>.

відтворення ресурсного потенціалу, гарантує продовольчу безпеку, сприяє розвитку сільських територій. Процеси глобалізації, що тривають, вимагають формування ефективної аграрної політики в Україні, яка здатна забезпечити надійне підґрунтя для функціонування аграрного сектору економіки, що не лише сприятиме задоволенню потреби внутрішнього ринку, а й забезпечить нашій країні провідні позиції на світовому ринку сільськогосподарської продукції і продовольства.

Аграрна політика являє собою курс та систему заходів, спрямованих на інтенсивний розвиток продуктивних сил села, удосконалення або докорінну зміну наявних там форм власності, поліпшення умов життя й побуту його мешканців, забезпечення сировиною промисловості та ін. Аграрна політика держави є важливим складовим елементом соціально-економічної політики держави та передбачає наукове обґрунтування стратегії і тактики розвитку аграрних відносин, економічне обґрунтування шляхів розвитку села [1].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Економічна безпека аграрного сектору національної економіки є одним із пріоритетних складників економічної безпеки України, концептуальні основи формування та забезпечення якої було розкрито в період її розбудови в монографічних дослідженнях провідних вітчизняних вчених, таких як О. В. Ареф'єва (O. V. Ariafyeva) [2], В. І. Мунтіян (V. I. Muntian) [3], Г. А. Пастернак-Таранушенко (G. A. Pasternak-Taranushenko) [4], В. І. Ткачук (V. I. Tkachuk) [5], Л. С. Шевченко (L. S. Shevchenko) [6], В. Т. Шлемко (V. T. Schlemko) [7].

У сучасний період проблемам економічної безпеки держави та аграрного сектору присвячено праці О. О. Довжик (O. O. Dovzhyk) [8], В. М. Онегіної (V. M. Onegina) [9], П. Т. Саблука (P. T. Sabluk) [10], С. М. Шкарлета (S. M. Shkarlet) [11] та ін. Однак залишаються невирішеними і потребують подальшого дослідження окремі питання забезпечення економічної безпеки в аграрному секторі.

Проблеми формування ефективної аграрної політики тривалий час привертають увагу вітчизняних економістів. Більшість їх констатують, що аграрний сектор України сьогодні не має ні чіткої стратегії розвитку, ні послідовної та обґрунтованої аграрної політики.

Законодавче забезпечення державної аграрної політики в Україні є фрагментарним, неузгодженим, а іноді – суперечливим. Виробники сільськогосподарської продукції працюють в умовах високого рівня юридичної, регуляторної та політичної невизначеності [9].

Водночас для вдосконалення аграрного виробництва аграрна політика має принципове значення, оскільки необхідно прискорити стимулювання інвестицій у галузь, забезпечити повну зайнятість трудових ресурсів, стимулювати експорт, впливати на рівень та паритет цін, підтримувати стабільні доходи

товаровиробників, домогтися перерозподілу бюджетних коштів на користь агропромислового комплексу з урахуванням його реальної ролі в народно-господарському комплексі країни [8].

Провідні науковці П. Т. Саблук (P. T. Sabluk) і Ю. Я. Лузан (Yu. Ya. Luzan) зазначають, що останніми роками неузгодженість і нестабільність дії інституційних складників аграрної політики стали основною причиною значного ослаблення синергії ефективного розвитку аграрного сектору економіки, посилення суперечностей у системі економічних інтересів і між учасниками аграрного ринку, і з державою, загрозливого стану у тваринництві та в деяких інших продуктових підкомплексах. Такі тенденції не дозволяють організувати раціональне забезпечення населення продуктами харчування, призводять до втрати робочих місць, деградації сільського населення України та вимирання українських сіл. Усе це свідчить про необхідність розроблення стратегічних напрямів докорінної модернізації аграрної галузі на основі застосування системи інноваційних проєктів, раціонального використання земельних ресурсів, матеріально-технічної бази, робочої сили українського села [10].

У цьому контексті одним із першочергових завдань сьогодення є розроблення нормативного документа, що визначатиме ключові аспекти подальшого зміцнення економічної безпеки аграрного сектору і буде складником аграрної політики України.

Формулювання цілей. Метою статті є обґрунтування концептуальних засад формування стратегії розвитку економічної безпеки аграрного сектору України.

Виклад основного матеріалу. Формування аграрної політики в Україні на сучасному етапі відбувається в умовах відсутності єдиного законодавчого акта, який би вичерпно прописував цілі та завдання аграрної політики України в довгостроковій перспективі. Починаючи з 1990 р. було прийнято велику кількість нормативних актів, де визначено окрему роль сільського господарства, його суб'єктів, декларовано певні принципи розвитку тощо. Однак комплексний нормативно-правовий акт відсутній, а окремі документи містять норми, що суперечать одна одній.

Прийнята у 2007 р. Державна комплексна програма розвитку українського села до 2015 р. була першим стратегічним документом, що містив конкретні цільові показники, але поставлених цілей так і не було досягнуто [12]. У 2015 р. припинив дію Закон України «Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року», що призвело до втрати принципів послідовності, етапності й системності формування аграрного законодавства як основних інституційних інструментів реалізації державної аграрної політики [11]. Єдина комплексна стратегія і план дій із розвитку сільського

господарства та сільських територій в Україні на 2015–2020 рр. мали декларативний характер [13].

Необхідно констатувати, що аграрну політику України можна охарактеризувати як політику «ad hoc», якій часто притаманні ситуативні й неузгоджені рішення, що слабо корелюють із загальнонаціональними і глобальними цілями та завданнями. Причиною цього є наявність неструктурованого поля суб'єктів, що визначають аграрну політику галузі, до яких належать: Кабінет Міністрів України та профільне міністерство, Верховна Рада України, Президент України, регіональна влада, а також лобістські організації (в Україні існує велика кількість аграрних організацій, які представляють інтереси своїх членів під час формування аграрної політики).

Подальше входження до світового економічного простору потребує вдосконалення аграрної політики. Передусім Україна повинна запропонувати якісну продукцію переробки, готові товари з конкурентними перевагами, а не виступати в ролі постачальника сировини. Крім того, конкурентоспроможне аграрне виробництво сільськогосподарської продукції можливе за умови взаємозв'язку і взаємозалежності будь-яких економічних, політичних, соціальних та інших чинників, що впливають на його становлення [14].

Зазначимо, що провідні країни світу нагромадили цінний досвід формування аграрної політики і досягають великих успіхів в аграрній сфері. Україні доцільно використовувати цей досвід з урахуванням вітчизняних реалій.

Позитивним прикладом щодо формування аграрної політики може бути досвід країн Європейського Союзу (ЄС), що мають Спільну аграрну політику, основні положення якої зафіксовано у ст. 39 Римського договору. Утворена в 1962 р. Спільна аграрна політика ЄС (САП ЄС) являє собою партнерство між сільським господарством та суспільством, а також між Європою та її фермерами.

Метою створення Спільної аграрної політики ЄС перш за все є [15]: підтримка фермерів та підвищення продуктивності сільського господарства, забезпечення стабільного постачання доступної їжі; захист фермерів ЄС, забезпечення їхнього добробуту; допомога в боротьбі зі змінами клімату та стійке управління природними ресурсами; підтримка розвитку сільських територій ЄС; підтримка аграрної економіки за допомогою сприяння створенню робочих місць в агропродовольчій та суміжних галузях.

САП ЄС регулюється та фінансується на європейському рівні за рахунок коштів бюджету ЄС. Спільною аграрною політикою керує єдиний орган – відділ Європейської комісії з питань сільського господарства та розвитку сільських територій. Аграрна політика ЄС ґрунтується на розумінні того, що сільське господарство має певні особливості порівняно з іншими галузями,

оскільки, незважаючи на важливість виробництва продуктів харчування, дохід фермерів приблизно на 40 % нижчий порівняно з іншими галузями; сільське господарство більшою мірою залежить від погодних та кліматичних умов, ніж інші сфери; існує значний часовий розрив між витратами виробництва й отриманням доходів від реалізації продукції.

САП поєднує соціальні, економічні та екологічні підходи на шляху досягнення стійкої системи сільського господарства в ЄС. Означені вектори спрямовано на вирішення першочергових проблем, які стоять перед ЄС найближчими роками. Сприяючи вирішенню цих викликів, САП забезпечує збереження ключової ролі сільського господарства в Європі. Таким чином, європейський аграрний сектор обмежений інституційними нормами САП, яка є гарантом позитивних змін у сільському господарстві та «захисником» інтересів фермерів в умовах жорсткої ринкової конкуренції [16].

Отримані нами результати досліджень підтверджують необхідність формування єдиного підходу до управління аграрним сектором і в Україні. Розроблення Стратегії розвитку економічної безпеки аграрного сектору дозволить визначити головні вектори подальшого розвитку галузі та сформуванню ефективний механізм управління економічною безпекою аграрного сектору на мікро- і макрорівні.

В основі розроблення й упровадження науково обґрунтованих заходів державної та регіональної політики, програм соціально-економічного спрямування має бути прогноз, який дає інформацію про перспективну динаміку економічних показників. З цією метою було розраховано прогнозні величини показників, що, на нашу думку, є одними з важливих чинників економічної безпеки аграрного сектору.

Ефективним прикладним інструментом дослідження макроекономічних явищ є трендовий аналіз, який дозволяє визначити тенденції розвитку економіки протягом значного періоду та опис їх за допомогою рівнянь з однією змінною – змінною часу. Трендовий аналіз як прогнозний метод передбачає математичну формалізацію наявної тенденції часового ряду або ряду динаміки (сукупність числових значень показника за однакові проміжки часу (рівні динамічного ряду), сформована за певний період, так звана довжина динамічного ряду). Функціями тренда можуть бути: експоненційна, лінійна, логарифмічна, поліноміальна та степенева. При прогнозуванні показників – чинників економічної безпеки аграрного сектору на 2021–2024 рр. нами були побудовані всі можливі лінії, з яких вибрана для дослідження та, рівень апроксимації (R^2) якої найбільший. Результати побудови трендового прогнозу показників – чинників економічної безпеки аграрного сектору на 2021–2024 рр. подано в таблиці.

Результати побудови трендового прогнозу показників – чинників економічної безпеки аграрного сектору на 2021–2024 рр.

Показники	Рівняння тренда, рівень апроксимації, тип функції	Сценарій прогнозу	Значення за роками			
			2021	2022	2023	2024
1	2	3	4	5	6	7
Продуктивність праці в сільсько-господарстві, на одного зайнятого в постійних цінах 2016 р., тис. грн	$y = 58,916x + 323$ $R^2 = 0,9686$ Лінійна функція	оптимістичний	1406,0	1464,9	1523,8	1582,8
		реалістичний	1029,4	1088,9	1147,8	1206,7
		песимістичний	654,0	712,9	771,8	830,7
Продукція сільського господарства в постійних цінах 2016 р., млн грн	$y = -1435,3x^2 + 37202x + 432616$ $R^2 = 0,8872$ Поліноміальна функція	оптимістичний	810894	809342	804921	797628
		реалістичний	673676	672125	667704	660411
		песимістичний	536459	534908	530486	523194
Частка продукції тваринництва у виробництві продукції сільського господарства, %	$y = 0,05x^2 - 1,3276x + 29,347$ $R^2 = 0,8314$ Поліноміальна функція	оптимістичний	26,6	26,5	26,5	26,6
		реалістичний	20,6	20,5	20,6	20,7
		песимістичний	14,7	14,6	14,6	14,7
Поголів'я ВРХ* на кінець року, тис. гол.	$y = -171,68x + 5222,4$ $R^2 = 0,9354$ Лінійна функція	оптимістичний	4174,2	4002,6	3830,9	3659,2
		реалістичний	2818,9	2647,2	2475,5	2303,8
		песимістичний	1463,5	1291,8	1120,2	948,5
Чисельність зайнятих працівників у сільському господарстві, тис. осіб	$y = 906,18x^2 - 31550x + 833328$ $R^2 = 0,9267$ Поліноміальна функція	оптимістичний	729,0	720,1	713,0	707,7
		реалістичний	585,2	576,3	569,2	564,0
		песимістичний	441,5	432,6	425,5	420,2

Закінчення табл.

1	2	3	4	5	6	7
Енергетичні потужності, кВт на 100 га посівної площі	$y = 0,0962x^2 - 6,6643x + 242,87$ $R^2 = 0,6908$ Поліноміальна функція	оптимістичний	216	212	209	206
		реалістичний	157	154	151	148
		песимістичний	99	96	93	90

* ВРХ – велика рогата худоба.

Для забезпечення оптимістичного сценарію розвитку аграрного сектору економіки необхідно проаналізувати стан галузі в цілому і обґрунтувати ключові напрями зміцнення економічної безпеки в майбутньому.

Оптимістичний сценарій має позитивні тенденції зростання таких показників, як продуктивність праці в сільському господарстві на одного зайнятого, продукція сільського господарства в постійних цінах 2016 р., чисельність зайнятих працівників у сільському господарстві, і свідчить про можливість збільшення чисельності поголів'я ВРХ та зростання енергетичних потужностей у розрахунку на 100 га посівної площі.

Песимістичний сценарій прогнозу враховує ризики і загрози, що можуть впливати на рівень економічної безпеки [17]. У разі реалізації таких загроз прогнозується погіршення основних показників у середньостроковій перспективі порівняно з оптимістичним сценарієм.

На основі проведеного прогнозу було запропоновано комплекс заходів та рекомендації щодо подальшого розвитку економічної безпеки аграрного сектору, що є складниками стратегії, концептуальні засади якої викладено далі. Стратегія формування економічної безпеки аграрної сфери має визначити шляхи, за якими передбачено виведення економіки сільського господарства на динамічне зростання та розроблення механізму реалізації заходів щодо формування економічної безпеки аграрної сфери [18].

Базовими передумовами розроблення Стратегії розвитку економічної безпеки мають стати такі положення: статус офіційного нормативного документа; наявність часових орієнтирів виконання Стратегії; узгодженість з основними напрямами аграрної політики України; існування єдиного координатора з питань розвитку економічної безпеки аграрного сектору; наявність механізму виконання стратегії; персональна відповідальність за дотримання чи виконання стратегії; наявність системи індикаторів, що характеризують стан виконання стратегії.

Запропоновано таку структуру Стратегії розвитку економічної безпеки аграрного сектору економіки України на 2021–2025 рр.:

1. Загальні положення.

1.1. *Мета стратегії* – ефективне управління механізмом економічної безпеки аграрного сектору України як складника послідовної й обґрунтованої аграрної політики.

1.2. *Завдання стратегії*:

- забезпечення стабільності функціонування та прогресивного розвитку аграрного сектору;
- забезпечення захисту від зовнішніх і внутрішніх загроз для економічної безпеки аграрного сектору;
- створення умов для досягнення Цілей сталого розвитку;
- формування підґрунтя для подальшої інтеграції України у світове співтовариство і виконання умов Угоди про асоціацію між Україною та ЄС.

1.3. *Принципи економічної безпеки*.

Функціонування системи економічної безпеки аграрного сектору повинно базуватися на таких принципах:

- законності – під час формування механізму економічної безпеки має бути використано лише дозволені законом методи, прийоми, способи;
- економічної доцільності – витрати на формування механізму економічної безпеки аграрного сектору повинні бути порівнюваними з очікуваними вигодами від його функціонування;
- безперервності – функціонування механізму економічної безпеки аграрного сектору повинно мати перманентний характер, тобто система постійно виявляє загрози і небезпеки, реагує на них, запобігає ризику виникнення нових тощо;
- координації – організація взаємодії на всіх рівнях системи економічної безпеки аграрного сектору, узгодженість дій, підпорядкованість єдиній меті і підконтрольність підсистем вищому керівництву системи;
- професіоналізму – залучення висококваліфікованих фахівців, які володіють необхідними знаннями і навичками, зокрема і передовими сучасними досягненнями у сфері забезпечення економічної безпеки;
- поєднання превентивних і реактивних заходів – система економічної безпеки аграрного сектору має бути спроможна нейтралізувати загрози чи небезпеки, що існують, а також виявити потенційні загрози та здійснити профілактику їх;
- адаптивності – спроможність механізму економічної безпеки аграрного сектору адаптуватися до змін факторів зовнішнього та внутрішнього середовища, пристосовуватися до різних сценаріїв розвитку подій і реагувати на них;
- своєчасності й адекватності заходів – система економічної безпеки аграрного сектору має забезпечити своєчасне запобігання впливу негативних факторів, вживання профілактичних заходів на тих етапах, коли загрози ще

не виникло, за умови, що здійснені заходи мають бути адекватні (рівнозначні) тій загрозі чи небезпеці, що виникла або може виникнути;

– балансу економічних інтересів – система економічної безпеки аграрного сектору повинна враховувати інтереси всіх її суб'єктів, не надаючи переваги окремим із них.

1.4. Складники економічної безпеки аграрного сектору.

Для подальшого розвитку економічної безпеки аграрного сектору функціональними складниками економічної безпеки слід вважати: фінансовий, кадрово-інтелектуальний, виробничо-технологічний, політико-правовий, безпеки прийняття рішень і захищеності інформації, екологічний, інвестиційно-інноваційний, соціальний, маркетинговий, ресурсно-технічний, енергетичний, продовольчий, транспортний, зовнішньоекономічний.

1.5. Основними загрозами для економічної безпеки аграрного сектору України маємо вважати: непомірковані зміни в законодавстві; неефективний механізм державної підтримки аграрного виробництва; диспаритет цін; значний податковий тиск; втрату ринків збуту; низьку конкурентоспроможність продукції; нестабільну політичну ситуацію; відсутність належної системи захисту від потенційних зовнішніх небезпек; несприятливі погодно-кліматичні умови; корупцію; низький рівень доступності кредитних ресурсів; погіршення фінансових показників діяльності; непрофесійність керівництва підприємств аграрного сектору; низький рівень кваліфікації працівників; відтік кваліфікованих працівників; суттєво зношену і морально застарілу технічну базу; використання непрогресивних технологій виробництва, технологічне відставання; виснаження земельних угідь.

2. Напрями реалізації стратегії.

2.1. Створення належного нормативно-правового підґрунтя для реалізації пріоритетних завдань аграрної політики. Подальший розвиток регуляторної політики в аграрному секторі.

2.2. Регулювання ринку землі як основного засобу виробництва з урахуванням інтересів виробників сільськогосподарської продукції. Забезпечення достовірності Державного земельного кадастру, запровадження об'єктивного ціноутворення на ринку землі, удосконалення земельних орендних відносин.

2.3. Обмеження експансії агрохолдингів для запобігання подальшому поширенню негативних наслідків їхнього деструктивного впливу (монополізація ринку, недобросовісна конкуренція, недоотримання коштів до місцевих бюджетів, суттєві втрати доданої вартості від експорту сировини тощо).

2.4. Вихід із сировинної стадії, що характеризується низькою часткою доданої вартості і виснаженням земельних та інших природних ресурсів. Рух у напрямі створення товарів із високою доданою вартістю.

2.5. Удосконалення податкової політики в аграрному секторі для оптимізації податкового навантаження на сільгоспвиробників.

2.6. Забезпечення достатніх обсягів державної підтримки аграрного сектору, здійснення її на постійних засадах і доступних умовах. Подальше розширення напрямів державної підтримки, а також оптимізація її обсягів.

2.7. Формування фінансово-кредитного забезпечення розвитку аграрного сектору на інституційних засадах за допомогою створення системи земельно-іпотечного кредитування, надання пільгових кредитів, часткової компенсації вартості кредитів. Формування системи мікрокредитування дрібних сільсько-господарських виробників.

2.8. Упровадження ресурсощадних та екологічно чистих технологій виробництва сільськогосподарської продукції для підвищення конкурентоспроможності продукції і розширення ринків збуту, а також позитивного впливу довкілля та відновлення родючості ґрунтів.

2.9. Подальше поглиблення співпраці з ЄС у напрямі формування спільної аграрної політики, а також наближення законодавства України до законодавства ЄС.

2.10. Запровадження комплексного регулювання розвитку аграрної економіки та сільських територій для відновлення останніх, поліпшення умов життєзабезпечення сільських жителів. Створення сприятливих умов для підвищення престижності праці на селі, залучення молодих спеціалістів.

2.11. Створення передумов для подальшого розвитку аграрної науки й освіти, що забезпечить розроблення й упровадження передових технологій виробництва сільськогосподарської продукції, ефективну реалізацію кадрового складника безпеки, дозволить здійснювати управління економічною безпекою на науково обґрунтованих засадах.

2.12. Забезпечення подальшого розвитку органічного виробництва, що є однією з умов виконання цілі сталого розвитку «Подолання голоду, розвиток сільського господарства», а саме – завдання щодо забезпечення створення стійких систем виробництва продуктів харчування, що сприяють збереженню екосистем і поступово поліпшують якість земель та ґрунтів.

2.13. Створення сприятливих умов для розвитку галузі тваринництва для забезпечення споживання продукції тваринного походження в межах науково обґрунтованих норм шляхом зростання кількості підприємств, що займаються тваринництвом, збільшення чисельності поголів'я тварин, підвищення їхньої продуктивності тощо.

2.14. Удосконалення системи ціноутворення, яка є передумовою прогресивного розвитку аграрного сектору. Забезпечення цінової рівноваги в аграрному секторі.

2.15. Розвиток експортної стратегії аграрного сектору як складника Експортної стратегії України, що має стати надійним підґрунтям для зовнішньої торгівлі продукцією сільськогосподарського виробництва.

2.16. Створення сприятливого інвестиційного клімату для виробників сільськогосподарської продукції, а також ефективне регулювання інвестиційної діяльності в аграрному секторі економіки.

2.17. Подальша робота в напрямі формування суб'єктів забезпечення економічної безпеки аграрного сектору. Популяризація створення відповідних підрозділів, служб тощо.

3. Моніторинг виконання стратегічних цілей і завдань.

Успішне виконання стратегічних цілей і завдань передбачає створення дієвого механізму моніторингу стану економічної безпеки аграрного сектору і реалізації стратегії. Моніторинг повинен стати одним із постійних елементів управління економічною безпекою. За його результатами мають бути ухвалені рішення щодо продовження виконання окреслених напрямів реалізації стратегії або необхідності їхнього коригування для досягнення належного рівня економічної безпеки аграрного сектору.

У зв'язку з надзвичайною важливістю своєчасного отримання достовірної і повної інформації про стан економічної безпеки аграрного сектору, доцільно запровадити інститут паспортизації економічної безпеки аграрних підприємств, що не лише є надійним інструментом моніторингу ефективності управління механізмом економічної безпеки, а й дає змогу узагальнити інформацію в розрізі регіону чи аграрного сектору в цілому.

Орієнтовна форма паспорта загроз для економічної безпеки була розроблена і запропонована нами в монографії [17]. Перспективним напрямом моніторингу також може стати проведення державного аудиту економічної безпеки в аграрному секторі. Такі функції повинно бути покладено на Державну аудиторську службу, що вимагає докорінної зміни системи навчання та підвищення кваліфікації державних аудиторів, упровадження у вітчизняну практику міжнародних підходів постійного професійного розвитку, збільшення ресурсів на зазначені цілі. Методика проведення аудиту економічної безпеки аграрного сектору також розроблена нами в рамках вищезазначеного дослідження [19].

Запровадження системи моніторингу економічної безпеки аграрного сектору дозволить оцінити якісні й кількісні зміни стану економічної безпеки, виявити й оцінити ключові загрози, скоригувати за необхідності напрями або окремі аспекти затвердженої стратегії, а також стане надійним підґрунтям для формування стратегічного плану розвитку економічної безпеки аграрного сектору на наступний період.

Управління механізмом реалізації стратегії неможливе без оцінювання результатів її реалізації. Таке оцінювання має бути здійснено на місцевому рівні, з подальшим узагальненням отриманої інформації на державному рівні.

Висновки. Системний підхід до управління механізмом економічної безпеки аграрного сектору дозволив у цілому запропонувати напрями його удосконалення. Насамперед ідеться про нормативно-правове та інформаційне забезпечення, а також доповнення наявного інструментарію механізму такими інструментами, як паспортизація і аудит.

Запропоновано концептуальні засади Стратегії розвитку економічної безпеки аграрного сектору України на 2021–2025 рр. та механізми її реалізації. Досягнення головної мети Стратегії передбачає формування дієвого механізму управління економічною безпекою аграрного сектору України, що має стати чинником ефективної аграрної політики.

Однією з вагомих переваг запропонованої Стратегії є складник моніторингу, оскільки значна частина стратегій, що існують, зокрема і таких, що стосуються розвитку аграрного сектору України, є суто декларативними. На нашу думку, головною умовою виконання будь-якої стратегії є наявність певних критеріїв її досягнення. Позитивним прикладом у цьому контексті можуть бути Цілі сталого розвитку до 2030 р., моніторинг виконання яких здійснюють за допомогою аналізу досягнення певних індикаторів і порівняння їх із цільовими орієнтирами [20].

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Аграрна політика. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%90%D0%B3%D1%80%D0%B0%D1%80%D0%BD%D0%B0_%D0%BF%D0%BE%D0%BB%D1%96%D1%82%D0%B8%D0%BA%D0%B0 (дата звернення: 01.07.2021).
2. Ареф'єва О. В., Кузенко Т. Б. Планування економічної безпеки підприємств. Київ: Вид-во Європ. ун-ту, 2004. 170 с.
3. Мунтіян В. І. Економічна безпека України: монографія. Київ: КВІЦ, 1999. 462 с.
4. Пастернак-Гаранушенко Г. А. Економічна безпека держави. Методологія забезпечення: монографія. Київ: Київ. екон. ін-т менеджменту, 2003. 320 с.
5. Ткачук В. І., Прокопчук О. А., Яремова М. І. Економічна безпека та стійкість сільськогосподарських підприємств: монографія. Житомир: Волинь, 2013. 276 с.
6. Економічна безпека держави: сутність та напрями формування: монографія / Л. С. Шевченко, О. А. Гриценко, С. М. Макуха та ін. ; за ред. Л. С. Шевченко. Харків: Право, 2009. 312 с.
7. Шлемко В. Т., Бінько І. Ф. Економічна безпека України: сутність і напрямки забезпечення: монографія. Київ: НІСД, 1997. 144 с.

8. Довжик О. О. Державна регулятивна аграрна політика в контексті світового досвіду. *Економіка і суспільство*. 2016. № 2. С. 97–102.
9. Онегіна В. М., Шибасева Н. В. Інституційна основа аграрної політики: українські реалії й досвід США та ЄС. *Економіка АПК*. 2016. № 1. С. 18–24.
10. Саблук П. Т., Лузан Ю. Я. Аграрна політика та чинники її реалізації. *Економіка АПК*. 2019. № 10. С. 6–17.
11. Шкарлет С. М. Формування стратегій розбудови економіки інформаційного типу з метою забезпечення економічної безпеки держави. *Економіка України*. 2016. № 3. С. 17–28.
12. Про затвердження Державної цільової програми розвитку українського села на період до 2015 року: Постанова Каб. Міністрів України від 19 верес. 2007 р. № 1158. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1158-2007-%D0%BF> (дата звернення: 01.07.2021).
13. Єдина комплексна стратегія та план дій розвитку сільського господарства та сільських територій в Україні на 2015–2020 роки. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/NT1978> (дата звернення: 01.07.2021).
14. Щуревич Л. М. Пріоритети аграрної політики України у контексті європейської інтеграції. *Збірник наукових праць НАДУ*. 2017. Вип. 2. С. 105–122.
15. The common agricultural policy at a glance. An official website of the European Union. URL: https://ec.europa.eu/info/food-farming-fisheries/key-policies/common-agricultural-policy/cap-glance_en (дата звернення: 01.07.2021).
16. Зінчук Т. О. Сучасна парадигма спільної аграрної політики ЄС як протидія глобальним викликам та дезінтеграції. *Економіка АПК*. 2017. № 10. С. 78–85.
17. Утенкова К. О. Економічна безпека аграрного сектора: теорія, методологія, практика: монографія. Харків: ПромАрт, 2020. 360 с.
18. Жмуденко В. О. Економічна безпека аграрної сфери на регіональному рівні: стратегія та концептуальна модель формування. URL: <http://jrn1.nau.edu.ua/index.php/PPEI/article/view/310/299> (дата звернення: 01.07.2021).
19. Утенкова К. О. Методологічні засади формування моделі аудиту економічної безпеки. *Облік і фінанси*. 2019. № 2. С. 144–153.
20. Sustainable Development Goals. URL: <https://www.ua.undp.org/content/ukraine/en/home/sustainable-development-goals.html> (дата звернення: 01.07.2021).

REFERENCES

1. *Ahrarna polityka*. (n.d.). [*Agricultural policy*]. Retrieved June 01, 2021, from https://en.wikipedia.org/wiki/%D0%90%D0%B3%D1%80%D0%B0%D1%80%D0%BD%D0%B0_%D0%BF%D0%BE%D0%BB%D1%96%D1%82%D0%B8%D0%BA%D0%B0 [in Ukrainian].
2. Ariefieva, O. V., & Kuzenko, T. B. (2004). *Planuvannia ekonomichnoi bezpeky pidpriemstv* [*Economic security planning of enterprises*]. Kyiv: Vyd-vo Yevrop. un-tu [in Ukrainian].
3. Muntian, V. I. (1999). *Ekonomichna bezpeka Ukrainy* [*Economic security of Ukraine*]. Kyiv: KVITs [in Ukrainian].

4. Pasternak-Taranushenko, H. A. (2003). *Ekonomichna bezpeka derzhavy. Metodolohiia zabezpechennia [Economic security of the state. Support methodology]*. Kyiv: Kyivskyy ekonomichnyi instytut menedzhmentu [in Ukrainian].
5. Tkachuk, V. I., Prokopchuk, O. A., & Yaremova, M. I. (2013). *Ekonomichna bezpeka ta stiiikist silskohospodarskykh pidpriemstv [Economic security and sustainability of agricultural enterprises]*. Zhytomyr: Volyn [in Ukrainian].
6. Shevchenko, L. S., Hrytsenko, O. A., & Makukha, S. M. (2009). *Ekonomichna bezpeka derzhavy: sutnist ta napriamy formuvannia [Economic security of the state: essence and directions of formation]*. Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].
7. Shlemko, V. T., & Binko, I. F. (1997). *Ekonomichna bezpeka Ukrainy: sutnist i napriamky zabezpechennia [Economic security of Ukraine: essence and directions of providing]*. Kyiv: NISD [in Ukrainian].
8. Dovzhyk, O. O. (2016). Derzhavna rehuliatyvna ahrarna polityka v konteksti svitovoho dosvidu [State regulatory agricultural policy in the context of world experience]. *Ekonomika i suspilstvo – Economics and society*, 2, 97–102 [in Ukrainian].
9. Oniehina, V. M., & Shybaieva, N. V. (2016). Instytutsiina osnova ahrarnoi polityky: ukraïnski realii y dosvid SSHA ta YeS [Institutional basis of agrarian policy: Ukrainian realities and experience of the USA and the EU]. *Ekonomika APK – Economics of the AIC*, 1, 18–24 [in Ukrainian].
10. Sabluk, P. T., & Luzan, Yu. Ia. (2019). Ahrarna polityka ta chynnyky yii realizatsii [Agrarian policy and factors of its implementation]. *Ekonomika APK – Economics of the AIC*, 10, 6–17 [in Ukrainian].
11. Shkarlet, S. M. (2016). Formuvannya strategij rozbudovy ekonomiky informacijnogo typu z metoyu zabezpechennya ekonomichnoyi bezpeky derzhavy [Formation of the development strategies of the information type economy in order to ensure the state's economic security]. *Ekonomika Ukrayiny – Ukraine economy*, 3, 17–28 [in Ukrainian].
12. Pro zatverdzhennia Derzhavnoi tsilovoi prohramy rozvytku ukraïnskoho sela na period do 2015 roku: Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 19 veresnia 2007 r. № 1158. (2007). [On Approval of the State Target Program for the Development of the Ukrainian Village for the period by 2015. Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated September 19, 2007]. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1158-2007-%D0%BF> [in Ukrainian].
13. *Yedyna kompleksna stratehiia ta plan dii rozvytku silskoho hospodarstva ta silskykh terytorii v Ukraini na 2015–2020 roky*. (n.d.). [The only comprehensive strategy and action plan for the development of agriculture and rural areas in Ukraine for 2015–2020]. Retrieved June 01, 2021, from <https://ips.ligazakon.net/document/NT1978> [in Ukrainian].
14. Shchurevych, L. M. (2017). Prioritytety ahrarnoi polityky Ukrainy u konteksti yevropeiskoi intehratsii [Priorities of Ukraine's agricultural policy in the context of European integration]. *Zbirnyk naukovykh prats NADU – Collection of scientific works of NADA*, 2, 105–122 [in Ukrainian].
15. European Union (n.d.). *The common agricultural policy at a glance*. Retrieved June 01, 2021, from https://ec.europa.eu/info/food-farming-fisheries/key-policies/common-agricultural-policy/cap-glance_en.

16. Zinchuk, T. O. (2017). Suchasna paradyhma spilnoi ahrarynoi polityky YeS yak protydia hlobalnym vyklykam ta dezintehratsii [The modern paradigm of the EU common agricultural policy as a response to global challenges and disintegration]. *Ekonomika APK – Economics of the AIC*, 10, 78–85 [in Ukrainian].
17. Utenkova, K. O. (2020). *Ekonomichna bezpeka ahrarynoho sektora: teoriia, metodolohiia, praktyka [Economic security of the agricultural sector: theory, methodology, practice]*. Kharkiv: PromArt [in Ukrainian].
18. Zhmudenko, V. O. (n.d.). *Ekonomichna bezpeka ahrarynoi sfery na rehionalnomu rivni: stratehiia ta kontseptualna model formuvannia [Economic security of the agricultural sector at the regional level: strategy and conceptual model of formation]*. Retrieved June 01, 2021, from <http://jrn1.nau.edu.ua/index.php/PPEI/article/view/310/299> [in Ukrainian].
19. Utenkova, K. O. (2019). Metodolohichni zasady formuvannia modeli audytu ekonomichnoi bezpeky [Methodological bases of formation of model of audit of economic safety]. *Oblik i finansy – Accounting and finance*, 2, 144–153 [in Ukrainian].
20. *Sustainable Development Goals*. (n.d.). Retrieved June 01, 2021, from <https://www.ua.undp.org/content/ukraine/en/home/sustainable-development-goals.html>.

Стаття надійшла до редакції 12.07.2021

Стаття пройшла рецензування 03.08.2021

Стаття рекомендована до опублікування 27.08.2021

К. А. УТЕНКОВА

доктор економічних наук, доцент, професор кафедри бухгалтерського учета і аудита Харківського національного аграрного університету ім. В. В. Докучаєва, Україна, г. Харків

ФОРМИРОВАНИЕ СИСТЕМНОГО ПОДХОДА К РАЗВИТИЮ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ В АГРАРНОМ СЕКТОРЕ

Статья посвящена проблемам формирования экономической безопасности аграрного сектора Украины. Обоснованы концептуальные основы формирования Стратегии развития экономической безопасности аграрного сектора Украины. Стратегия основывается на прогнозных данных, которые позволяют сформировать выводы о тенденциях изменений ключевых показателей деятельности аграрного сектора. Целью является формирование действенного механизма экономической безопасности аграрного сектора Украины как составляющей эффективной аграрной политики.

Ключевые слова: экономическая безопасность, аграрная политика, аграрный сектор, стратегия развития, сельское хозяйство, угрозы для экономической безопасности, паспортизация угроз.

K. O. UTENKOVA

Doctor of Economic Sciences, Associate Professor, Professor of the Department of Accounting and Auditing, Kharkiv National Agrarian University named after V. V. Dokuchaiev, Ukraine, Kharkiv

FORMATION OF A SYSTEMATIC APPROACH TO THE DEVELOPMENT OF ECONOMIC SECURITY IN THE AGRICULTURAL SECTOR

Problem setting. Ongoing globalization processes require the formation of an effective agricultural policy in Ukraine that can provide a solid foundation for the functioning of an agricultural sector of the economy. Not only will this sector meet the needs of the domestic market but it will also provide a leading position for our country in the world market of agricultural products and food. Under these terms, the formation of a systematic approach to developing the economic security of the industry becomes relevant.

Recent research and publications analysis. Scientific papers of leading domestic scientists such as Arefieva O. V., Muntian V. I., Pasternak-Taranushenko G. A., Tkachuk V. I., Shevchenko L. S., Shlemko W. T., Shcharlet S. M., and others are devoted to problems of the economic security formation. However, some issues of economic security in the agricultural sector remain unsolved and need further examination. In these terms, one of the current prior tasks is to develop a regulatory document that will identify key aspects of further strengthening the economic security of the agricultural sector and will be part of Ukraine's agricultural policy.

Paper objective. The purpose of the article is to substantiate conceptual foundations of a strategy for the economic security development of the agricultural sector in Ukraine.

Paper main body. The article is dedicated to problems of the economic security development of Ukraine's agricultural sector. The author has substantiated a conceptual bases for the formation of the Strategy for the economic security development in Ukraine's agrarian sector grounded in forecast data. This Strategy allows to make conclusions about changes in tendencies of key indicators of the agrarian sector activity in order to form an effective mechanism for economic safety of Ukraine's agrarian sector as a component of the effective agrarian policy.

Conclusions of the research. The author has suggested the conceptual bases of the Strategy for development of economic security of Ukraine's agrarian sector for 2021–2025 and the mechanism of its implementation. Achieving the main goal of the Strategy involves forming an effective mechanism for managing the economic security of Ukraine's agricultural sector, which must become an effective factor of the agricultural policy.

Monitoring as a significant part of the existing strategies, including the ones related to development of Ukraine's agricultural sector, which are purely declarative, is one of the significant advantages of the given strategy. The presence of certain criteria for its achievement is the main condition for the strategy implementation.

Short Abstract for an article

Abstract. The article is devoted to the problems of economic security development of the agricultural sector of Ukraine. The conceptual bases of formation of the Strategy of development of economic security of agricultural sector of Ukraine are substantiated. The strategy is based on forecast data, which allow drawing conclusions about trends in key indicators of the agricultural sector. The aim is to form an effective mechanism of economic security of the agricultural sector of Ukraine as part of an effective agricultural policy.

Key words: economic security, agricultural policy, agricultural sector, development strategy, agriculture, threats to economic security, certification of threats.

Article details:

Received: 12 July 2021

Revised: 03 August 2021

Accepted: 27 August 2021

Рекомендоване цитування: Утенкова К. О. Формування системного підходу до розвитку економічної безпеки в аграрному секторі. *Економічна теорія та право*. 2021. № 3 (46). С. 22–38. DOI: <https://doi.org/10.31359/2411-5584-2021-46-3-22>.

Suggested Citation: Utenkova, K. O. (2021). Formuvannia systemnoho pidkhodu do rozvytku ekonomichnoi bezpeky v ahrarnomu sektori [Formation of a systematic approach to the development of economic security in the agricultural sector]. *Ekonomichna teoriia ta pravo – Economic Theory and Law*, 3 (46), 22–38. DOI: <https://doi.org/10.31359/2411-5584-2021-46-3-22>.

DOI: 10.31359/2411-5584-2021-46-3-39
УДК 330.131.5:005.942:334.7

О.С. МАРЧЕНКО

докторка економічних наук, професорка,
професорка кафедри економічної теорії
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого, Україна, м. Харків
e-mail: ol.mar4encko2011@ukr.net
ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0003-4761-9620>

О.В. ЯРМАК

кандидатка економічних наук, доцентка,
доцентка кафедри економічної теорії
та міжнародної економіки
Харківського торговельно-економічного
інституту Київського національного
торговельно-економічного університету,
Україна, м. Харків
e-mail: olgajarmak.09@gmail.com
ORCID: <http://www.researcherid.com/rid/O-2487-2016>

КОНСАЛТИНГ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ ПІДПРИЄМСТВ: КОНЦЕПТУАЛЬНІ ТА ПРИКЛАДНІ ОСНОВИ СИСТЕМНОГО ПІДХОДУ¹

У статті на основі системного підходу розкрито об'єкт та предмет консалтингу економічної безпеки, його багатоаспектний зміст і напрями. Визначено та схарактеризовано основні види консалтингу економічної безпеки на основі таких критеріїв, як структура підприємства, його господарська діяльність та економічний потенціал, життєвий цикл, система економічної безпеки підприємства та цілі менеджменту безпеки. Розкрито послуговий комплекс консалтингу економічної безпеки, що включає

¹ Роботу виконано в межах цільової комплексної програми «Соціально-економічна модернізація України та формування інноваційної моделі розвитку» (номер державної реєстрації 0111u000961).

© Марченко О.С., Ярмак О.В., 2021. Стаття публікується на умовах ліцензії Creative Commons – Attribution 4.0 International (CC BY 4.0).

Статтю розміщено на сайті збірника: <http://econtlaw.nlu.edu.ua>.

складні та пакетні, операційні та стратегічні, упереджувальні, функціональні, антикризові, відновлювальні та модернізаційні консалтингові послуги.

Ключові слова: підприємство як господарська система, економічна безпека підприємства, система економічної безпеки підприємства, менеджмент безпеки підприємства, консалтинг економічної безпеки, об'єкт та предмет консалтингу економічної безпеки, комплекс послуг консалтингу економічної безпеки.

JEL Classification: D20, J28, L86, L20, L86, M10.

Постановка проблеми. В умовах сучасних трансформацій макро- та мікросередовища підприємницької діяльності під впливом глобальних та локальних факторів соціально-економічного розвитку, зумовлених техніко-технологічними новаціями Індустрії 4.0, цифровізацією бізнесу, ризиками та загрозами радикальних структурних зрушень національної економіки та міжнародного економічного простору, коронакризою, консалтинг економічної безпеки підприємств набуває значення одного з провідних видів професійної допомоги суб'єктам господарювання з розв'язання проблем забезпечення їхнього стабільного функціонування та розвитку.

У теперішній час практика надання консалтингових послуг із питань економічної безпеки підприємств, з одного боку, демонструє накопичення професійними консультантами знань та досвіду діяльності в цій сфері бізнес-консалтингу, що актуалізує його вивчення, аналіз та узагальнення. З іншого боку, консалтингу в цій сфері притаманна відсутність системного підходу до розв'язання проблем захищеності суб'єктів підприємницької діяльності, упровадження якого у сфері економічної безпеки є базовою умовою ефективності та сталого розвитку як підприємств, так і бізнес-консалтингу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Системний підхід до консалтингу економічної безпеки підприємств спирається на обґрунтування його концептуальних основ, що не знайшло ще належного рівня розкриття в сучасних наукових джерелах. Українські дослідники, серед яких І. Карпенко (I. Karpenko) [1], А. Кухарук (A. Kukharuk) [2], О. Ніфатова (O. Nifatova) [1], О. Олійничук (O. Oliynichuk) [3], О. Охріменко (O. Okrimenko) [2], В. Савіцький (V. Savitsky) [4], О. Широкопояс (O. Shyrokoroyas) [4; 5], зосереджуються на розкритті окремих аспектів змісту консалтингової діяльності в цій сфері, а саме:

– зумовленості консалтингу економічної безпеки потребами та цілями менеджменту підприємств, його ролі в удосконаленні управління захищеністю господарських процесів [1];

– специфіки консалтингу економічної безпеки як виду консультування з питань функцій і процесів управління [2];

– доцільності використання суб'єктами господарювання допомоги незалежних фахівців спеціалізованих консалтингових фірм із питань економічної безпеки [3];

– комплексності послуг консалтингу економічної безпеки підприємств [4; 5]. Оскільки управління підприємством є багатоаспектним, охоплює різні види та сфери його господарської діяльності та спрямовано на їхній захист, консалтинг економічної безпеки представлений великим спектром послуг, що є інтелектуальними ресурсами удосконалення управлінських функцій загалом та менеджменту безпеки зокрема.

Формулювання цілей. Метою статті є розкриття змісту та видів консалтингу економічної безпеки на основі обґрунтування системного підходу до професійної допомоги суб'єктам господарювання у забезпеченні захищеності їхнього стабільного функціонування та розвитку в умовах сучасних загроз та ризиків бізнес-середовища.

Виклад основного матеріалу. Сучасний період характеризується значними втратами українського бізнесу, серед причин яких слід визначити зростання ризиків та загроз у підприємницькій діяльності в умовах посилення економічної нестабільності та карантинних обмежень, пов'язаних із коронакризою, що зумовило зменшення обсягів виробництва та реалізації продукції, послуг, робіт, збитковість великої кількості підприємств. У першому кварталі 2021 р. частка збиткових великих та середніх підприємств складала за галузями: мистецтво, спорт, розваги та відпочинок – 67,7 %; тимчасове розміщування й організація харчування – 61,2 %; транспорт, сільське господарство – 50 %; складське господарство, поштова та кур'єрська діяльність – 46 %; будівництво – 33,7 %. У галузі професійної, наукової та технічної діяльності, до якої належить бізнес-консалтинг, частка збиткових великих та середніх підприємств була 34 % [6]. За 2020 р. кількість малих підприємств зменшилася з 362,3 тис. до 355,7 тис. одиниць [7].

Посилення загроз та ризиків бізнесу дає підстави для визначення забезпечення економічної безпеки як першочергового завдання суб'єктів господарювання. Значна роль у формуванні ефективної системи захисту бізнесу від зовнішніх та внутрішніх загроз належить консалтингу економічної безпеки підприємств.

Обґрунтування концептуальних основ консалтингу економічної безпеки підприємств охоплює фундаментальний та актуальний рівні дослідження.

На фундаментальному рівні метою дослідження консалтингу економічної безпеки є визначення об'єкта, предмета та змісту консалтингової діяльності в цій сфері.

1. Підприємство як об'єкт консалтингу економічної безпеки.

Підприємство – це відкрита інтегративна господарська система, що характеризується певними цілями, структурою, взаємопов'язаними сферами та видами господарської діяльності, ресурсами, компетенціями, результатами та діє у зовнішньому середовищі, що може сприяти / перешкоджати його сталому розвитку, досягненню цілей бізнесу та реалізації інтересів його стейкхолдерів. Отже, захисту потребує цілісна господарська система, а не тільки її окремі елементи, види та сфери діяльності. Тому ефективний консалтинг економічної безпеки повинен базуватися на системному підході до розв'язання проблем захищеності підприємства.

2. Економічна безпека підприємств як предмет бізнес-консалтингу.

Зміст економічної безпеки підприємства є багатоаспектним, поєднує багато напрямів, видів, форм та заходів його захисту, що, певним чином, доводить аналіз його визначень у сучасних наукових джерелах [8–12]. Економічна безпека підприємства трактується так:

- захист підприємства як господарської системи від зовнішніх та внутрішніх загроз його сталому розвитку;
- комплексний процес забезпечення стабільного функціонування підприємства в середовищі бізнесу, якому притаманні певні загрози та ризики;
- захищеність / стан захищеності економічного механізму підприємства від внутрішніх та зовнішніх загроз. Слід визначити, що захищеність підприємства – це сутнісна ознака економічної безпеки, стан захищеності – це певний період життєвого циклу підприємства, який характеризується безпечним / небезпечним для нього станом;
- здатність підприємства, його керівників та менеджерів убезпечити господарську діяльність, виявити та подолати небезпечні для суб'єкта господарювання явища та процеси;
- ефективне використання ресурсів (потенціалу підприємства), що забезпечує досягнення цілей бізнесу, реалізацію економічних інтересів підприємства та його стейкхолдерів;
- цілеспрямований вплив керівників та менеджерів на умови та чинники безпеки функціонування та розвиток підприємства, що забезпечує стабільність та стійкість господарської діяльності.

Узагальнюючи сучасні підходи до визначення економічної безпеки підприємства, слід підкреслити такі її характеристики:

- стан захищеності господарської системи в певний період її функціонування та розвитку;
- процес убезпечення господарської діяльності підприємства, спрямований на досягнення цілей бізнесу та його стейкхолдерів;

– система цілей, напрямів, засобів та заходів діяльності з забезпечення стабільного функціонування підприємства.

Економічна безпека підприємства – це, по-перше, його захищеність як цілісної господарської системи від дестабілізаційного впливу різних загроз та ризиків зовнішнього та внутрішнього середовища бізнесу, забезпечення якої базується на прогнозуванні, униканні та подоланні їхніх негативних наслідків у поточному та довгостроковому періодах.

Консалтингова компанія «Baker Tilly Ukraine» визначає двадцять найбільш значущих для підприємств бізнес-ризиків, серед яких ризик втрати конкурентної переваги, економічний, операційний, правовий, репутаційний ризику, ризик інновацій та ін. [13]. У звіті «Шукай таланти або програєш. Погляд керівників в Україні 2019» аудиторсько-консалтингової фірми «KPMG UKRAINE» – члена міжнародної мережі аудиторських компаній «KPMG International», визначено ТОП-5 загроз зростання компаній в Україні: це ризик, пов'язаний із браком кваліфікованих кадрів, регуляторний ризик, операційний ризик, ризик, пов'язаний із новими / підривними технологіями, ризик повернення до територіальності [14].

В умовах пандемії рейтинг загроз бізнесу змінився: у «KPMG 2020 CEO Outlook. Спецвипуск: COVID-19» до першої п'ятірки найбільших загроз розвитку бізнесу (липень / серпень 2020) включено людський капітал, ланцюжок поставок, повернення до територіалізму, проблеми довкілля / кліматичні зміни, кібербезпеку [15].

Діяльність із забезпечення економічної безпеки підприємства – це управління загрозами та ризиками господарської діяльності, ефективність якого визначається можливостями та здатностями менеджменту підприємства забезпечити безпеку його функціонування та розвитку. На думку керівного партнера «KPMG UKRAINE» А. Цимбала (А. Tsubal), 2021 р. остаточно розподілить бізнес на лідерів і аутсайдерів: на ринку залишаться тільки ті, хто зможе правильно оцінити ризики і пріоритети, а також збереже довгостроковий стратегічний фокус [16].

По-друге, захищеність підприємства є умовою ефективного функціонування господарської системи протягом усього її життєвого циклу, що зумовлює необхідність здійснення заходів із забезпечення економічної безпеки відповідно до специфіки кожної стадії – зародження, зростання, зрілості, занепаду, як у періоди стабільності (рівноваги) господарської системи, так і в періоди її трансформаційних змін та реструктуризації.

По-третє, економічна безпека підприємства залежить від можливостей та здатності його менеджменту забезпечити захист господарської діяльності, що є умовою ефективності, конкурентоспроможності бізнесу та досягнення

його цілей. Управління економічною безпекою – це комплексний процес цілеспрямованого впливу на функціонування та розвиток підприємства з метою забезпечення ефективного використання ресурсів для досягнення цілей бізнесу в умовах загроз та ризиків середовища (зовнішнього та внутрішнього) підприємницької діяльності.

По-четверте, важливим напрямом захисту підприємства як господарської системи є забезпечення корпоративної безпеки – узгодженості та реалізації інтересів зовнішніх та внутрішніх стейкхолдерів бізнесу [17].

Отже, економічна безпека підприємства як предмет консалтингу – це:

- захищеність від загроз та ризиків його стабільного функціонування та розвитку як цілісної господарської системи протягом життєвого циклу;
- стан, процес та система убезпечення господарської діяльності підприємства з метою реалізації економічних інтересів стейкхолдерів та досягнення цілей бізнесу.

Багатоаспектність змісту економічної безпеки підприємства зумовлює необхідність системного підходу як до її забезпечення, так і до бізнес-консалтингу.

Визначення об'єкта та предмета консалтингу економічної безпеки є основою обґрунтування змісту консалтингової діяльності в цій сфері професійної допомоги бізнесу.

3. Бізнес-консалтинг економічної безпеки – це:

1) професія, бізнес, сервіс, соціальна функція та процес, що орієнтовані на забезпечення підприємств спеціальними знаннями та інформацією, необхідними для захисту стабільного функціонування та розвитку господарської системи від негативного впливу загроз та ризиків підприємницького середовища в поточному періоді та в перспективі;

2) сукупність видів консалтингової діяльності – виробничого, фінансового, кадрового, інноваційного, інвестиційного, маркетингового, антикризового тощо, орієнтованих на убезпечення бізнесу;

3) комплекс консалтингових послуг із захисту підприємства як господарської системи;

4) складник управлінського консалтингу як професійної допомоги менеджменту бізнес-організацій у розв'язанні різних проблем управління їхнім функціонуванням. Оскільки управління підприємством є багатоаспектним, охоплює різні види та сфери його господарської діяльності та є спрямованим на їхню захищеність від негативного впливу зовнішніх та внутрішніх загроз та ризиків господарської діяльності, консалтинг економічної безпеки уособлено великим спектром послуг, що є інтелектуальними ресурсами удосконалення управлінських функцій загалом та менеджменту безпеки зокрема.

Системний підхід до визначення об'єкта, предмета та змісту бізнес-консалтингу економічної безпеки є концептуальною основою аналізу консалтингової діяльності в цій сфері на актуальному рівні, спрямованому на обґрунтування цілей, завдань, видів, послуг, технологій, моделей та результатів консалтингової діяльності як професійної допомоги в розв'язанні проблем захищеності суб'єктів господарювання.

На актуальному рівні дослідження концептуальних основ консалтингу економічної безпеки спрямовано на характеристику:

- 1) системи економічної безпеки підприємства, інтелектуальним ресурсом діяльності з формування та удосконалення якої є послуги бізнес-консалтингу;
- 2) комплексу послуг бізнес-консалтингу економічної безпеки.

Система економічної безпеки підприємства – це сукупність стратегічних і тактичних цілей, програм, заходів та засобів управління загрозами, що забезпечує захищеність підприємства від небезпек господарської діяльності та його здатність прогнозувати, упереджати та долати негативні наслідки їхнього дестабілізуючого впливу в поточному та довгостроковому періодах. Це «структурований комплекс стратегічних, тактичних та оперативних заходів, спрямованих на захищеність підприємства від зовнішніх та внутрішніх загроз та на формування унікальної здатності протистояти їм у майбутньому» [18].

Система економічної безпеки підприємства інтегрує всі її підсистеми та елементи, від узгодженості та дієвості яких залежить її ефективність у цілому. Основні складники системи економічної безпеки підприємства відповідно до певних критеріїв їхньої класифікації відображено на рис. 1.

Слід підкреслити взаємозв'язок системи економічної безпеки підприємства і його антикризової діяльності: по-перше, криза підприємства є загрозою його економічній безпеці, що зумовлює необхідність здійснення антикризових заходів, спрямованих на запобігання кризовим ситуаціям та подолання їх. Захист підприємства від потенційних і реальних, поточних і стратегічних, загальних і локальних, зовнішніх і внутрішніх загроз кризових станів бізнесу забезпечується антикризовими програмами.

По-друге, досягнення високого рівня економічної безпеки підприємства є умовою запобігання його кризам, критерієм ефективності антикризової діяльності. Ураховуючи це, на нашу думку, антикризову діяльність підприємства слід визначити предметом консалтингу економічної безпеки, а його видом визначити антикризовий консалтинг.

Види, зміст, форми послуг бізнес-консалтингу залежать від стану, структури та ефективності системи економічної безпеки, цілей та завдань менеджменту безпеки підприємства.

Рис. 1. Основні складники системи економічної безпеки підприємства

Визначення видів бізнес-консалтингу економічної безпеки спирається на певні критерії їхньої класифікації:

1) структура підприємства: консалтинг економічної безпеки підприємства як цілісної господарської системи та його підрозділів;

2) господарська діяльність підприємства: консалтинг економічної безпеки господарської діяльності підприємства в цілому (комплексний консалтинг) та окремих її видів (предметний консалтинг) – виробничої, інвестиційної, фінансової, інноваційної, ринкової та іншої діяльності;

3) економічний потенціал підприємства: консалтинг економічної безпеки персоналу, виробничих фондів, інтелектуальної власності, клієнтської мережі, інформації, бази знань, інновацій тощо, а також консалтинг безпеки майна;

4) основні складники системи економічної безпеки підприємства: консалтинг виробничої, фінансової, ринкової, інформаційної, інтерфейсної, кадрової, силової та іншої безпеки підприємства та конкурентної розвідки (контррозвідки);

5) життєвий цикл підприємства: а) консалтинг економічної безпеки у періоди кризових станів (антикризовий консалтинг), стабільного функціонування, розвитку, трансформацій та ін.;

б) цілі управління економічною безпекою підприємства в певний період його функціонування: а) оперативний та стратегічний консалтинг економічної безпеки; б) консалтинг прогнозування, уникання, подолання дестабілізаційних для підприємства наслідків загроз та ризиків.

Послуговий комплекс консалтингу економічної безпеки підприємств охоплює послуги консультативного типу та послуги функції (аутсорсинг та власні дії), складні та пакетні послуги, надання усних, письмових та онлайн-консультацій, розроблення консультаційних проєктів, навчальний консалтинг.

Основні види та послуги консалтингу економічної безпеки підприємств відображено на рис. 2.

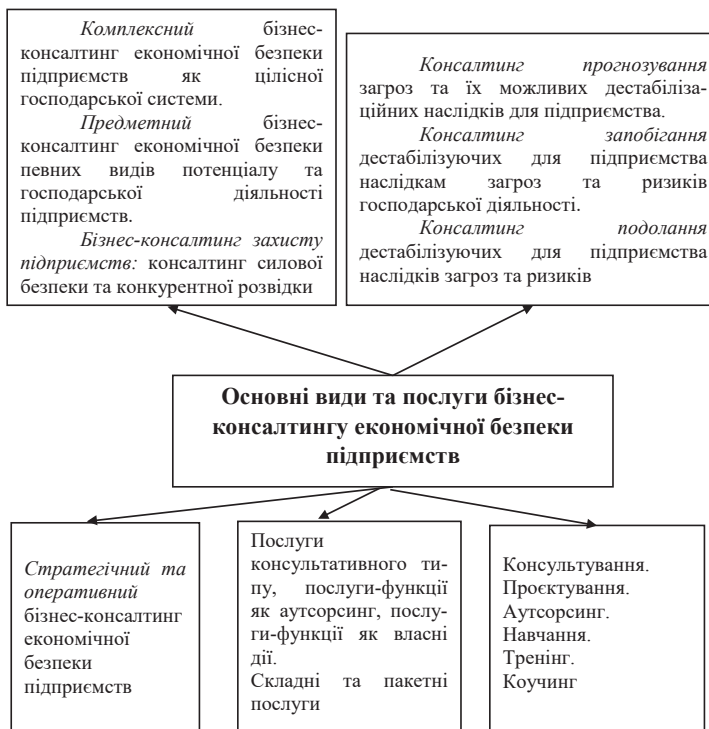

Рис. 2. Основні види та послуги бізнес-консалтингу економічної безпеки підприємств

Висновки. Обґрунтування концептуальних основ консалтингу економічної безпеки базується на системному підході до характеристики його об'єкта – підприємство як цілісна господарська система, предмета – система економічної безпеки підприємства, змісту бізнес-консалтингу, що поєднує ознаки інтелектуальної, підприємницької, сервісної та соціальної діяльності професійних консультантів.

Консалтинг економічної безпеки є підприємницькою діяльністю фахівців різних галузей знань із надання професійної допомоги підприємствам у розв'язанні проблем їхньої захищеності як господарських систем, що поєднує в єдиний комплекс різні види та послуги бізнес-консалтингу.

Відповідно до системного підходу основними характеристиками консалтингу економічної безпеки підприємств є такі:

1) консалтинг економічної безпеки є комплексом професійних послуг підприємствам, що включає:

– різні типи консалтингових послуг, а саме послуг консультативного типу, послуг-функцій як аутсорсинг, послуг-функцій як власні дії;

– складні послуги, що охоплюють різні консалтингові практики та види консалтингової діяльності – управлінський, фінансовий, маркетинговий, кадровий, юридичний та інший консалтинг;

– пакетні послуги, надання яких базується не тільки на знаннях із менеджменту безпеки організацій, а і з виробництва, економіки, фінансів, права, психології та ін.;

2) консалтинг економічної безпеки підприємств може бути:

– комплексним, охоплювати всі елементи системи забезпечення захищеності господарської діяльності підприємства;

– предметним – консалтинг економічної безпеки окремих складників системи; це консалтинг виробничої, фінансової, ринкової, правової та інших видів безпеки підприємств;

3) за цілями консалтинг економічної безпеки поділяється так:

– попереджувальний, орієнтований на запобігання загрозам та ризикам безпеки господарської діяльності підприємств;

– функціональний – професійна допомога в подоланні певних дисфункцій системи економічної безпеки в поточному періоді діяльності підприємства як господарської системи;

– антикризовий, що спрямований на подолання кризового стану системи економічної безпеки підприємств у цілому та її окремих складників;

– відновлювальний, завданням якого є професійна допомога в досягненні підприємством докризового рівня економічної безпеки;

– модернізаційний, орієнтований на вдосконалення системи економічної безпеки підприємства відповідно до нових вимог до її ефективності та умов її забезпечення;

4) за цілями та завданнями управління захищеністю підприємства – це оперативний та стратегічний консалтинг економічної безпеки.

Системний підхід до консалтингової діяльності у сфері економічної безпеки підприємств є основою обґрунтування ефективних заходів та інструментів забезпечення захисту суб'єктів господарської діяльності, їхнього стабільного функціонування та розвитку в умовах сучасних суспільних трансформацій та ризиків.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Ніфатова О., Карпенко І. Консалтингові послуги в механізмі забезпечення економічної безпеки бізнесу. *Актуальні проблеми інноваційного розвитку кластерного підприємництва в Україні*: зб. ст. за матеріалами Всеукр. наук.-практ. конф. (30 берез. 2017 р., м. Київ). Київ: КНУТД, 2017. С. 60–66. URL: <https://er.knutd.edu.ua/handle/123456789/7236> (дата звернення: 18.06.2021).
2. Охріменко О. О., Кухарук А. Д. Міжнародний консалтинг: навч. посіб. Київ: НТУУ «КПІ», 2016. 184 с.
3. Олійничук О. І. Технологія діяльності аналітиків із питань економічної безпеки підприємства. *Економіка та управління підприємствами*. 2020. Вип. 39. С. 201–206.
4. Широкопояс О. Ю., Савіцький В. В. Консалтингові послуги в сфері фінансово-економічної безпеки як об'єкт бухгалтерського обліку. *Вісник ХНАУ ім. В. В. Докучаєва. Серія «Економічні науки»*. 2019. №4, т. 1. С. 244–258.
5. Широкопояс О. Ю. Консалтингова послуга у сфері безпеки бізнесу як об'єкт бухгалтерського обліку. *Проблеми теорії та методології бухгалтерського обліку, контролю і аналізу*. 2019. Вип. 3. С. 82–90.
6. Фінансові результати до оподаткування великих та середніх підприємств за видами економічної діяльності за січень – березень 2021 року. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення: 18.06.2021).
7. Кількість підприємств за видами економічної діяльності з розподілом на великі, середні, малі та мікропідприємства. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення: 18.06.2021).
8. Небава М. І., Міронова Ю. В. Економічна безпека підприємства: навч. посіб. Вінниця: ВНТУ, 2017. 73 с.
9. Ярова Ю. О., Артеменко Л. П. Структура економічної безпеки підприємства в умовах кризи. *Економічний вісник Національного технічного університету України «Київ. політех. ін-т»*. 2016. №13. С. 257–263. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/evntukpi_2016_13_39 (дата звернення: 18.06.2021).
10. Птащенко Л. О. Стратегічне та інноваційне забезпечення розвитку системи економічної безпеки підприємства: навч. посіб. Київ: ЦУЛ, 2018. 320 с. URL: <http://reposit.nupp.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/PolNTU/3087/%D0%A1%D0%86%D0%97%D0%A0%D0%A1%D0%91%D0%9F%20%D0%9F%D1%2%D0%B0>

%D1%89%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%BE.pdf?sequence=1&isAllowed=y (дата звернення: 18.06.2021).

11. Салоїд С. В. Механізм управління економічною безпекою підприємства: теоретичний аспект. *Економічний вісник Національного технічного університету України «Київ. політех. ін-т»*. 2017. № 14. С. 250–254. URL: <https://ela.kpi.ua/handle/123456789/22347/> (дата звернення: 18.06.2021).
12. Сосновська О. О., Житар М. О. Економічна безпека підприємства: сутність та ознаки забезпечення. *Облік і фінанси*. 2018. № 3 (81). С. 124–132. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/185262433.pdf> (дата звернення: 18.06.2021).
13. 20 бізнес-ризиків, про які завжди потрібно пам'ятати керівництву компанії. URL: <https://bakertilly.ua/news/id47793> (дата звернення: 18.06.2021).
14. Шукай таланти або програєш. Погляд керівників в Україні 2019. URL: <https://home.kpmg/content/dam/kpmg/ua/pdf/2019/06/Global-CEO-Outlook-in-Ukraine-2019.pdf> (дата звернення: 18.06.2021).
15. KPMG 2020 CEO Outlook. Спецвипуск: COVID-19. URL: https://home.kpmg/content/dam/kpmg/ua/pdf/2020/09/CEO-Outlook-Report-UA_Global.pdf (дата звернення: 18.06.2021).
16. Цимбал А. Три основні виклики для бізнесу. URL: <https://home.kpmg/ua/uk/blogs/home/posts/2021/01/novi-kryteriyi-uspikhu.html> (дата звернення: 18.06.2021).
17. Корпоративна безпека. Для власників бізнесу в сучасних умовах. Київ: Sidcon, 2018. 267 с.
18. Олешко Т. І., Пазюра Я. В. Формування системи забезпечення економічної безпеки на підприємстві. *Научный вестник Донбасской государственной машиностроительной академии = Науковий вісник Донбаської державної машинобудівної академії*. 2017. № 3. С. 127–132.

REFERENCES

1. Nifatova, O., & Karpenko, I. (2017). Konsal'tynhovi posluhy v mekhanizmi zabezpechennia ekonomichnoi bezpeky biznesu [Consulting services in a mechanism for ensuring business security]. In *Aktualni problemy innovatsiinoho rozvytku klasterneho pidpryemnytstva v Ukraini: zb. st. za materialamy Vseukr. nauk.-prakt. konf. (30 bereznia 2017 r., m. Kyiv) – Actual problems of innovative development of cluster entrepreneurship in Ukraine: a collection of articles based on the materials of the All-Ukrainian scientific-practical conference (March 30, 2017, Kyiv)*. Kyiv: KNUTD. Retrieved from <https://er.knutd.edu.ua/handle/123456789/7236> [in Ukrainian].
2. Okhrimenko, O. O., & Kukharuk, A. D. (2016) *Mizhnarodnyi konsal'tynh [International Consulting]*. Kyiv: NTUU [in Ukrainian].
3. Oliinychuk, O. I. (2020). Tekhnolohiia diialnosti analitykiv iz pytan ekonomichnoi bezpeky pidpryemstva [Technology of activity of analysts on economic security of the enterprise]. *Ekonomika ta upravlinnia pidpryemstvamy – Economics and management of enterprises*, 39, 201–206 [in Ukrainian].
4. Shyrokoipas, O. Yu., & Savitskiy, V. V. (2019). Konsal'tynhovi posluhy v sferi finansovo-ekonomichnoi bezpeky yak ob'ekt bukhhalterskoho obliku [Consulting services in the field of financial and economic security as an accounting facility]. *Visnyk KhNAU im. V. V. Dokuchaieva. Seriya Ekonomichni nauky – Bulletin of KhNAU named after V. V. Dokuchaev. Economic Sciences Series*, 4, 1, 244–258 [in Ukrainian].

5. Shyrokopoiias, O. Yu. (2019). Konsal'tynhova posluha u sferi bezpeky biznesu yak ob'iekt bukhhalterskoho obliku [Consulting service in the field of business security as an accounting facility]. *Problemy teorii ta metodolohii bukhhalterskoho obliku, kontroliu i analizu – Problems of the theory and methodology of accounting, control and analysis*, 3, 82–90 [in Ukrainian].
6. *Finansovi rezultaty do opodatkovannia velykykh ta serednikh pidpriemstv za vydamy ekonomichnoi diialnosti za sichen-berezen 2021 roku.* (2021). [Financial results for taxation of large and medium enterprises by types of economic activity for January-March 2021]. Retrieved from <http://www.ukrstat.gov.ua/> [in Ukrainian].
7. *Kilkist pidpriemstv za vydamy ekonomichnoi diialnosti z rozpodilom na velyki, seredni, mali ta mikropidpriemstva 2020 rik.* (2021). [The number of enterprises by types of economic activity with a distribution of large, middle, small and microenterprises 2020]. Retrieved from <http://www.ukrstat.gov.ua/> [in Ukrainian].
8. Nebava, M. I., & Mironova, Yu.V. (2017). *Ekonomichna bezpeka pidpriemstva [Economic security of the enterprise]*. Vinnytsia: VNTU [in Ukrainian].
9. Yarova, Yu. O., & Artemenko, L. P. (2016). Struktura ekonomichnoi bezpeky pidpriemstva v umovakh kryzy [Structure of enterprise economic security in crisis]. *Ekonomichnyi visnyk Natsionalnoho tekhnichnoho universytetu Ukrainy «Kyivskiy politekhnichnyi instytut» – Economic Bulletin of the National Technical University of Ukraine «Kyiv Polytechnic Institute»*, 13, 257–263. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/evntukpi_2016_13_39 [in Ukrainian].
10. Ptashchenko, L.O. (2018). *Stratehichne ta innovatsiine zabezpechennia rozvytku systemy ekonomichnoi bezpeky pidpriemstva: navchalnyi posibnyk [Strategic and innovative support for the development of the enterprise's economic security system: a manual]*. Kyiv: Tsentr uchbovoi literatury. Retrieved from <http://reposit.nupp.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/PoltNTU/3087/%D0%A1%D0%86%D0%97%D0%A0%D0%A1%D0%91%D0%9F%20%D0%9F%D1%82%D0%B0%D1%89%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%BE.pdf?sequence=1&isAllowed=y> [in Ukrainian].
11. Saloid, S. V. (2017). Mekhanizm upravlinnia ekonomichnoiu bezpekoiu pidpriemstva: teoretychnyi aspekt [Mechanism of management of economic security of the enterprise: theoretical aspect]. *Ekonomichnyi visnyk NTUU «KPI» – Economic Bulletin of NTUU «KPI»*, 14, 250–254. Retrieved from <https://ela.kpi.ua/handle/123456789/22347/> [in Ukrainian].
12. Sosnovska, O. O., & Zhytar, M. O. (2018). Ekonomichna bezpeka pidpriemstva: sutnist ta oznaky zabezpechennia [Economic security of the enterprise: the essence and signs of provision]. *Oblik i finansy – Accounting and finance*, 3 (81), 124–132. Retrieved from <https://core.ac.uk/download/pdf/185262433.pdf> [in Ukrainian].
13. *20 biznes-ryzykiv, pro yaki zavzhdy potribno pamiataty kerivnytstvu kompanii.* (n.d.). [20 business risks, which should always be remembered by the company's guidelines]. Retrieved June 18, 2021, from <https://bakertilly.ua/news/id47793> [in Ukrainian].
14. *Shukai talanty abo prohraiesh. Pohliad kerivnykiv v Ukraini 2019.* (2019). [Looking for talent or losing. View of the leaders in Ukraine 2019]. Retrieved from <https://home.kpmg/content/dam/kpmg/ua/pdf/2019/06/Global-CEO-Outlook-in-Ukraine-2019.pdf> [in Ukrainian].

15. *KPMG 2020 CEO Outlook. Specvipusk: COVID-19.* (2020). [*KPMG 2020 CEO Outlook. Specialties: COVID-19*]. Retrieved from https://home.kpmg/content/dam/kpmg/ua/pdf/2020/09/CEO-Outlook-Report_UA_Global.pdf [in Russian].
16. Tsybal, A. (n.d.). *Try osnovni vyklyky dlia biznesu [Three main challenges for business]*. Retrieved June 18, 2021, from <https://home.kpmg/ua/uk/blogs/home/posts/2021/01/novi-kryteriyi-uspikhu.html> [in Ukrainian].
17. *Korporativna bezpeka. Dlia vlasnykiv biznesu v suchasnykh umovakh.* (2018). [*Corporate security. For business owners in modern conditions*]. Kyiv: Sidcon [in Ukrainian].
18. Oleshko, T. I., & Paziura, Ya. V. (2017). Formuvannia systemy zabezpechennia ekonomichnoi bezpeky na pidpriemstv [Formation of a system for ensuring economic security in enterprises]. *Naukovyi visnyk DDMA – Scientific Herald of DSEA*, 3, 127–132 [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 22.06.2021

Стаття пройшла рецензування 03.08.2021

Стаття рекомендована до опублікування 27.08.2021

О. С. МАРЧЕНКО

доктор экономических наук, профессор, профессор кафедры экономической теории Национального юридического университета имени Ярослава Мудрого, Украина, г. Харьков

О. В. ЯРМАК

кандидат экономических наук, доцент, доцент кафедры экономической теории и международной экономики Харьковского торгово-экономического института Киевского национального торгово-экономического университета, Украина, г. Харьков

КОНСАЛТИНГ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ ПРЕДПРИЯТИЙ: КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ И ПРИКЛАДНЫЕ ОСНОВЫ СИСТЕМНОГО ПОДХОДА

В статье на основе системного подхода раскрыты объект и предмет консалтинга экономической безопасности, его комплексное содержание и направления. Определены и охарактеризованы основные виды консалтинга экономической безопасности на основе таких критериев, как структура предприятия, его хозяйственная деятельность и экономический потенциал, жизненный цикл, система экономической безопасности предприятия и цели менеджмента безопасности. Раскрыт комплекс услуг консалтинга экономической безопасности, который включает сложные и пакетные, операционные и стратегические, упреждающие, функциональные, антикризисные, восстановительные и модернизационные консалтинговые услуги.

Ключевые слова: предприятие как хозяйственная система, экономическая безопасность предприятия, система экономической безопасности предприятия, менеджмент безопасности предприятия, консалтинг экономической безопасности, объект и предмет консалтинга экономической безопасности, комплекс услуг консалтинга экономической безопасности.

O. S. MARCHENKO

Doctor of Economic Sciences, Professor, Professor of the Economic Theory Department, Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine, Kharkiv

O. V. YARMAK

Ph.D. (Economics), Associate Professor, Associate Professor of the Department of Economic Theory and International Economics, Kharkiv Institute of Trade and Economics of Kyiv National University of Trade and Economics, Ukraine, Kharkiv

**ECONOMIC SECURITY CONSULTANCY FOR ENTERPRISES:
CONCEPTUAL AND APPLIED BASICS OF THE SYSTEM APPROACH**

Problem setting. Under conditions of contemporary transformations in macro- and micro-environments of the entrepreneurial activity affected by global and local factors of socio-economic development stipulated by technical and technological novelties of the Industry 4.0, business digitalization, risks and threats of radical structural shifts in the national economy and international economic environment, and corona crisis, economic security consultancy for enterprises becomes one of the leading types of professional aid for economic entities, which aims at addressing problems of their stable functioning and development.

The conversation of conceptual and applied basics of economic security consultancy for enterprises is an important direction of a scientific discussion at an editorial office of the Collection of Scientific Papers «Economic Theory and Law» dedicated to discussing actual problems of the consulting activity under contemporary social transformations and threats.

Recent research and publication analysis. The system approach to economic security consultancy for enterprises relies on substantiating its conceptual basics, which have not been sufficiently disclosed in modern scientific sources. Scholars focus on disclosing certain aspects of the content of consultancy in this sphere, namely: conditionality of economic security consultancy by needs and goals of enterprise management, its role in improving the safety management of economic processes; specificity of economic security consultancy as a type of consultancy regarding functions and processes of management; complexity of services related to economic security consultancy for enterprises; expediency of seeking the assistance of independent professionals from specialized consulting firms concerned with economic security problems.

Paper objective. The article's objective is to reveal the content and types of economic security consultancy through substantiating the system approach to professional aid for economic entities aimed at ensuring safety of their stable functioning and development under contemporary threats and risks of a business environment.

Paper main body. Substantiating the conceptual basics of economic security consultancy for enterprises encompasses fundamental and actual levels of research.

At the fundamental level, a purpose of research is determining an object, subject, and the content of the consulting activity in this sphere.

An object of economic security consultancy is an enterprise being an open integrative economic system characterized by certain goals, structure, interrelated spheres and types of activities, resources, competencies, outcomes, which operates in an external environment. This may foster/impede its sustainable development, accomplishing goals of business, and meeting the interests of its stakeholders. Efficient economic security consultancy should be grounded in the system approach to solving problems concerned with enterprise security.

A subject of consulting is economic security of an enterprise. The content of this notion is comprehensive and combines numerous directions, types, forms, and measures for protecting an economic system. Economic security as a subject of consulting is the protection from threats and risks to the stable functioning and development of an enterprise as an integral economic system during the entire life cycle; the state, a process, and system for protecting the economic activity of an enterprise created to meet the economic interests of stakeholders and to accomplish goals of business. Comprehensiveness of the content of economic security at an enterprise stipulates the necessity for the system approach to ensuring security, as well as to business consultancy in this sphere.

Business security consultancy is:

- a job, business, service, social function, and process oriented towards ensuring a social function and process for providing enterprises with special knowledge and information being essential for protecting the stable functioning and development of an economic system from a negative influence of threats and risks of a business environment in a current period and in prospect;

- the essence of types of consultancy – production, financial, human resources, innovative, investment, marketing, anti-crisis, etc., which are oriented towards business protection;

- a complex of consulting services in protecting an enterprise as an economic system;

- a component of the managerial consulting as professional aid to management of business organizations in addressing various problems related to managing their functioning.

The system approach to determining an object, subject, and the content of business security consultancy is the conceptual basis for analysing the consulting activity in this sphere at the appropriate level directed towards characterising an economic security system of an enterprise. Business consulting services are an intellectual resource for activities in forming and enhancing an economic security system; disclosure of services in business security consultancy.

An economic security system of an enterprise is a set of strategic and tactic goals, programs, measures, and means for managing threats, which ensures the protection of an enterprise from threats of economic activity and its ability to prognosticate, prevent, and overcome negative implications of their destabilizing influence in the current period and in prospect. Types, content, and forms of business consulting services depends on the state, structure, and efficiency of an economic security system, objectives, and goals of enterprise security management.

Conclusion of the research. Economic security consultancy is the entrepreneurial activity of professionals from various fields of expertise aimed at providing professional aid to enterprises in solving problems of their protection as economic systems, which integrates different types of consulting activities and services. According to the system approach, the main features of economic security consultancy for enterprises are as follows:

a) economic security consultancy is a complex of professional services for enterprises, which includes:

- various types of consulting services, namely consultancy services, functional services such as outsourcing, and functional services such as own actions;

- complex services, which encompass various consulting practices and types of consulting activities – managerial, financial, marketing, human resources, juridical, etc. consultancy in the area of economic security;

- bundled services provided on the basis of knowledge in the organization security management, as well as in the production, economy, finances, law, psychology, etc.;

b) economic security consultancy for enterprises may be:

- complex one comprising all the elements of a system for providing the protection of an enterprise's economic activity;

- substantive – economic security consultancy of certain components of a system being consultancy regarding production, financial, market, legal, and other types of enterprise security;

c) according to objectives, economic security consultancy is divided into:

- preventive one oriented towards averting threats and risks to economic activity security of enterprises;

- functional one being professional aid in overcoming particular dysfunctions of an economic security system in the current period of the activity of an enterprise as an economic system;

- anti-crisis consulting oriented towards overcoming the crisis state of an economic security system at enterprises in general and its components;

- reproductive one, which aims at professional aid in achieving the pre-crisis level of economic security by an enterprise;

- modernization one oriented towards enhancing an economic security system of an enterprise in compliance with new requirements regarding its efficiency and conditions for ensuring it;

d) within the context of objectives and goals for the enterprise protection management, economic security consultancy may be split into operative and strategic ones.

Short Abstract for an article

Abstract. Drawing on the system approach, the authors have indicated an object and subject of economic security consultancy, its comprehensive essence, and directions. The authors have determined and characterized the main types of economic security consultancy, applying criteria such as the enterprise structure, economic activity and potential of an enterprise, a life cycle, economic security system of an enterprise, and objectives of security management. The article discloses a servicing complex in economic security consultancy, which includes complex and bundled, operational and strategic, preventive, functional, anti-crisis, reproductive, and modernization consulting services.

Key words: enterprise as an economic system, economic security of an enterprise, economic security system of an enterprise, enterprise security management, economic security consultancy, object and subject of economic security consultancy, complex of services in economic security consultancy.

Article details:

Received: 22 June 2021

Revised: 03 August 2021

Accepted: 27 August 2021

Рекомендоване цитування: Марченко О. С., Ярмак О. В. Консалтинг економічної безпеки підприємств: концептуальні та прикладні основи системного підходу. *Економічна теорія та право*. 2021. № 3 (46). С. 39–56. DOI: <https://doi.org/10.31359/2411-5584-2021-46-3-39>.

Suggested Citation: Marchenko, O. S., & Yarmak, O. V. (2021). Konsaltnyh ekonomichnoi bezpeky pidpriemstv: kontseptualni ta prykladni osnovy systemnoho pidkhodu [Economic security consultancy for enterprises: conceptual and applied basics of the system approach]. *Ekonomichna teoriia ta pravo – Economic Theory and Law*, 3 (46), 39–56. DOI: <https://doi.org/10.31359/2411-5584-2021-46-3-39>.

DOI: 10.31359/2411-5584-2021-46-3-57
УДК 339.94:661.12(477)

Т. М. КАМІНСЬКА

докторка економічних наук, професорка,
професорка кафедри економічної теорії
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого, Україна, м. Харків
e-mail: kamtm@ukr.net
ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-1359-834X>

ПОСЛУГИ МІЖНАРОДНОГО БІЗНЕС-КОНСАЛТИНГУ НА ФАРМАЦЕВТИЧНОМУ РИНКУ УКРАЇНИ¹

Статтю присвячено аналізу ринку послуг бізнес-консалтингу, яких потребують фармацевтичні підприємства України, що проводять експортно-імпорتنу діяльність. Схарактеризовано головних учасників цього ринку та види послуг, обґрунтовано тенденції розвитку ринку. Надано аналіз динаміки зовнішньої торгівлі фармацевтичної продукції України, її проблеми та вплив бізнес-консалтингу на вирішення їх.

Ключові слова: бізнес-консалтинг, послуги, зовнішня торгівля, консультаційні фірми, фармацевтичний ринок.

JEL Classification: D81, F00, F20, L86, M21

Постановка проблеми. На певному етапі розвитку кожна компанія стикається з альтернативою: обмежувати діяльність фірми межами національної економіки або виходити за ці межі, просуваючися на міжнародний ринок. Досвід успішних компаній у різних сферах бізнесу свідчить, що без ефективної зовнішньоторговельної діяльності подальша інтернаціоналізація бізнесу неможлива. Особливо це стосується гравців фармацевтичного ринку, бо він на сьогодні вже є глобальним і дуже потужно регулюється на національному, міжнародному рівнях і за допомогою торговельних угод. Настає час, коли багато фармацевтичних підприємств України вимушені вивчати консалтинго-

¹ Роботу виконано в межах цільової комплексної програми «Соціально-економічна модернізація України та формування інноваційної моделі розвитку» (номер державної реєстрації 0111u000961).

© Камінська Т. М., 2021. Стаття публікується на умовах ліцензії Creative Commons – Attribution 4.0 International (CC BY 4.0).

Статтю розміщено на сайті збірника: <http://econtlaw.nlu.edu.ua>.

вий ринок країни та звертатися до бізнес-консультантів із питань ефективної організації зовнішньоторговельної діяльності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми міжнародного бізнес-консалтингу на фармацевтичному ринку розглядаються, скоріше, практиками бізнесу, ЄБРР, іншими міжнародними інститутами, а вітчизняні науковці аналізують окремо – консалтинг і фармацію. Так, О. В. Макара (O. V. Makara), В. С. Рейкін (V. S. Raykin) систематизують світові тенденції консалтингового ринку, а саме його динаміку, реструктуризацію і диференціацію [1]. Інші питання консалтингу, зокрема міжнародного, розглядають також О. О. Карпенко (O. O. Karpenko) [2], К. М. Ковальська (K. M. Kovalska) [3], О. С. Марченко (O. S. Marchenko) [4], О. О. Охріменко (O. O. Ohrimenko) [5], Р. М. Пастушенко (R. M. Pastushenko) [5] та ін. Аналіз фармацевтичного ринку представлено в наукових працях таких науковців, як А. В. Вітюк (A. V. Vitryuk) [6], О. М. Ковинько (O. M. Kovinko) [7], О. В. Посилкіна (O. V. Posylkina) [8], А. І. Стахова (A. I. Stakhova) [7], К. Р. Траченко (K. R. Trachenko) [6]. Водночас точки перетину обох ринків, а також потенціал та різноманітність послуг консалтингу діяльності фармацевтичних підприємств України розглядаються у вітчизняній літературі поверхово, без розуміння їхньої неминучої взаємодії, яка має свої особливості та впливає на конкурентоспроможність виробництва і продажу ліків. Аналіз консалтингу зовнішньоторговельної діяльності фармацевтичних підприємств має фрагментарний і поодинокий характер, незважаючи на те, що проблема просування української продукції за кордон є вельми актуальною.

Формулювання цілей. Метою статті є аналіз ринку послуг консалтингу для фармацевтичних підприємств України, які прагнуть освоїти іноземні ринки та співпрацюють з імпортерами.

Виклад основного матеріалу. Ринки послуг консалтингу та фармацевтичних товарів – це зовсім окремі та самодостатні ринки. Вони мають різних суб'єктів – продавців, покупців, торговельних посередників і спрямовані на різні об'єкти продажу. Спільними характеристиками цих ринків є високі темпи зростання на міжнародному та національному рівнях навіть у кризові періоди, глобалізація, транснаціоналізація та цифровізація. Так, відповідно до даних статистичного порталу «Statista», за період 2011–2019 рр. ринок консалтингових послуг зріс зі 107 до 160 млрд дол., тобто на 49,5 %, потім трохи зменшився у 2020 р. зі 160 до 132 млрд дол., або на 17,5 %, під впливом економічної кризи та падіння світового ВВП (унаслідок пандемії коронавірусу COVID-19). Проте загальна тенденція на зростання (зі 107 до 132 млрд дол., або на 23,3 %) упродовж 2011–2020 рр. збереглася [9]. Найбільшими компаніями за обсягом наданих послуг у 2020 р. є «Deloitte & Touche» (47,6 %), «Pricewaterhouse Coopers» (43,03 %), «Ernst & Young» (37,2 %), «KPMG»

(29,22 %) [10]. Темпи зростання світового ринку консалтингових послуг значно випереджають темпи зростання світового ВВП.

Висока динаміка та випереджальні темпи зростання порівняно зі світовим ВВП характерні і для світового фармацевтичного ринку. За даними дослідження консалтингової компанії «Pricewaterhouse Coopers», якщо обсяги продажу ліків у 2011 р. дорівнюють 1,08 трлн дол., то у 2020 р. (за прогнозами) – майже 1,6 трлн дол., тобто збільшуються майже наполовину. Середньорічні темпи зростання світових продажів ліків за цей період складають 7,8 % [11]. Зростає і світовий експорт, і світовий імпорт лікарських засобів, причому торговельний баланс є активним.

В Україні товарообіг фармацевтичної продукції теж поступово зростає з 2010 по 2020 рр., про що свідчить таблиця, проте торговельний баланс весь час варіюється.

Динаміка зовнішньої торгівлі фармацевтичної продукції України

Рік	Експорт			Імпорт		
	Тис. дол. США	У % до відповідного періоду попереднього року	У % до загального обсягу	Тис. дол. США	У % до відповідного періоду попереднього року	У % до загального обсягу
2010	198520,2	-	0,35	2445836	-	3,52
2011	195144,1	98,30	0,29	2878998,2	117,71	3,49
2012	243458,2	124,76	0,35	3307942,1	114,90	3,91
2013	251526	103,31	0,40	3100812	93,74	4,03
2014	255591,6	101,62	0,47	2473307,8	79,76	4,54
2015	155441,6	60,82	0,41	1367034,5	55,27	3,64
2016	184182,8	118,49	0,51	1606956,3	117,55	3,24
2017	193111,2	104,85	0,45	1767455,8	109,99	3,56
2018	216178,0	112,5	0,5	1947012,5	110,2	3,4
2019	250792,2	116,0	0,5	2143147,0	110,1	3,5
2020	268229,2	107,0	0,5	2522804,2	117,7	4,7

Джерело: [12].

У 2010–2013 рр. торговельний баланс був переважно пасивним і складав відповідно –2247315,8; –2683854,1; –3064483,9; –2849286 тис. дол. Це свідчить про те, що фармацевтичні підприємства України в багатьох ви-

падках були неконкурентоспроможними на зовнішніх ринках і не в змозі забезпечити переважання експорту над імпортом. Водночас, починаючи з 2014 р., ми спостерігаємо активний торговельний баланс фармацевтичної продукції України. Він складає у 2014–2020 рр. відповідно 22 177 16,2; 1 211 592,9; 1 422 773,5; 1 574 344,6; 1 730 834,5; 1 892 354,8 і 2 254 575,0 тис. дол., тобто позитивне торговельне сальдо з 2015 р. повільно зростає, особливо у 2020 р., – на 1 042 982,1 тис. дол. протягом шести років.

При цьому зростає вплив консалтингових послуг на ефективний розвиток фармацевтичних підприємств України, їхній вихід на глобальний ринок. Поки що конкурентоспроможність нашої фармацевтичної продукції така, що основними її споживачами, окрім АТ «Фармак», є внутрішні суб'єкти, а за кордоном – азійські країни колишнього СРСР. До них левову частину експорту спрямовують корпорація «Артеріум», ПрАТ ФФ «Дарниця», ТОВ ФК «Здоров'я», ПАТ «НВЦ “Борщагівський ХФЗ”», ПрАТ «Лекхім-Харків», ПАТ «КМП» (компанії, які здійснюють найбільший обсяг експорту та імпорту ліків в Україні). Це пов'язано з наявністю жорсткої конкуренції на світовому фармацевтичному ринку, високими вимогами до організації виробництва та системи контролю якості лікарських засобів в Європейському Союзі (ЄС).

Разом із тим азійського вектора зовнішньоторговельної діяльності підприємств на сьогодні замало і не тільки тому, що він не є у пріоритеті експортної стратегії України. Сьогодні там усе більше панують експортери з Китаю, Туреччини, Росії, а, наприклад, в Узбекистані – з Сінгапуру та Південної Кореї. З ними важко конкурувати, бо вони проводять особливу цінову політику, а Китай до того ж пропонує не тільки фармацевтичні препарати, але й кредитні лінії з вигідними умовами функціонування місцевих підприємств. І хоча імпортна квота на фармацевтичну продукцію країн Азійського регіону є майже нульовою, спрацьовують інші протекціоністські методи (з боку угруповання ЄАС). Так, з 2013–2014 рр. транзитний рух до Казахстану та Киргизстану через Росію значно обмежено. Українські, зокрема харківські, фармацевтичні підприємства, дуже тісно співпрацюють з Узбекистаном, але, незважаючи на велику ємність ринку та значну потребу в імпорті, країна характеризується невисоким платоспроможним рівнем населення, високим рівнем присутності держави на ринку, пресингом на бізнес та політичною нестабільністю. У Туркменістані й Таджикистані політичний чинник взагалі є визначальним.

Ось чому формування сталого європейського вектора та диверсифікація зовнішньоторговельної діяльності фармацевтичних підприємств України загалом – ці амбіційні завдання потребують кваліфікованої допомоги з боку професіоналів. Треба також урахувати, що більшість керівників та працівників фармацевтичних підприємств не мають економічної освіти. Зазвичай

це медики та фармацевти, яким не вистачає знань з економіки, менеджменту і маркетингу на глобальному рівні. Їхня діяльність сьогодні залежить від стану ринку консалтингових послуг загалом, який послідовно зростає. Чинниками зростання є конкуренція та позитивна динаміка попиту на якість, нові ідеї, досвідченість консультантів (зокрема і з боку іноземних компаній і ТНК, які шукають своїх ніш на нових ринках), а також стрімке зростання ІТ-технологій та цифровізація бізнесу.

За даними українських дослідників, середньорічні темпи зростання на ринку консалтингу України складають 14 % [1, с. 99]. Вони теж випереджають зростання ВВП, що характерно і для світової тенденції. У 2018–2019 рр. обсяг попиту на консалтингові послуги було оцінено на рівні 585 млн дол., або 0,46 % ВВП, що відповідає середньоєвропейському рівню [1, с. 100]. Потім, у період локдаунів, у 2020–2021 рр. в Україні спостерігається загальне зниження ділової активності і, відповідно, попиту на консультаційні послуги. Наприклад, з 12 березня до 15 квітня 2020 р. темпи створення компаній знижались на 54,7 % порівняно з аналогічним періодом 2019 р., водночас закриття бізнесу частішало, у деякі дні – до 50 випадків [13]. Але коли карантинні заходи пом'якшуються, збільшується і ділова активність, і попит на консалтингові послуги.

Головними консалтинговими компаніями, які працюють, зокрема, на фармацевтичному ринку України, є такі: представництва великих іноземних компаній, особливо «великої четвірки», а також «McKinsey» та «Boston Consulting Group»; міжнародні банки, наприклад ЄБРР, який надає допомогу малому і середньому фармацевтичному бізнесу, а також бере участь у співфінансуванні діяльності консультантів; міжнародні донорські організації, які надають адресну консалтингову допомогу; вітчизняні консалтингові фірми універсального профілю; спеціалізовані консалтингові фірми, що надають послуги фармацевтичним підприємствам, часто – у межах певного регіону України; незалежні консультанти – експерти з окремих проблем функціонування фармацевтичного ринку.

Представництва іноземних консультаційних фірм вивчають привабливість і стратегії інвестування у фармацевтичний ринок України. Один із прикладів: київський офіс «Baker-McKenzie» надавав рекомендації акціонерам компанії «Biorpharma», одного з ключових виробників лікарських засобів в Україні, щодо виокремлення неплазмового бізнесу та його подальшого продажу світовому виробнику лікарських засобів і товарів для здоров'я «Stada AG». Ця угода, яку було завершено у грудні 2019 р., є однією з найбільших інвестицій міжнародного стратегічного інвестора у фармацевтичний сектор України [14]. Багато зарубіжних консультаційних фірм пропонують аудиторські та інші послуги у фармацевтичній галузі.

Іноземні консультативні фірми мають певні переваги перед українськими компаніями. Вони звикли працювати в конкурентному середовищі, мають багаторічний досвід реалізації успішних проєктів, зокрема в питаннях виробництва патентованих лікарських засобів і дженериків, дистрибуції фармацевтичних препаратів та формування аптечних мереж, оптимізації структури поставок, зокрема за кордон, а також підвищення якості маркетингових заходів та ефективності управління фармацевтичним бізнесом у міжнародних масштабах. На відміну від нерезидентів, вітчизняні компанії все ж таки дотримуються правил вітчизняного бізнес-середовища, навіть тіньової економіки, дії їх іноді зорієнтовано на формування неформальних відносин з урядом заради доступу до фінансових джерел, а не ринкову доцільність.

Представництва великих консалтингових компаній в Україні допомагають у формуванні європейських стандартів якості ліків, які відповідають нормам Директиви Комісії ЄС 91/356/ЄЕС. Вона прийнята в 1991 р. і встановлює основні принципи і правила належної виробничої практики (GMP – Good Manufacturing Practice) лікарських засобів. Причому йдеться про отримання сертифікатів GMP від самих представників ЄС, які приїжджають сертифікувати виробництво ліків, а також отримання сертифікатів для міжнародної торгівлі (CPP – Certificate of a Pharmaceutical Product). Часто іноземні структури не визнають вітчизняних сертифікатів.

Великі консалтингові компанії пропонують досить диференційований продукт, намагаючись отримати стійку конкурентну перевагу саме в конкретних видах консультування та за рахунок диверсифікації діяльності. Компанія «PwC Ukraine» пропонує допомогу в організації ефективних систем постачання і дистрибуції лікарських засобів, у захисті інтелектуальної власності, сертифікації та ліцензування [15]. Успішними проєктами компанії «KPMG Ukraine» є структурування операцій зі здійснення клінічних досліджень, оптимізація структури процесу дистрибуції лікарських засобів, перевірка правильності ведення бухгалтерського обліку, нарахування та сплати податкових зобов'язань, придбання мережі діагностичних центрів. Компанія забезпечує захист інтересів перед державними органами та в судах; незалежний та якісний аудит; форензік процедури; послуги з управлінського консультування [16]. Є також приклади послуг інших представництв іноземних компаній. З метою підвищення якості консультацій, яких вимагає фармацевтичний бізнес, вони відстежують та аналізують законодавчі нововведення; розробляють та упроджують інноваційні продукти.

Важливо, що, крім надання послуг, представництва іноземних консалтингових компаній проводять також дослідження у фармацевтичній галузі й організують конференції. Так, «KPMG Ukraine» виступила організатором вебінару «Виклики для фармацевтичного бізнесу: фокус податківців на бух-

галтерському обліку, огляд нової концепції “постійного представництва”, актуальні податкові спори» [16]. Компанія «PwC Ukraine» провела дослідження інноваційного складника фармацевтичної промисловості України та розробила рекомендації з підвищення ефективності функціонування системи охорони здоров'я завдяки розвитку фармацевтичного сектору [15]. Ці рекомендації спрямовано на виведення підприємств України в лідери у сфері біофармацевтичних інновацій.

Але великі компанії водночас посилюють монополізацію ринку консалтингу України. Це має негативні наслідки у вигляді зростання цін на послуги, агресивного маркетингу, створення штучних бар'єрів входження нових фірм на ринок, обмеження добросовісної конкуренції. Недивно, що малі та середні фармацевтичні підприємства на кшталт ПАТ «Хімфармзавод “Червона Зірка”» (м. Харків) не є платоспроможними клієнтами великих компаній і позбавлені сторонньої допомоги. Частка цього підприємства у 2020 р. складала лише 2 % фармацевтичного ринку України, а частка експорту в обсязі реалізованої продукції – 2,2 % [17].

Тому цікавим є аналіз діяльності вітчизняних консалтингових компаній, які іноді більш привабливі для малих і середніх підприємств: вони проводять більш реалістичну цінову політику, бо працюють в умовах монополістичної конкуренції. Існують також інші переваги українських консультантів порівняно з іноземними компаніями, як то високий інтелектуальний та освітній потенціал, відносно висока якість; досвід роботи на національному ринку і кращі знання свого середовища, більш точні поради порівняно з іноземними спеціалістами. Слід також виділити необмежений доступ консультантів з України до вітчизняної інформації та наукової літератури. Багато з них практикувалися за кордоном, що надає можливість множити знання, розробляти нові підходи та унікальні методи розв'язання проблем з урахуванням світового досвіду, які при цьому можна використовувати вітчизняному фармацевтичному бізнесу. Наші фахівці краще розуміються на людських стосунках, психології українця та використовують систему особистих відносин для ефективної комунікації з працівниками фармацевтичних підприємств навіть після закінчення контракту.

Компанії українського походження здійснюють переважно ІТ-консалтинг, маркетинговий, юридичний, фінансовий консалтинг [1, с. 100]. З них на фармацевтичному ринку спеціалізується обмежена кількість – наприклад, «PharmHelp», «АПфарма Консалтинг», «Atlant-Finance» та ін. [18–20]. Їхня діяльність є багатонішевою, що дозволяє розподіляти фінансово-економічні ризики. Вони здійснюють аналіз фармацевтичного ринку, розробляють плани виведення продуктів на ринок, надають послуги передінвестиційного аудиту, діагностики бізнесу, супроводу угод M & A, а також HR-консалтинг, бізнес-навчання, тренінги для персоналу фармкомпаній. Важливими є консультації

з визначення і стратегії збільшення вартості бізнесу; підвищення ефективності служб продажу фармацевтичних препаратів; пошук каналів збуту та партнерів, юридичний супровід угод. Попит на діяльність спеціалізованих консалтингових фірм на фармацевтичному ринку дуже зростає – наприклад, на юридичний консалтинг. Так, серед нових практик, які відкривали юридичні компанії у 2020 р., переважали, крім податкового і екологічного права, практики приватних клієнтів – медицина та фармація [21].

Часто консалтингові компанії за допомогою концентрованого маркетингу знаходять вузьку спеціалізацію, що дозволяє їм певний час отримувати монополні вигоди. Так, компанія «PharmHelp» надає послуги з автоматичного формування журналів реєстрації повідомлень та приписів Державної служби України з лікарських засобів та контролю за наркотиками, згідно з наказами МОЗ України № 584 «Про затвердження Правил зберігання та проведення контролю якості лікарських засобів у лікувально-профілактичних закладах» від 16 грудня 2003 р. та № 677 «Про затвердження Порядку контролю якості лікарських засобів під час оптової та роздрібною торгівлі» від 29 вересня 2014 р. [18]. Зазвичай робітники фармацевтичних підприємств витрачають багато часу на формування цих журналів, а консалтингова компанія реально заощаджує їм час і кошти. Вона надає доступ до журналів реєстрації розпоряджень за минулі роки, що дозволяє стежити за динамікою якості ліків, забезпечує пошук розпоряджень служби України з лікарських засобів та контролю за наркотиками – за найменуванням лікарського засобу на обраний період.

Що стосується зовнішньоторговельної діяльності фармацевтичних фірм як такої, то консалтингові компанії не виділяють цей напрям в окрему практику. На неї звертають увагу, коли торкаються таких питань, як митна оцінка та митне оформлення фармацевтичних товарів, митні режими, застосування митних тарифів, пошук партнерів і каналів збуту, зокрема за кордоном тощо. У деяких випадках експортно-імпортна діяльність фармацевтичних підприємств вважається частиною податкової практики. Крім того, на ринку консалтингу України представлено стратегії, спрямовані на вихід будь-яких українських компаній на іноземні ринки, інтеграцію та глобалізацію бізнесу, репутацію фірм за кордоном; на формування європейської якості продукту. Ці стратегії, зокрема, є цікавими для фармацевтичних фірм. Зараз зростає попит на послуги з розроблення, упровадження та супроводу нових експортно-імпорتنих схем, зокрема у зонах вільної торгівлі з ЄС, Канадою, Ізраїлем з метою мінімізації витрат виробництва і реалізації ліків, оптимізації бізнес-процесів, переходу на міжнародні стандарти виробництва ліків та фінансової звітності тощо.

Українські підприємства потребують також допомоги консалтингових компаній, які не спеціалізуються виключно на фармацевтичному ринку, але

вони надають консультаційні послуги з міжнародної логістики. До них можна віднести групу компаній «Pakline Logistics» (включають компанії «ТОВ Корса», «Express Moto», «Kub D24», «Kitexpress», «ТМ Pakline logistics»), які спеціалізуються кожна на своїй ділянці управління ланцюгами поставок. Це допомагає оптимізувати загальний ланцюг, скоротити витрати на доставку продукції до споживачів, зокрема за кордоном, збільшити ефективні інвестиції та нові технології в логістику підприємства, організувати ефективним чином транспорт та складські приміщення [22]. Логістичний консалтинг здійснює також компанія «GoodLogistic» [23]. Вона пропонує скорочення невиправданих витрат на логістику, грамотний добір обладнання для складських приміщень, перевірку кваліфікації робітників, аналіз доцільності створення власної системи перевезень на підприємстві або передачі логістичних процесів на аутсорсинг.

Проблема полягає в тому, що ринок логістичних послуг в Україні є дуже концентрованим через наявні бар'єри для міжнародних логістичних компаній і жорсткі ліцензійні умови щодо функціонування складів, які в змозі опанувати тільки великі компанії України. Так, за результатами аналізу АМКУ, постачання лікарських засобів у 2020 р., зокрема імпорт, здійснювали тільки два вітчизняних дистриб'ютори (ТОВ «БадМ» та СП у формі ТОВ «Оптіма. Фарм, ЛТД»). Вони мають суттєву ринкову владу та не зазнають значної конкуренції внаслідок відносно невеликого розміру ринкових часток конкурентів [22]. Така ситуація дозволяє великим фірмам тримати монополійні ціни. Так, у грудні 2019 р. – березні 2020 р. зростання відпускних цін лікарських засобів відбувалося на всіх рівнях реалізації: ТОВ «БадМ» – до +10 %, але інколи до +47 %, ТОВ «Оптіма. Фарм, ЛТД» – до +24 % [24]. Монополізація ринку дозволяє також великим логістичним фірмам отримувати загальновідомий ефект масштабу, завдяки якому відбувається зменшення середніх витрат виробництва. Тому невеликим підприємствам, які хочуть освоювати ринок фармацевтичної логістики, необхідна допомога консультантів-професіоналів.

Останнім часом попит на логістичний консалтинг зростає завдяки такому потужному чиннику, як пандемія COVID-19 та необхідність доставки вакцин в Україну. У 2020 р. світовий обсяг продажів вакцин склав 54 млрд дол., він майже подвоївся порівняно з 2014 р. [25]. Крім коронавірусу, на цю динаміку вплинуло також поширення інших інфекційних хвороб, таких як грип, гепатит, свинячий грип, дифтерія та лихоманка Ебола. За прогнозами, світовий ринок вакцин у 2021 р. зросте до 60 млрд дол. [26]. Проте їх усе одно не вистачає, що спонукає національні логістичні компанії, які працюють на міжнародному ринку, дуже обережно здійснювати логістичні операції та протидіяти марним втратам продукції.

Складність консалтингу в Україні в умовах пандемії полягає в тому, що вірогідність отримання великих прибутків логістичними фармацевтичними

фірмами у короткий період є низькою. Для формування міжнародних логістичних ланцюжків потрібний тривалий час. Наприклад, вакцини німецької компанії «BioNTech» та її американського партнера «Pfizer» транспортують в особливих умовах, за низьких і навіть наднизьких температур, що впливає на збільшення витрат. І хоча раніше світові компанії мали досвід з фармацевтичною продукцією глибокої заморозки, але це був, скоріше, суміжний бізнес. Проте українські компанії такого досвіду зовсім не мали. Крім того, карантинні заходи ускладнюють роботу транспорту та складів, що збільшує витрати фірм на логістику.

Узагальнюючи аналіз міжнародного бізнес-консалтингу на фармацевтичному ринку України, треба звернути увагу на необхідність створення нової моделі зовнішньоторговельної діяльності підприємств. Її важливими складниками є: оцінка експортної готовності підприємств, дослідження іноземного середовища та відбір цільового фармацевтичного ринку, пошук контрагентів, експертиза зовнішньоторговельних угод, поточне консультування в період безпосереднього здійснення експортно-імпортних операцій, оцінка митних ризиків під час перетину ліками кордону, формування цін залежно від цільових іноземних ринків, асортименту фармацевтичної продукції, сервісу та конкурентної структури, підтримка інвестиційних проєктів злиття та поглинань.

Висновки. Основними тенденціями розвитку ринку консалтингових послуг для фармацевтичного бізнесу, у тому числі логістичного, є такі. По-перше, це стрімкий розвиток сегмента, що зумовлене високою динамікою і консалтингового, і фармацевтичного ринків. Зростає чисельність потенційних надавачів і споживачів послуг, розширюється діапазон предметних питань. Зміст послуг постійно оновлюється через високий рівень урегульованості фармацевтичного ринку та оновлення законодавчих актів. По-друге, виділення зовнішньоторговельної діяльності фармацевтичного бізнесу в окремий напрям консалтингової практики майже не є характерним і для великих компаній, які є представництвами іноземних структур, і для невеликих за розміром консалтингових фірм. Вони розглядають цей напрям як частину практики в охороні здоров'я і фармації загалом, а також податкової та митної практики, захисту інтелектуальної власності, сертифікації та ліцензування. При цьому консалтингові компанії не схильні розкривати інформацію про своїх клієнтів, особливо щодо вартості послуг. Лише одна компанія – «KPMG Ukraine» – наводить на офіційному сайті приклад вдалих проєктів, які стосуються гравців фармацевтичного бізнесу. По-третє, вагомими чинниками впливу на бізнес-консалтинг фармацевтичного та логістичного бізнесу, є пандемія COVID-19, ускладнення логістичного ланцюжка та форс-мажорне зростання попиту на певні види ліків і кисню. Вони потребують нової якості праці консультантів. По-четверте, з метою просування послуг та забезпечення лояльності клієнтів

консалтингові компанії проводять дослідження на ринку фармацевтичних послуг, організують вебінари та навчальні заходи, виступають у ролі модераторів панельних дискусій, розповсюджують аналітичну інформацію. Отже, ринок послуг консультантів для фармацевтичного бізнесу є динамічним сегментом ринку консалтингових послуг загалом.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Рейкін В. С., Макара О. В. Консалтинг в Україні: оцінка стану та тенденції розвитку. *Економіка та управління національним господарством*. 2020. Вип. 39. С. 97–101. URL: http://market-infr.od.ua/journals/2020/39_2020_ukr/18.pdf (дата звернення: 27.07.2021).
2. Карпенко О. О. Перспективи розвитку консалтингової діяльності в Україні на основі європейського досвіду. *Причорноморські економічні студії*. 2018. № 27. С. 54–58.
3. Ковальська К. В., Пастушенко Р. М. Тенденції розвитку ринку консалтингових послуг у контексті посткризового періоду в Україні. *Молодий вчений*. 2018. № 8 (60). С. 194–200.
4. Марченко О. С. Бізнес-консалтинг: навч. посіб. Харків: Право, 2019. 204 с.
5. Охріменко О. О., Кухарук А. Д. Міжнародний консалтинг: навч. посіб. Київ: НТУУ «КПІ», 2016. 184 с.
6. Вітюк А. В., Траченко К. Р. Суперечливі тенденції розвитку фармацевтичної промисловості України. *Вісник ВПІ*. 2018. Вип. 6. С. 35–43.
7. Ковінько О. М., Стахова А. І., Вовк А. П. Фармацевтичний ринок України як рушійний важіль розвитку економіки. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Міжнародні економічні відносини та світове господарство*. 2017. Вип. 11. С. 56–59.
8. Посилкіна О. В., Літвінова О. В. Управління інтелектуальними ресурсами в фармації в умовах інноваційного розвитку: монографія. Харків: НФаУ, 2018. 360 с.
9. Size of the global consulting market from 2011 to 2020. URL: <https://www.statista.com/statistics/466460/global-management-consulting-market-size-by-sector/> (дата звернення: 27.07.2021).
10. Revenue of the Big Four accounting / audit firms worldwide in 2020. Statista. URL: <https://www.statista.com/statistics/250479/big-four-accounting-firms-global-revenue/> (дата звернення: 27.07.2021).
11. From vision to decision: Pharma 2020. PwC. URL: <https://www.pwc.com/gx/en/pharma-life-sciences/pharma2020/assets/pwc-pharma-success-strategies.pdf> (дата звернення: 27.07.2021).
12. Товарна структура зовнішньої торгівлі України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua> (дата звернення: 27.07.2021).
13. Вплив COVID-19 та карантинних обмежень на економіку України. Кабінетне дослідження Громадської організації «Центр прикладних досліджень» та Представництва Фонду Конрада Аденауера в Україні. Липень 2020. 55 с. URL: <https://www.kas.de/documents/270026/8703904> (дата звернення: 27.07.2021).

14. Baker McKenzie консультувала акціонерів Biopharma щодо продажу фармацевтичного бізнесу Stada AG. BakerMckenzie. Newsroom. 2020. 30 січ. URL: <https://www.bakermckenzie.com/uk/newsroom/2020/01/biopharma> (дата звернення: 27.07.2021).
15. Офіційний сайт «PwC Ukraine». URL: <https://www.pwc.com/ua/uk/> (дата звернення: 27.07.2021)
16. Охорона здоров'я та фармацевтика. URL: <https://home.kpmg/ua/uk/home/industries/life-sciences.html> (дата звернення: 27.07.2021)
17. Річна звітність емітента ПАТ «Хімфармзавод «Червона зірка». URL: https://smida.gov.ua/db/feed/showform/corpr_59491 (дата звернення 27.07.2021)
18. Офіційний сайт фармацевтичної консалтингової компанії «PharmHelp». URL: <http://pharm-help.com.ua/about/> (дата звернення: 27.07.2021).
19. Офіційний сайт «Upharma. Consulting Health Care». URL: <https://www.upharma-c.com/ua/> (дата звернення: 27.07.2021).
20. Офіційний сайт консалтингової компанії «Atlant-Finance». URL: <http://www.a-f.co.ua/ua/services/consulting/> (дата звернення 27.07.2021).
21. Лідери ринку. Рейтинг юридичних компаній – 2020. *Юридична газета*. 2020. №24 (730). URL: <https://yug-gazeta.com/content/UserFiles/Doc/726aee86a841620e4feed28baa74f0de.pdf> (дата звернення 27.07.2021).
22. Офіційний сайт «Pakline Logistics». URL: <https://pakline-logistics.ua/consulting-services> (дата звернення: 27.07.2021).
23. Офіційний сайт «GoodLogistic». URL: <https://goodlogistics.com.ua/uk/konsalting-2/> (дата звернення: 27.07.2021).
24. Річний звіт АМКУ за 2020 рік. URL: <https://amcu.gov.ua/news/richnij-zvit-amku-za-2020-rik> (дата звернення: 27.07.2021).
25. Global vaccine market revenues from 2014 to 2020. URL: <https://www.statista.com/statistics/265102/revenues-in-the-global-vaccine-market/> (дата звернення: 27.07.2021).
26. Coronavirus: Will someone develop a vaccine? *BBC News*. 2021. 13 February. URL: <https://www.bbc.com/news/business-51454859> (дата звернення: 27.07.2021).

REFERENCES

1. Reikin, V. S., & Makara, O. V. (2020). Konsaltnyh v Ukraini: otsinka stanu ta tendentsii rozvytku [Consulting in Ukraine: assessment of the state and trends of development]. *Ekonomika ta upravlinnia natsionalnym hospodarstvom – Economics and management of national economy*, 39, 97–101. Retrieved from http://market-infr.od.ua/journals/2020/39_2020_ukr/18.pdf [in Ukrainian].
2. Karpenko, O. O. (2018). Perspektyvy rozvytku konsaltnyhovoi diialnosti v Ukraini na osnovi yevropeiskoho dosvidu [Prospects for the development of consulting activities in Ukraine on the basis of European experience]. *Prychornomorski ekonomichni studii – Black Sea Economic Studies*, 27, 54–58 [in Ukrainian].
3. Kovalska, K. V., & Pastushenko, R. M. (2018). Tendentsii rozvytku rynku konsaltnyhovykh posluh u konteksti postkryzovoho periodu v Ukraini [Trends in the development of the consulting services market in the context of the post-crisis period in Ukraine]. *Molodyi vchenyi – A young scientist*, 8 (60), 194–200 [in Ukrainian].

4. Marchenko, O. S. (2019). *Biznes-konsal'tynh [Business consulting]*. Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].
5. Okhrimenko, O. O., & Kukharuk, A. D. (2016). *Mizhnarodnyi konsal'tynh [International Consulting]*. Kyiv: NTUU «KPI» [in Ukrainian].
6. Vitiuk, A. V., & Trachenko, K. R. (2018). Superechlyvi tendentsii rozvytku farmatsevychnoi promyslovosti Ukrainy [Controversial trends in the development of the pharmaceutical industry of Ukraine]. *Visnyk VPI – Bulletin of the VPI*, 6, 35–43 [in Ukrainian].
7. Kovinko, O. M., Stakhova, A. I., & Vovk, A. P. (2017). Farmatsevychnyi rynek Ukrainy yak rushiyni vazhil rozvytku ekonomiky [Pharmaceutical Market of Ukraine as a driving gap of economic development]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Seria: Mizhnarodni ekonomichni vidnosyny ta svitove hospodarstvo – Scientific Bulletin of the Uzhgorod National University. Series: International Economic Relations and World Economy*, 11, 56–59 [in Ukrainian].
8. Posylkina, O. V., & Litvinova, O. V. (2018). *Upravlinnia intelektualnyimi resursamy v farmatsii v umovakh innovatsiynoho rozvytku [Management of intellectual resources in pharmacy in conditions of innovation development]*. Kharkiv: NFAU [in Ukrainian].
9. *Size of the global consulting market from 2011 to 2020*. (n.d.). Retrieved July 27, 2021, from <https://www.statista.com/statistics/466460/global-management-consulting-market-size-by-sector/>.
10. *Revenue of the Big Four accounting / audit firms worldwide in 2020*. Statista. (n.d.). Retrieved July 27, 2021, from <https://www.statista.com/statistics/250479/big-four-accounting-firms-global-revenue/>.
11. *From vision to decision: Pharma 2020*. PwC. (n.d.). Retrieved July 27, 2021, from <https://www.pwc.com/gx/en/pharma-life-sciences/pharma2020/assets/pwc-pharma-success-strategies.pdf>.
12. *Tovarna struktura zovnishnoi torhivli Ukrainy*. (n.d.). [Commodity structure of Ukraine's foreign trade]. Retrieved July 27, 2021, from <http://www.ukrstat.gov.ua> [in Ukrainian].
13. *Vplyv COVID-19 ta karantynnykh obmezhen na ekonomiku Ukrainy. Kabinetne doslidzhennia Hromadskoi orhanizatsii «Tsentr prykladnykh doslidzhen» ta Predstavnytstva Fondu Konrada Adenauera v Ukraini*. (2020, July). [Impact of COVID-19 and quarantine restrictions on the Ukrainian economy. Cabinet research of the Public Organization «Center for Applied Studies» and Representative Office of the Conrad Adenauer Foundation in Ukraine]. Retrieved from <https://www.kas.de/documents/270026/8703904> [in Ukrainian].
14. Baker McKenzie konsultovala aktsioneriv Biopharma shchodo prodazhu farmatsevychnoho biznesu Stada AG. (2020). [Baker McKenzie advised BioPharma shareholders for the sale of Pharmaceutical Business Stada AG]. *Newsroom*. Retrieved from <https://www.bakermckenzie.com/uk/newsroom/2020/01/biopharma> [in Ukrainian].
15. Ofitsiinyi sait «PwC Ukraine» [Official site of «PWC Ukraine»]. Retrieved from <https://www.pwc.com/ua/uk/> [in Ukrainian].
16. *Okhorona zdorovia ta farmatsevyka*. (n.d.). [Health and Pharmaceuticals]. Retrieved July 27, 2021, from <https://home.kpmg/ua/uk/home/industries/life-sciences.html> [in Ukrainian].

17. *Richna zvitnist emitenta PAT «Khimfarmzavod «Chervona zirka»*. (n.d.). [Annual reporting of the issuer of PJSC «Khimfarmzavod Red Star»]. Retrieved July 27, 2021, from https://smida.gov.ua/db/feed/showform/corp_upr/59491 [in Ukrainian].
18. Ofitsiyniy sait farmatsevtichnoi konsal'tynhovoї kompanii «PharmHelp» [Official site of PharmHELP Pharmaceutical Consulting Company]. Retrieved from <http://pharm-help.com.ua/about/> [in Ukrainian].
19. Ofitsiyniy sait «Upharma. Consulting Health Care» [Official site of «Upharma. Consulting Health Care»]. Retrieved from <https://www.upharma-c.com/ua> [in Ukrainian].
20. Ofitsiyniy sait konsal'tynhovoї kompanii «Atlant-Finance» [The official site of Atlant-Finance consulting company]. Retrieved from <http://www.a-f.co.ua/ua/services/consulting/> [in Ukrainian].
21. Lidery rynku. Reitynh yurydychnykh kompanii-2020. (2020). [Leaders of the market. Rating of law firms-2020]. *Yurydychna hazeta – Legal newspaper*, 24 (730). Retrieved from <https://jur-gazeta.com/content/UserFiles/Doc/726aee86a841620e4feed28baa74f0de.pdf> [in Ukrainian].
22. Ofitsiyniy sait «Pakline Logistics» [Official site of «Pakline logistics»]. Retrieved from <https://pakline-logistics.ua/consulting-services> [in Ukrainian].
23. Ofitsiyniy sait «GoodLogistic» [Official site of «Goodlogistic»]. Retrieved from <https://goodlogistics.com.ua/uk/konsalting-2/> [in Ukrainian].
24. *Richnyi zvit AMKU za 2020 rik*. (n.d.). [Annual AMC report for 2020]. Retrieved July 27, 2021, from <https://amcu.gov.ua/news/richnij-zvit-amku-za-2020-rik> [in Ukrainian].
25. *Global vaccine market revenues from 2014 to 2020*. (n.d.). Retrieved July 27, 2021, from <https://www.statista.com/statistics/265102/revenues-in-the-global-vaccine-market/>.
26. Coronavirus: Will someone develop a vaccine? (2021, February 13). *BBC News*. Retrieved from <https://www.bbc.com/news/business-51454859/>.

Стаття надійшла до редакції 29.07.2021

Стаття пройшла рецензування 23.08.2021

Стаття рекомендована до опублікування 27.08.2021

Т.М. КАМИНСКАЯ

доктор экономических наук, профессор, профессор кафедры экономической теории Национального юридического университета имени Ярослава Мудрого, Украина, г. Харьков

УСЛУГИ МЕЖДУНАРОДНОГО БИЗНЕС-КОНСАЛТИНГА НА ФАРМАЦЕВТИЧЕСКОМ РЫНКЕ УКРАИНЫ

Статья посвящена анализу рынка услуг бизнес-консалтинга, которые востребованы фармацевтическими предприятиями Украины, осуществляющими экспортно-импортную деятельность. Охарактеризованы главные участники этого рынка и виды услуг, обоснованы тенденции развития рынка. Проанализирована динамика внешней

торговли фармацевтической продукции Украины, ее проблемы и влияние бизнес-консалтинга на их разрешение.

Ключевые слова: бизнес-консалтинг, услуги, внешняя торговля, консультационные фирмы, фармацевтический рынок.

T. M. KAMINSKA

Doctor of Science (Economics), Professor, Professor of Economic Theory Department, Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine, Kharkiv

INTERNATIONAL BUSINESS CONSULTING SERVICES ON THE PHARMACEUTICAL MARKET OF UKRAINE

Problem setting. The pharmaceutical market today is global. Further internationalization of the pharmaceutical business without effective foreign trade is impossible. Intensification of this activity encourages entrepreneurs to ask for business consultations and study the consulting market of the country in detail.

Recent research and publication analysis. Problems of international business consulting in the pharmaceutical market are more often considered by business practices, EBRD, and other international institutions. Usually, home scientists look at the development of pharmacy and consulting separately. The analysis of the potential and range of consulting services for foreign trade activities of pharmaceutical companies in Ukraine is a single, superficial, fragmentary rather than comprehensive.

Paper objective is an analysis of the market of consulting services for pharmaceutical companies in Ukraine that seek to master the foreign markets and cooperate with importers.

Paper main body. High dynamics and outpacing growth rates compared to world GDP are inherent to both world markets – pharmaceutical and consulting. In Ukraine, the turnover of pharmaceutical products is also gradually growing, but the trade balance varies. For a long time it had been mostly passive because of the low competitive advantages of the domestic pharmaceutical business in foreign markets, but now this situation is improving. At the same time, the influence of consulting services on this dynamics is growing, due to the formation of a sustainable European vector and the diversification of exports and imports of pharmaceuticals.

Representative offices of foreign consulting companies in Ukraine provide more services than domestic ones, such as licensing, obtaining GMP certificates; protection of intellectual property, protection of interests in front of the state bodies as well as in courts, etc. However, simultaneously, they are strengthening monopolization of the consulting market in Ukraine. This situation has negative consequences in the form of rising prices for services, aggressive marketing, the creation of artificial barriers to the entry of new pharmaceutical companies into the market, and restriction of fair competition.

The home consulting companies are sometimes more attractive to small and medium-sized enterprises because they operate in conditions of monopolistic competition and pursue an acceptable pricing policy. They are characterized by relatively high quality services and better knowledge of the internal environment. Many of our specialists have practiced

abroad, so they are able to combine foreign and domestic experience, understand the psychology of Ukrainians better and use a system of personal relationships for effective communication with employees of pharmaceutical companies. Nevertheless, a limited number of consulting companies specialize in the pharmaceutical market. They also do not separate foreign trade activity of pharmaceutical business in a detached area of their practice, but consider this area as part of practice in health care and pharmacy in general, as well as tax and customs practices, intellectual property protection, certification and licensing. Some companies provide consulting services on international logistics. It is necessary in the context of COVID-19 pandemic and in terms of acquisition by various firms the pharmaceutical logistics market, which nowadays in fact is an oligopoly.

Conclusions of the research. The main trends in the market of consulting services for the pharmaceutical business one can find a rapid development of this segment and the content of services, as well as the activation of logistics consultants in connection with complication the international logistics chain under the influence of the COVID-19 pandemic. The role of research, webinars, panel discussions, which form the loyalty of clients to consulting companies, is also increasing. There is a growing need for the help of consultants to create new models of foreign trade activity of the pharmaceutical enterprises.

Short Abstract for an article

The article is dedicated to the analysis of the market for business consulting services that are in demand by pharmaceutical enterprises in Ukraine and carry out export-import activities. The main participants in this market are characterized as well as types of services and the market development trends are substantiated. The dynamics of foreign trade of pharmaceutical products in Ukraine, its problems and the impact of business consulting on their solution are analyzed.

Key words: business consulting, services, foreign trade, consulting firms, pharmaceutical market.

Article details:

Received: 29 July 2021

Revised: 23 August 2021

Accepted: 27 August 2021

Рекомендоване цитування: Камінська Т. М. Послуги міжнародного бізнес-консалтингу на фармацевтичному ринку України. *Економічна теорія та право*. 2021. №3 (46). С. 57–72. DOI: <https://doi.org/10.31359/2411-5584-2021-46-3-57>.

Suggested Citation: Kaminska, T. M. (2021). Posluhy mizhnarodnoho biznes-konsaltnyhu na farmatsevychnomu rynku Ukrainy [International business consulting services on the pharmaceutical market of Ukraine]. *Ekonomichna teoriia ta pravo – Economic Theory and Law*, 3 (46), 57–72. DOI: <https://doi.org/10.31359/2411-5584-2021-46-3-57>.

DOI: 10.31359/2411-5584-2021-46-3-73
UDC 330.4:005.591.4

L. D. FILATOVA

Ph.D., (Mathematics and Physics),
Associate Professor, Associate Professor
of the Department of Information
Technology and Mathematical Modeling
at the V. N. Karazin Kharkiv National University,
Ukraine, Kharkiv
e-mail: filatovald@ukr.net
ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-6605-3442>

O. V. KORZHOVA

Senior Lecturer of the Department of Information
Technology and Mathematical Modeling
at the V. N. Karazin Kharkiv National University,
Ukraine, Kharkiv
e-mail: korzhovaovt@gmail.com
ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-6844-4949>

MATHEMATICAL TOOLS IN ECONOMIC RESEARCH: CONCEPTUAL TRANSFORMATIONS IN THE PERIOD OF PARADIGMAL CHANGES¹

The article considered the process of evolution and prospects of mathematical methods and models in economic research. The advantages and disadvantages of mathematical formalization in the conditions of the new economic paradigm are analyzed. The necessity of searching for fundamentally new scientific approaches capable of ensuring the adequacy of economic and mathematical models in the study of modern socio-economic systems is substantiated. The prospects of the synergetic direction as a basic direction in modern economic and mathematical modeling are revealed. It is shown that its further development requires the use of the latest mathematical tools. The classification of mathematical methods and models that need to be included in the synergetic direction of economic research is given.

© Filatova L.D., Korzhova O.V., 2021. Article is published under the terms of the Creative Commons License – Attribution 4.0. International (CC BY 4.0).
Available at <https://econtlaw.nbu.edu.ua>.

Key words: mathematical methods and models, mathematical formalization, economic research, economic paradigm, synergetic direction of research.

JEL Classification: A10, C02.

Problem setting. At the beginning of the new millennium, the world economics faced a number of systemic challenges. In the conditions of instability of social and economic development a fundamentally new economic system is formed, there is a rapid deepening of globalization processes. Against this background, «economic science is experiencing the longest and deepest crisis, which actualizes the formation of a new scientific paradigm...» (Bronytska, 2019, p. 21). Also paradigmatic shifts in economics itself lead to a rethinking of the possibilities and prospects for the use of mathematical tools in economic research.

Modern economics is a set of super-complex multicomponent systems exposed to constant structural and institutional transformation. The development of such systems can be both controlled and spontaneous, and the processes occurring in them are, for the most part, nonlinear. It requires non-standard approaches to the construction of economic and mathematical models and confirmation of their adequacy, and the revision of the theoretical and methodological principles of economic and mathematical modeling in the context of the new economic paradigm becomes especially relevant.

Analysis of recent research and publications. Economic science, since the middle of the XVIII century, has never existed without a mathematical basis (Kantorovich, 2010). The result of the rapid mathematization of economic research in the 60s of last century was the question of creating a special field of knowledge called «economic and mathematical methods» (Nemchinov, 1965, pp. 11–12). For a long time, research by domestic and foreign scientists on this issue was conducted in two areas: a detailed analysis of the problem of using classical mathematical tools in basic economic research (Cherniak & Zakharchenko, 2018; Berezhnaja & Berezhnoj, 2007; Shyhun, 2007; Vlasiuk, 2011); confirmation of the adequacy of such tools to the economic realities of today (Samoilenko, 2015; Borovska, 2018; Taleb, 2007; Tarasevych, 2018; Umantsiv, 2019; Bazylevych & Yl'yn, 2010; Peters, 2004). But recently, the limitations of such research are realized and there is an illustration of the possibilities of the modern mathematical apparatus for solving economic problems (Vertelieva, 2019; Soloviov, 2015; Piddubna, 2017; Fadieieva, 2014; Vitlinskyi & Skitsko (2013); Polovtsev, 2010). One of the most promising areas in economic and mathematical modeling, able to take into account the instability, imbalance and nonlinearity of the modern economy, is the synergetic direction. Some developments on this issue are presented in a number of studies (Kniazevych, Kraichuk & Strilchuk, 2019; Derbentsev, 2010; Haken, 2005; Kapitsa, Kurdyumov & Malinetskiy, 2003),

but a systematic methodological basis for the synergetic direction in economic and mathematical modeling currently does not exist.

An objective of the paper is to identify contradictions in the use of classical mathematical tools in economic research; revealing the essence of the synergetic approach in economic and mathematical modeling as a promising area of research of modern economic systems.

Presentation of basic material. The formation, development and current state of economic theory is a process and result of the struggle of multidirectional scientific schools ideas, where the object of research is the economics as the material basis of society.

Initially, economic theory, like physics, revealing the laws of nature, claimed the role of fundamental, universal knowledge, revealing the general laws of economic growth and development, and in crisis and transitional states of society sought to reach a new level of knowledge of the economic system, to find new methodological approaches to solving current and promising, theoretical and practical problems. But the object of study of physics and many other sciences is quite static in comparison with the economics, which is characterized by a high degree of variability, uncertainty, and complexity. Therefore, nowadays economic theory is a variety of directions and schools, each of which gives its own vision of reality and its own recipes for solving problems. Today's fragmented economic science has largely lost both interest and ability to analyze key economic problems and development trends of modern societies. It means that economic theory is in crisis (Hrytsenko, 2018).

The crisis of economic theory means that it cannot fully perform its functions or solve the tasks assigned to it using existing methods, that is, the crisis of a theory is a crisis of its method. In such a period, the problem of modification or complete change of the dominant paradigm is maturing in any science (Mazaraki, 2019; Hrytsenko, 2019). Modern economic theory is dominated by the neoclassical paradigm, the main tool for the analysis of which is the mathematical one. Speaking about the crisis of economic theory, as a rule, they assume the crisis of neoclassicism, which arose as a result of a one-sided application of this method (to the detriment of the substantive side of the method).

In this regard, critics believe that formalism has led to the emasculation of the essence of economic theory as a social science, replacing economic thought and the art of economic policy with a dead, purely academic form of social mathematics. Indeed, if we consider the real state of the economics from the point of view of the theory fulfilling its practical and predictive functions, which are carried out not without the help of the mathematical method, then the claims to this method are not groundless. Economics has not yet developed methods that would lead to sustainable crisis-free management and long-term forecasting of the economic system. The development

of more sophisticated mathematical methods capable of adequately describing the ongoing processes is, in our opinion, only at the initial stage. And it is connected, first of all, with the formation of a new direction in economic science which is synergetics.

In response to criticism about the dominance of formalism in economic theory, Weintraub offers a better understanding of the historical evolution of mathematics and its application in economics (Weintraub, 2002; Rosser, 2003). Leont'ev (1990) wrote that among other social sciences, economics has rightly come to be regarded as primarily a quantitative science. In this case, the methods of quantitative analysis are not just a methodological technique used by the researcher: they themselves are the subject of study.

In general, while agreeing with this approach, let us begin by considering the evolution of mathematical methods in the history of economic thought. We find the first ever application of the mathematical method in economic research in William Petty. In the 70s of the XVII century he wrote the book «Political Arithmetic», which can be considered the ancestor of statistics and econometrics. Petty (1940) explained his approach as follows: «... instead of using only words in the comparative and superlative degree and speculative arguments, I embarked on the path of expressing my opinions in the language of numbers, weights and measures ... using only arguments coming from sensory experience, and considering only the reasons that have visible grounds in nature». He demanded precise observation and calculation of economic phenomena. In the «Treatise on Taxes and Duties» there is a characteristic phrase that can be considered the motto of Petty's entire theory: «The first thing to do is to count ...». He introduced the method of abstraction into political economics, when, abstracting from the external side of economic phenomena, from their empirical description, thought deepens into their internal causal relationships, that is, it learns the economic laws ruling the production of wealth.

François Quesnay, a French economist and statistician of the 18th century, for the first time in his «Economic Table» attempted to calculate the «annual income and advances» of a country, similar to the calculations of GNP and NNP in modern macroeconomic analysis. The use of mathematics in the works of these economists can be attributed to the first stage of the mathematization of economics.

The second stage is associated with the emergence and development of the marginalist mathematical school. The predecessor of marginalism, the French economist Antoine Augustin Cournot, in his study of the mathematical principles of the theory of wealth, first began to use mathematical techniques to derive economic laws, and in particular, he formulated the law of aggregate demand, the theory of monopoly pricing, the competitive mechanism and costs in strict mathematical language. Cournot was the first to introduce the concept of «economic equilibrium» into scientific terminology. Outstanding representatives of the marginalist school

are L. Walras, K. Wicksell, W. Jevons, V. Pareto, F. Edjourt. They believed that only with the help of mathematics it is possible to explain economic phenomena, and economic science should take its rightful place along with the natural sciences.

As a result of the «marginalist revolution», an approach to the economics as an equilibrium closed system was formed, where all its parts are interconnected, there are no causes and effects, there is no primary and secondary (Lo, 2018). Moreover, equilibrium is identified with economic statics, while dynamics is understood as a temporary imbalance, during which the main postulates of the marginalist theory do not work. The concepts of indifference curves and the core of the economic system by F. Edjourt, the concept of multipurpose optimum by V. Pareto, and the model of general economic equilibrium by L. Walras have entered into modern economic science and are widely used in studies. The main achievements of this school are: Slutsky's consumer budget stability equation, the mathematical calculus of useful labor costs taking into account Dmitriev's intersectoral relations and his mathematical analysis of the concept of marginal usefulness, the mathematical models of Stolyarov and Tugan-Baranovsky, synthesizing the marginalist and labor theories of value.

The third stage of mathematization began in the second half of the 20th century. If before the main mathematical apparatus were derivatives and equations, then at this stage set theory, vector algebra, and operations research began to dominate. The works of E. Domar, V. Leontiev, M. Morishima, H. Nikaido, J. von Neumann, P. Samuelson, R. Solow, J. Tinbergen, R. Frisch, R. Harrod, J. Hicks, K. Arrow and other foreign scientists gained fame and recognition.

This is the time for the recognition and wide productive application of the mathematical method in economic theory. It was during this period that various economic and mathematical models of game theory, econometric analysis, general market equilibrium, economic growth, input-output balance, linear and dynamic programming, optimal control, etc. were developed.

However, the mathematical formalization of economics is developing as a contradictory process. This inconsistency is manifested primarily in the ambiguity of the impact of formalization on the results of scientific research. The positive consequences of the mathematization of economic science can be attributed to:

- precise and clear language of scientific communication, ensuring communication between generations of the scientific community, which facilitates the accumulation and augmentation of knowledge;
- the possibility of constructing, operating with idealized models of reality, which allows us to highlight the main thing, more accurately describe the existing patterns, strictly determine the structure of certain phenomena;
- the ability to see the features of commonality in dissimilar phenomena, that is, to apply the same model to analyze various phenomena, changing only the notation of symbols.

If we systematize the negative aspects of mathematical formalization in economic science, then they can be described boil in the following provisions:

- communication of scientists outside the neoclassical paradigm is difficult;
- there is an exaggeration of the meaning of the form to the detriment of the content of economic arguments;
- there is a separation from reality, real economic problems and the loss of economic content; the main task of economic science (which is understanding real economic processes and developing economic policy measures) remains in the background or is completely absent;
- the observed phenomena that are not subject to formalization are excluded from the economic analysis;
- formalism does not bring new knowledge, but only allows one to interpret the simplest of existing ideas, and this interpretation is in demand only by a narrow circle of specialists.

These problems, especially communication between economists, generated by mathematization can be solved provided a common view of the nature of complex economic processes and phenomena is developed. And the study of such phenomena needs the skills of dealing with modern mathematical methods, or at least the knowledge of a concept about them. It is important for not only the researcher benefits from knowledge and the ability to apply mathematical methods, but for the entire economic theory as a whole. The contradictory results of formalism in the performance by the economic theory of its explanatory, practical and predictive functions are caused by the fact that economic processes and phenomena, as a rule, are modeled and investigated using linear mathematical models.

They are a special case of non-linear models and consider and explain the economic process only for a short period of time. In reality, however, most economic phenomena, processes and systems are complex, and their study using nonlinear mathematical theory is more adequate. Building and researching nonlinear models that fit the real economics is a very laborious process. In it, the analysis of the simplest linear models that do not have the ability to deeply investigate complex phenomena can help to determine the direction of the search.

Today's neoclassical economics is a world of models. The American economist Krugman (2015), the Nobel Prize laureate in economics 2008, considers the future economic science as a set of formal models that make it possible to reproduce research results in a transparent form. As a rule, the verbal analysis is considered an alternative to modeling as a research method. Krugman admits the verbal expression of economic ideas, but only for the transmission of scientific results to the public, and within science he does not recognize any other way of expression than formal modeling. Apparently, the inconsistency of the process of mathematical formalization of economic science is a particular manifestation of an objective

fundamental contradiction between the method and the subject of research as a whole, which has a global character and is inherent in any science.

On the one hand, this is due to the fact that social systems, including economic ones, are complex developing systems in which the pace of change in modern conditions has significantly accelerated. Therefore, the transformations in the object of research, the complication of the processes occurring in it, require constant improvement of existing and the creation of new methods of cognition.

Otherwise, the adequacy of understanding and theoretical substantiation of reality may not be achieved. Also, cardinal qualitative changes in social systems suppose revolutionary changes in the methods of cognition.

On the other hand, cognition in the social sphere has a reflexive character, that is, the one who comprehends constantly influences the object of research, in accordance with his understanding and vision of the surrounding reality. A person is included in the system that he is studying; he actively interacts with other elements of this system. Therefore, the social system is strongly dependent on the activities of people, on their level of consciousness and thinking, cultural and ethical values, mentality. Reflexivity means that cognition supposes the existence of various visions of the social environment, ways of ordering it, developing, improving, etc. This is reflected in the pluralism of the worldview, scientific approaches, and real social systems. Therefore, the adequacy of methods of scientific knowledge of the social world is determined by that specific concrete reality that is being investigated. Methods that are effective in some cases may be completely inapplicable in others. This also applies to mathematical methods in economics.

Let's analyze the Prospects for the development of mathematical methods in economic science. The need of economic systems for long-term planning and strategic management forces scientists-economists to turn to interdisciplinary research carried out at the intersection of economics and other sciences. One of these areas, which involves further strengthening the integration of economic science and mathematics, is synergetic economics (Zang, 1999). As a special case of the general theory of synergetics by Haken, it studies evolution and changes in nonlinear unstable economic systems (Kolomiets, 2020). A synergistic approach to the study of the functioning, development, management, forecasting of economic systems is based on the following provisions:

- the economics is a self-organizing system, a change in the state of which is caused not only by the influence of the external environment, but also by the interaction of the elements of the system with each other;
- the elements of the system are interdependent, therefore, management decisions made in some areas of the system affect decisions made in other areas;
- the system is in equilibrium only for a short period of time, in a nonequilibrium state it obeys laws of a nonlinear nature;

- in nonlinear systems, there is the so-called phenomenon of resonant excitation, which, even being weak, leads to a better result than a strong, but not consistent with the system impact;

- the task of state management of the economics in a situation of uncertainty is to try to maintain the stability of the system, while simultaneously searching for alternative ways to solve the problem.

In conditions of instability, the task of economic forecasting should take into account the following points:

- it makes no sense to demand an accurate forecast for a long period of time. We can only consider forecasts for a short period, about the presence or absence of stable states of the economic system. The forecasting strategy involves identifying the main parameters of the system and their combinations necessary to get to the desired limiting state;

- forecasting is not predicting future events, but identifying emerging problems and finding possible ways to solve them.

In fact, we are talking about the formation of the forecasting technology as an iterative process, at each step of which the prediction technique is adjusted. This technology supposes the availability of access to reliable information, the construction of adequate models, the training of specialists in modeling and forecasting (Kuznecov, 2020) .

The modified paradigm of postneoclassical economic theory should make its main object of study the economic system as a complex, open, nonlinear, self-organizing, nonequilibrium, unstable system (Yakimov, 2018). It is supposed to study such systems using the latest mathematical tools of economic synergetics, developed in such areas as catastrophe theory, chaos theory, cellular automata theory, wavelet analysis, fractal geometry, neural networks, fuzzy logic. The existing classification of the methods looks like this:

- principles of economic and mathematical methods: theory of economic and mathematical modeling; theory of statistical modeling; theory of optimization of economic processes;

- mathematical statistics: sampling method; correlation analysis; regression analysis; analysis of variance; multivariate statistical analysis; factor analysis; index theory;

- econometrics (mathematical economics): the theory of economic growth; theory of production functions; intersectoral balances; national accounts; analysis of demand and consumption; regional and spatial analysis; global modeling;

- methods of making optimal decisions: mathematical programming; branch and bound methods; network management methods; theory and methods of inventory management; queuing theory; game theory; decision theory; scheduling theory;

- models of a competitive economy: models of free competition; capital cycle models; models of monopoly, duopoly, oligopoly; indicative planning models; models of international relations; models of the theory of firms;
- economic cybernetics: systems analysis of the economics; theory of economic information; theory of control systems; theory of information economic systems; information technology in economic management; theory of simulation modeling of the economics; business games; expert systems.

Conclusions. The modern mathematical theory of economic synergetics deals with the transition from quantitative to qualitative. It builds and explores models that describe the processes of transition of slow, gradual, quantitative changes into fundamental, qualitative ones. This suggests that quantitative and qualitative methods act in dialectical interconnection and interaction. Therefore, claims to mathematical methods that they are not able to cover and describe qualitative processes in the economy are losing their relevance. Mathematical methods become capable of investigating qualitative phenomena, due to which the boundaries of their application expand.

But despite the fact that mathematics is an exact science, we should not expect accurate economic forecasts and recipes for effective management of economic systems from its methods. Mathematical methods can only give recommendations for controlling the behavior of the system and indicate the causes of certain processes and phenomena.

REFERENCES

- Bazylevych, V. D., & Yl'yn, V. V. (2010). *Metafyzyka ekonomyky [Metaphysics of Economics]*. Kyiv: Znannia [in Ukrainian].
- Berezhnaja, E. V., & Berezhnoj, V. I. (2007). *Matematicheskie metody modelirovanija ekonomicheskikh sistem [Mathematical methods for modeling economic systems]*. Moskva: Finansy i statistika [in Russian].
- Borovska, T. M. (2018). *Matematychni modeli funktsionuvannia i rozvytku vyrobnychkykh system na bazi metodolohii optymalnoho ahrehuvannia [Mathematical models of functioning and development of production systems based on the methodology of optimal aggregation]*. Vinnytsia: VNTU [in Ukrainian].
- Bronytska, V. V. (2019). Ryzky ta problemy stanovlennia novoi ekonomichnoi paradyhmy [Risks and problems of formation of a new economic paradigm]. In *Theoretical and methodological transformations of economics in the 21st century: prospects for a new paradigm*. Proceedings of the All-Ukrainian scientific-practical conference. Kyiv, 2019, May 28–29. DOI: <https://doi.org/10.31617/k.knute.2019-05-29.01> [in Ukrainian].
- Cherniak, O. I., & Zakharchenko, P. V. (2018). *Prykladni aspekty prohnozuvannia rozvytku ekonomiky Ukrainy [Applied aspects of forecasting the development of Ukraine's economy]*. Melitopol [in Ukrainian].

- Derbentsev, V. D. (2010). *Synerhetychni ta ekonomofizychni metody doslidzhennia dynamichnykh ta strukturnykh kharakterystyk ekonomichnykh system [Synergetic and econophysical methods of research of dynamic and structural characteristics of economic systems]*. Cherkasy: Brama-Ukraine [in Ukrainian].
- Fadieieva, I. H. (2014). Osnovni napriamy udoskonalennia biznes protsesiv ta suchasna metodolohiia yikh modeliuвання ta rehlementatsii na zasadakh nechitkoi lohiky [Main directions of improvement of business processes and modern methodology of their modeling and regulation on the basis of fuzzy logic]. *Ekonomika i derzhava – Economy and state*, 11, 11–18 [in Ukrainian].
- Haken, G. (2005). *Informatsiya i samoorganizatsiya. Makroskopicheskiy podhod k slojnyim yavleniyam [Information and self-organization. Macroscopic approach to complex phenomena]*. Moskva: KomKniga [in Russian].
- Hrytsenko, A. A. (2018). Ekonomichna osvita: shliakh vid teorii do praktyky [Economic education: the path from theory to practice]. *Ekonomika Ukrainy – Ukraine economy*, 10 (683), 53–70 [in Ukrainian].
- Hrytsenko, A. A. (2019). Hlobalna nestabilnist sotsialno ekonomichnoi dynamiky yak obiektyvne pidhruntia paradyhmalnykh zrushen v ekonomichnii nautsi [Global instability of socio-economic dynamics as an objective basis of paradigmatic shifts in economic science]. In *Theoretical and methodological transformations of economics in the 21st century: prospects for a new paradigm*. Proceedings of the All-Ukrainian scientific-practical conference. Kyiv, 2019, May 28–29. DOI: <https://doi.org/10.31617/k.knute.2019-05-29.01> [in Ukrainian].
- Kantorovich, A. V. (2010). *O sostojanii i zadachah jekonomicheskoy nauki [On the state and tasks of economic science]*. Moskva: Nauka [in Russian].
- Kapica, S. P., Kurdjumov, S. P., & Malineckij, G. G. (2003). *Sinergetika i prognozyi budushego [Synergetics and forecasts of the future]*. Moskva: Editorial [in Russian].
- Kniazevych, A. O., Kraichuk, O. V., Kraichuk, S. O., & Strilchuk, R. M. (2019). Upravlinnia innovatsiinym rozvytkom pidpriemstv na osnovi teorii synerhetyky [Management of the innovative development of enterprises on the basis of the theory of synergetics]. *Efektivna ekonomika – Efficient economy*, 3. DOI: <https://doi.org/10.32702/2307-2105-2019.3.9> [in Ukrainian].
- Kolomiets, S. V. (2020). Katehorii synerhetyky v ekonomichnykh doslidzhenniakh: neliniinist sotsialno-ekonomichnykh system [Categories of synergetics in economic research: nonlinearity of socio-economic systems]. *Vcheni zapysky TNU imeni V.I. Vernadskoho. Seriya: Ekonomika i upravlinnia – Scientific notes of TNU named after V.I. Vernadsky. Series: Economics and Management*, vol. 31 (70), No 3, 191–197. DOI: <https://doi.org/10.32838/2523-4803/70-3-66> [in Ukrainian].
- Krugman, P. (2018). *Economics*. Worth Publishers. New York, USA.
- Kuznecov, B. V. (2020). *Sinergeticheskij menedzhment – upravlenie proryvami [Synergetic management as breakthrough management]*. Retrieved from <http://spkurdyumov.ru/forecasting/sinergeticheskij-menedzhment/> [in Russian].
- Leont'ev, V. V. (1990). *Ekonomicheskie esse: teorii, issledovaniya, fakty i politika [Economic Essays: Theory, Research, Facts, and Politics]*. Moskva: Politizdat [in Russian].

- Lo, E. (2018). *Adaptivni rynky. Finansova evoliutsiia na shvydkosti dumky [Adaptive markets. Financial evolution on the speed of thought]*. Kyiv: Fors Ukraina [in Ukrainian].
- Mazaraki, A. A. (2019). Potentsial paradyhmalnykh ta kontseptualnykh zmin v ekonomichnii nauksi XXI stolittia [Potential of paradigm and conceptual changes in economic science of the XXI century]. In *Theoretical and methodological transformations of economics in the 21st century: prospects for a new paradigm*. Proceedings of the All-Ukrainian scientific-practical conference. Kyiv, 2019, May 28–29. DOI: <https://doi.org/10.31617/k.knute.2019-05-29.01> [in Ukrainian].
- Nemchinov, V. S. (1965). *Ekonomiko-matematicheskie metody i modeli [Economic mathematical methods and models]*. Moskva: Myisl [in Russian].
- Polovtsev, O. V. (2010). Metody modeliuвання dynamiky sotsialnoekonomichnykh system [Methods of modeling the dynamics of socioeconomic systems]. *Visnyk NADU. Serii: Derzhavne upravlinnia – NAPA Bulletin. Series: Public Administration, 1*, 105–111 [in Ukrainian].
- Peters, Je. (2004). *Fraktal'nyj analiz finansovyh rynkov. Primenenie teorii haosa v investitsijah i jekonomike [Fractal analysis of financial markets. Application of chaos theory in investment and economics]*. Moskva: Internet-trejding [in Russian].
- Petti, W. (1940). *Ekonomicheskie i statisticheskie raboty [Economic and statistical works]*. Moskva: Socekgiz [in Russian].
- Piddubna, H. K. (2017). Zastosuvannia kerovanosti liniinykh dyferentsialnykh rivnian iz zapiznenniam v ekonomitsi [Application of controllability of linear differential equations with delay in economy]. *Prychornomorski ekonomichni studii – Black Sea Economic Studies, 131*, 184–187 [in Ukrainian].
- Rosser, J. Barkley. (2003). Weintraub on the Evolution of Mathematical Economics: A Review Essay. *Journal of Post Keynesian Economics, 25* (4), 575–589.
- Samoilenko, A. M. (2015). *Matematychni modeliuвання [Mathematical modeling]*. NAN Ukrainy, In-t matematyky. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
- Shyhun, M. M. (2007). Zastosuvannia matematychnykh metodiv v ekonomitsi: spetsyfika, problemy, perspektyvy [Application of mathematical methods in the economy: specifics, problems, perspectives]. *Visnyk ZhDTU. Serii: Ekonomichni nauky – Bulletin of ZhSTU. Series: Economic Sciences, 1* (39), 425–433 [in Ukrainian].
- Soloviov, V. M. (2015). *Modeliuвання skladnykh system [Modeling of complex systems]*. Cherkasy: Brama [in Ukrainian].
- Taleb, N. N. (2007). *The black swan: the impact of the highly improbable*. Random House, New York, USA.
- Tarasevych, V. M. (2018). Problematyka istyny u svitovii ekonomichnii nauksi [The problem of truth in world economic science]. *Ekonomika Ukrainy – Ukraine economy, 10* (683), 88–99 [in Ukrainian].
- Umantsiv, Yu. M. (2019). Ekonomichna teoriia u novitnomu metodolohichnomu diskursi [Economic theory in the latest methodological discourse]. *Visnyk KNTEU – Bulletin of KNTEU, 2* (124), 51–63 [in Ukrainian].
- Vitlinskyi, V. V., & Skitsko, V. I. (2013). Evoliutsiine modeliuвання v protsesakh pryiniattia rishen [Evolutionary modeling in decision making processes]. *Aktualni problemy ekonomiky – Current economic problems, 1*, 187–201 [in Ukrainian].

- Vlasiuk, O. S. (2011). *Ekonomiko-matematychnе modeliuvannia protsesiv sotsialno-ekonomichnoho rozvytku Ukrainy [Economic and mathematical modeling of the processes of socio-economic development of Ukraine]*. Kyiv: DNNU «Akad. fin. Upravlinnia» [in Ukrainian].
- Weintraub, E. Roy. (2002). *How Economics Became a Mathematical Science*. Durham, NC: Duce University Press.
- Yakimtsov, V. V. (2018). *Synerhetychni doslidzhennia v ekonomitsi: problemy ta perspektyvy: monohrafiia [Synergetic research in economics: problems and prospects: a monograph]*. Lviv: Panorama [in Ukrainian].
- Zang, W.-B. (1999). *Sinergeticheskaja jekonomika. Vremja i peremeny v nelinejnoj jekonomicheskoi teorii [Synergetic Economics: Time and Change in Nonlinear Economics]*. Moskva: Mir [in Russian].

Article details:

Received: 17 June 2021

Revised: 25 July 2021

Accepted: 27 August 2021

Л. Д. ФИЛАТОВА

кандидат физико-математических наук, доцент, доцент кафедры информационных технологий и математического моделирования Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина, Украина, г. Харьков

О. В. КОРЖОВА

старший преподаватель кафедры информационных технологий и математического моделирования Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина, Украина, г. Харьков

МАТЕМАТИЧЕСКИЙ ИНСТРУМЕНТАРИЙ В ЭКОНОМИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЯХ: КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ ТРАНСФОРМАЦИИ В ПЕРИОД ПАРАДИГМАЛЬНЫХ ИЗМЕНЕНИЙ

В статье рассмотрен процесс эволюции и перспективы математических методов и моделей в экономических исследованиях. Проанализированы преимущества и выявлены недостатки математической формализации в условиях новой экономической парадигмы. Обоснована необходимость поиска принципиально новых научных подходов, способных обеспечить адекватность экономико-математических моделей при исследовании современных социально-экономических систем. Раскрыта перспективность синергетического направления как базового направления в современном экономико-математическом моделировании; показано, что его дальнейшее развитие требует применения нового математического инструментария. Приведена классификация математических методов и моделей, которые необходимо включить в синергетическое направление экономических исследований.

Ключевые слова: математические методы и модели, математическая формализация, экономические исследования, экономическая парадигма, синергетическое направление исследований.

Л. Д. ФІЛАТОВА

кандидатка фізико-математичних наук, доцентка, доцентка кафедри інформаційних технологій та математичного моделювання Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Україна, м. Харків

О. В. КОРЖОВА

старша викладачка кафедри інформаційних технологій та математичного моделювання Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Україна, м. Харків

МАТЕМАТИЧНИЙ ІНСТРУМЕНТАРІЙ В ЕКОНОМІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ: КОНЦЕПТУАЛЬНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ В ПЕРІОД ПАРАДИГМАЛЬНИХ ЗМІН

Постановка проблеми. На початку нового тисячоліття в умовах нестабільності соціально-економічного розвитку формується принципово нова економічна система, прискорюються парадигмальні зрушення в економічній науці. Своєю чергою, це вимагає нестандартних підходів до побудови економіко-математичних моделей та підтвердження їх адекватності, а перегляд теоретико-методологічних засад економіко-математичного моделювання в контексті нової економічної парадигми набуває особливої актуальності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Тривалий час дослідження вітчизняних та зарубіжних науковців проводилися за двома напрямками: детальний аналіз проблеми застосування класичного математичного інструментарію в фундаментальних економічних дослідженнях; підтвердження адекватності такого інструментарію економічним реаліям сьогодення. Останнім часом усвідомлюється обмеженість таких досліджень і відбувається ілюстрація можливостей сучасного математичного апарату для вирішення економічних проблем. Одним із найбільш перспективних напрямів в економіко-математичному моделюванні, здатних урахувати нестабільність, нерівноважність та нелінійність сучасної економіки, є синергетичний напрям, але системного методологічного підґрунтя для його застосування на даний час не існує.

Формулювання цілей. Метою статті є виявлення суперечностей при застосуванні класичного математичного інструментарію в економічних дослідженнях та розкриття суті синергетичного підходу в економіко-математичному моделюванні як перспективного напрямку дослідження сучасних економічних систем.

Вклад основного матеріалу. У сучасній економічній теорії домінує неокласична парадигма, основним інструментом аналізу якої є математичний. Однак математична формалізація економічної науки розвивається як суперечливий процес. Ця

суперечливість проявляється передусім у неоднозначності впливу математичної формалізації на результати наукових досліджень.

До позитивних наслідків математизації економічної науки можемо віднести:

- універсальну мову спілкування, що забезпечує комунікацію поколінь наукової спільноти, а це, своєю чергою, полегшує накопичення і збільшення знань;
- можливість конструювання, оперування ідеалізованими моделями дійсності, що дозволяє виділити головне, більш точно описати закономірності, що існують, суворо визначити структуру тих чи інших явищ;
- можливість побачити спільні риси різнорідних явищ, тобто застосовувати одну й ту саму модель у різних задачах, змінюючи лише позначення символів.

Якщо систематизувати негативні сторони математичної формалізації в сучасній економічній науці, то вони зводяться до таких положень:

- комунікацію вчених за межами неокласичної парадигми утруднено;
- відбуваються відрив від реальних економічних проблем і втрата економічного змісту: основне завдання економічної науки – розуміння реальних економічних процесів і розроблення заходів економічної політики – залишається на задньому плані або зовсім відсутнє;
- з економічного аналізу виключаються явища, які не підлягають математичній формалізації;
- математичний формалізм не приносить нового знання, а лише дозволяє інтерпретувати найпростіші з наявних ідей, причому ця інтерпретація загребувана лише вузьким колом фахівців.

Такі суперечності сформувалися в результаті математичного підходу до економіки як рівноважної закритої системи, де всі її частини взаємопов'язано, причому рівновага ототожнюється з економічною статикою, динаміка ж розуміється як тимчасове порушення рівноваги. Але на зламі тисячоліть в економічній науці відбувається пошук нової парадигми – це поштовх для модифікації і вдосконалення її математичного інструментарію. Математична формалізація економічних задач в умовах парадигмальних зрушень повинна базуватися на таких постулатах: нестабільність, нерівноважність та нелінійність сучасної економіки.

Пошук новітнього математичного інструментарію, який враховував би такі особливості, відбувається за багатьма напрямками, але найперспективнішим, на нашу думку, є синергетичний, складниками якого є теорія катастроф, теорія хаосу, теорія клітинних автоматів, вейвлет-аналіз, фрактальна геометрія, нейронні мережі, нечітка логіка. Класифікація математичних методів синергетичного напрямку виглядає так:

- принципи економіко-математичних методів: теорія економіко-математичного моделювання; теорія статистичного моделювання; теорія оптимізації економічних процесів;
- математична статистика: вибірковий метод; кореляційний аналіз; регресійний аналіз; дисперсійний аналіз; багатовимірний статистичний аналіз; факторний аналіз; теорія індексів;

- економетрика: теорія економічного зростання; теорія виробничих функцій; міжгалузеві баланси; національні рахунки; аналіз попиту і споживання; регіональний і просторовий аналіз; глобальне моделювання;
- методи прийняття оптимальних рішень: математичне програмування; мережеві методи управління; теорія і методи управління запасами; теорія масового обслуговування; теорія ігор; теорія рішень; теорія розкладів;
- моделі конкурентної економіки: моделі вільної конкуренції; моделі циклу обороту капіталу; моделі монополії, олігополії; моделі індикативного планування; моделі міжнародних відносин; моделі теорії фірм;
- економічна кібернетика: системний аналіз економіки; теорія економічної інформації; теорія керуючих систем; теорія інформаційних економічних систем; інформаційні технології в управлінні економікою; теорія імітаційного моделювання економіки; ділові ігри; експертні системи.

Висновки. Синергетичний напрям математичного дослідження – це потужний інструментарій, здатний урахувати основні особливості розвитку сучасної економіки. Характерною рисою такого інструментарію є те, що він займається аналізом переходу кількісного в якісне: будує й досліджує моделі, у яких описуються процеси переходу повільних, поступових, кількісних змін у докорінні, якісні. Це говорить про те, що сучасні математичні методи стають здатними досліджувати і якісні явища, завдяки чому межі їхнього застосування розширюються. Тому найсуттєвіша претензія до математичних методів – що вони не здатні охопити й описати якісні процеси в економіці, втрачає свою актуальність.

Але, незважаючи на те, що математика – точна наука, не варто чекати від її методів точних економічних прогнозів і рецептів ефективного управління економічними системами. Математичні методи можуть лише дати рекомендації для управління поведінкою системи і вказати на причини тих чи інших процесів і явищ.

Коротка анотація до статті

У статті розглянуто процес еволюції та перспективи математичних методів і моделей в економічних дослідженнях. Проаналізовано переваги та виявлено недоліки математичної формалізації в умовах нової економічної парадигми. Обґрунтовано необхідність пошуку принципово нових наукових підходів, здатних забезпечити адекватність економіко-математичних моделей при дослідженні сучасних соціально-економічних систем. Розкрито перспективність синергетичного напрямку як базового напрямку в сучасному економіко-математичному моделюванні, показано, що його подальший розвиток вимагає застосування новітнього математичного інструментарію. Наведено класифікацію математичних методів та моделей, які необхідно включити до синергетичного напрямку економічних досліджень.

Ключові слова: математичні методи та моделі, математична формалізація, економічні дослідження, економічна парадигма, синергетичний напрям досліджень.

Стаття надійшла до редакції 17.06.2021

Стаття пройшла рецензування 25.07.2021

Стаття рекомендована до опублікування 27.08.2021

Рекомендоване цитування: Filatova L. D., Korzhova O. V. Mathematical tools in economic research: conceptual transformations in the period of paradigmatic changes. *Економічна теорія та право*. 2021. № 3 (46). С. 73–88. DOI: <https://doi.org/10.31359/2411-5584-2021-46-3-73>.

Suggested Citation: Filatova, L. D., & Korzhova, O. V. (2021). Mathematical tools in economic research: conceptual transformations in the period of paradigmatic changes. *Ekonomichna teoriia ta pravo – Economic Theory and Law*, 3 (46), 73–88. DOI: <https://doi.org/10.31359/2411-5584-2021-46-3-73>.

DOI: 10.31359/2411-5584-2021-46-3-89
УДК 349.22:331.103

О.Є. КОСТЮЧЕНКО

докторка юридичних наук, професорка,
провідна наукова співробітниця відділу
забезпечення інтеграції академічної та
університетської правової науки та розвитку
юридичної освіти Київського регіонального
центру Національної академії правових наук
України, Україна, м. Київ
e-mail: A09111975@i.ua.

ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0002-8244-3563>

Т.В. КОЛЕСНИК

докторка юридичних наук, професорка,
професорка кафедри цивільно-правових
дисциплін Донецького державного
університету внутрішніх справ, Україна,
м. Маріуполь

e-mail: t.v.kolesnik23@gmail.com

ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0002-9167-4072>

ПРАВИЛА ВНУТРІШНЬОГО ТРУДОВОГО РОЗПОРЯДКУ ЯК ІНСТРУМЕНТ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ОРГАНІЗАЦІЇ ПРАЦІ НА ПІДПРИЄМСТВАХ, В УСТАНОВАХ, ОРГАНІЗАЦІЯХ¹

Проаналізовано тенденції розвитку вітчизняного трудового законодавства щодо правового регулювання організації праці на підприємствах, в установах, організації-

© Костюченко О. Є, Колесник Т. В., 2021. Стаття публікується на умовах ліцензії Creative Commons – Attribution 4.0 International (CC BY 4.0).

Статтю розміщено на сайті збірника: <http://econtlaw.nlu.edu.ua>.

ях. Наголошується, що правила внутрішнього трудового розпорядку виступають правовим інструментом організації праці. Обстоюється думка, що відмова від обов'язковості прийняття правила внутрішнього трудового розпорядку і звуження повноважень трудових колективів у процесі ухвалення названих правил є хибним кроком на шляху удосконалення трудового законодавства України.

Ключові слова: правила внутрішнього трудового розпорядку, трудовий розпорядок, локальний акт, правове регулювання організації праці, трудовий колектив, єдність і диференціація.

Постановка проблеми. Ідеологічна невизначеність реформування трудового законодавства спричиняє хаотичність процесу регулювання трудових відносин, які в Україні є найпоширенішою правовою формою реалізації громадянами права на працю. Намагаючись позбутися радянських стереотипів у трудовому законодавстві України, суб'єкти законодавчої ініціативи замість прийняття сучасного єдиного кодифікованого акта про працю намагаються удосконалити чинний Кодекс законів про працю України (далі – КЗпП) шляхом внесення до нього змін та доповнень, що подекуди руйнує його цілісність та негативно позначається на змісті трудових прав трудящих.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Наукові публікації таких вчених, як В. О. Голобородько (V. O. Goloborodko) [1], М. І. Іншин (M. I. Inshyn) [2], А. Л. Клименко (A. L. Klymenko) [3], О. А. Марушева (O. A. Marusheva) [4], А. О. Падалка (A. O. Padalka) [5; 6], П. Д. Пилипенко (P. D. Pylypenko) [7], Ю. П. Пилипенко (Y. P. Pylypenko) [7], Д. С. Підкопай (D. S. Pidkopaj) [8; 9], А. М. Соцький (A. M. Sotsky) [2], М. В. Токарева (M. V. Tokarieva) [10], В. В. Форманюк (V. V. Formaniuk) [11], В. І. Щербина (V. I. Shcherbina) [2], О. М. Ярошенко (O. M. Yaroshenko) [12], та законопроектна діяльність органів державної влади України [13; 14] свідчать про актуальність проблеми правового регулювання організації праці на підприємствах, в установах, організаціях. Водночас суперечки та поляризація поглядів на цю проблему спонукають долучитися до наукової дискусії щодо ролі та значення внутрішнього трудового розпорядку як інструменту правового регулювання процесу праці працівників підприємств, установ, організацій.

Формулювання цілей. Метою статті є визначення ролі централізованого та локального регулювання трудового розпорядку у процесі вдосконалення трудового законодавства України.

Виклад основного матеріалу. Наголошуючи на необхідності спрощення бізнес-процесів, Уряд пропонує парламенту законопроект № 5388 від 16 квітня 2021 р. «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо дерегуляції трудових відносин». У ньому чинну ст. 29 КЗпП запропоновано викласти в новій редакції, у якій, зокрема, зазначено, що роботодавець

зобов'язаний «ознайомити працівника з правилами внутрішнього трудового розпорядку (в разі їх наявності) або умовами встановлення режиму роботи, тривалості робочого часу і відпочинку, а також колективним договором (у разі його наявності)». Також у названому законопроекті пропонується нова редакція ст. 57 КЗпП такого змісту: «час початку і закінчення щоденної роботи (зміни) встановлюється у трудовому договорі, укладеному у письмовій формі. Час початку і закінчення щоденної роботи (зміни) також може передбачатися правилами внутрішнього трудового розпорядку і графіками змінності відповідно до законодавства». А зміни до ст. 142 КЗпП полягають у тому, щоб «у частині першій статті 142 слово “визначається” замінити словами “може визначатися”» [13]. Процитовані вище пропозиції урядовців указують на те, що такий локальний нормативний акт, як правила внутрішнього трудового розпорядку, втрачає певну частину своїх регулятивних функцій.

У висновку на законопроект №5388 від 16 квітня 2021 р. «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо дерегуляції трудових відносин» Головне науково-експертне управління Апарату Верховної Ради України вказує на те, «що можливість визначення у будь-якому трудовому договорі: часу початку і закінчення щоденної роботи (зміни) (нова редакція ст. 57 КЗпП); порядку чергування працівників у змінах (зміни до ч. 1 ст. 58 КЗпП); випадків застосування надурочних робіт (нова редакція ч. 2 ст. 62 КЗпП); робіт у вихідні дні (нова редакція ч. 1 ст. 71 КЗпП) створює ризики порушення норм ст. 2¹ КЗпП, згідно з якою «забороняється будь-яка дискримінація у сфері праці, зокрема порушення принципу рівності прав і можливостей, пряме або непряме обмеження прав працівників ... за мовними або іншими ознаками, не пов'язаними з характером роботи або умовами її виконання». У коментарях пропозицій до ст. 142 КЗпП зазначено, що «зі змісту вказаного положення проекту залишається незрозумілим, як саме визначається трудовий розпорядок у разі відсутності правил внутрішнього трудового розпорядку. Разом із тим, на нашу думку, визначений у цій статті порядок затвердження правил внутрішнього трудового розпорядку (трудовим колективом за поданням власника або уповноваженого ним органу і виборним органом первинної профспілкової організації (профспілковим представником)) не відповідає умовам ринкової економіки» [15].

Отже, загалом пропозиції урядовців щодо внутрішнього трудового розпорядку не створюють умов для досягнення правової визначеності в порядку правового регулювання процесу організації праці на підприємствах, в установах, організаціях. А коментар Головного науково-експертного управління Апарату Верховної Ради України щодо невідповідності ринковим умовам порядку прийняття правил внутрішнього трудового розпорядку включено у висновок без належного обґрунтування.

Якщо оцінювати загалом законопроект № 5388 від 16 квітня 2021 р. «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо дерегуляції трудових відносин», складається враження, що під дерегуляцією суб'єкт законодавчої ініціативи розуміє руйнування чинних механізмів правового регулювання організації праці без конкретних пропозицій щодо розширення сфери колективно-договірного регулювання у сфері праці. Намагання вирішити питання організації праці на рівні індивідуального регулювання свідчить про нерозуміння ролі трудового права та його інструментів для вирівнювання правового становища працівника і роботодавця, адже економічна нерівність цих суб'єктів має урівноважуватися їхнім правовим статусом для того, щоб вони були рівними учасниками трудових відносин.

Альтернативний законопроект № 5388-1 від 30 квітня 2021 р. «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запровадження спрощеного порядку регулювання трудових відносин» пропонує зміни до ст. 29 КЗпП, які також передбачають, що правила внутрішнього трудового розпорядку, а з ними і колективний договір, можуть не укладатися. І вже у зауваженнях до ст. 79 КЗпП цим документом пропонується «частину п'яту викласти в такій редакції: “конкретний період та порядок надання щорічних відпусток узгоджується між працівником і власником або уповноваженим ним органом в порядку, визначеному колективним договором”» [14].

Тобто правил внутрішнього трудового розпорядку та колективного договору може не існувати на підприємстві, в установі, організації, а отже, і сенс окремих нормативних положень втрачається, бо їхній зміст зводиться до угоди між працівником і роботодавцем, а як відомо, в Україні не існує ustalеної практики індивідуального регулювання відносин між працівником і роботодавцем. Трудові договори в Україні є радше формальним документом, аніж угодою про працю, у якій максимально передбачено умови та правила перебігу тривалих за характером трудових відносин та взаємних зобов'язань сторін трудового договору.

У законопроекті № 5388-1 пропонується ст. 142 КЗпП викласти в такій редакції: «Трудовий розпорядок на підприємствах, в установах, організаціях визначається правилами внутрішнього трудового розпорядку, які затверджуються власником або уповноваженим ним органом за погодженням з виборним органом первинної профспілкової організації (профспілковим представником). Правила внутрішнього трудового розпорядку, як правило, є додатком до колективного договору» [14].

Ми підтримуємо позицію А. О. Падалки (А. О. Padalka), яка коментує можливість запозичення німецького досвіду в окресленій сфері, зазначаючи, що в Німеччині «своєрідні правила внутрішнього трудового розпорядку іс-

нують як додаток до колективних договорів. Однак ми не вважаємо можливим запозичення такого досвіду для України, адже у зв'язку з національними традиціями правового регулювання питання встановлення трудового розпорядку здійснювалося завжди окремо від колективно-договірного регулювання» [5, с. 30]. А у висновку Головного науково-експертного управління Апарату Верховної Ради України до проєкту закону № 5388-1 стосовно редакції ст. 142 КЗпП вказується на те, що «у новій ч. 2 ст. 142 КЗпП визначено, що “правила трудового розпорядку, як правило, є додатком до колективного договору”. Проте з цього положення залишається невизначеним, чим є правила трудового розпорядку у випадку, якщо на підприємстві, в установі, організації колективний договір не укладається» [16].

Отже, питання правового регулювання організації праці на підприємствах, в установах, організаціях потребує додаткової наукової аргументації, зокрема і задля вирішення питання про роль правил внутрішнього трудового розпорядку в цьому процесі. Похідним є визначення участі трудового колективу у процесі організації праці. У цьому контексті варто зауважити, що в науці трудового права вже обґрунтовано і доведено, що «організація праці на підприємстві – це сукупність заходів, які на даному рівні техніки та організації виробництва забезпечують планомірне і найбільш раціональне використання робочої сили і засобів виробництва» [2, с. 208], а «процес праці – це сукупність організованих роботодавцем послідовних дій працівника (групи працівників), які спрямовано на досягнення взаємовигідного результату: працівник отримує винагороду за працю – заробітну плату, роботодавець досягає статутних цілей організації, а роботодавець – фізична особа задовольняє законні інтереси» [2, с. 208].

Процес праці організовується роботодавцем відповідно до його волевиявлення на власний ризик. Працівники ж, реалізуючи свої здібності до праці, виконують доручену їм роботу на умовах, що організовані роботодавцем. Натомість організація праці свідчить про можливу її диференціацію залежно від об'єктивних обставин, як-от: технологічне оснащення підприємства, виробничі потужності підприємства, спосіб організації виробництва тощо. Питання раціонального використання робочої сили і засобів виробництва, на наше переконання, необхідно розглядати, зважаючи на результативність та продуктивність процесу праці. І роботодавець, і трудовий колектив прагнуть до раціональності, позаяк від цього, як правило, залежить економічний результат діяльності підприємства і, відповідно, його здатність задовольняти соціально-економічні інтереси членів трудового колективу.

Вітчизняні науковці зазначають, що «серед низки актів, що забезпечують правове регулювання внутрішнього трудового розпорядку, особливе місце

належить саме правилам внутрішнього трудового розпорядку... Його основними цілями є встановлення внутрішнього трудового розпорядку, підтримка дисципліни праці, локальна регламентація трудових відносин і встановлення комплексу взаємних прав і обов'язків роботодавця і працівників» [11, с. 432, 437]. «Важливим локальним нормативним актом з організації праці є правила внутрішнього трудового розпорядку» [2, с. 61].

Сьогодні в Україні застосовується як централізоване, так і локальне регулювання трудових відносин, де правила внутрішнього трудового розпорядку спрямовано на забезпечення прогнозованого характеру та визначеності умов організації єдиного спільного колективного процесу праці трудового колективу під керівництвом та контролем роботодавця. На наше переконання, відмова від регулювання процесу організації праці таким локальним актом, як правила внутрішнього трудового розпорядку, як це впливає з наведених вище законопроектів, не лише спричинить невизначеність прав та обов'язків учасників трудових відносин, а й створить ризики зловживання роботодавцями своєю господарською владою. Руйнування інститутів, що існують, не є реформуванням законодавства, навпаки, створення правової можливості відійти від прийняття правил внутрішнього трудового розпорядку призведе до хаосу в цьому процесі, а від чіткого впорядкування процесу праці через встановлення його правової регламентації та правил організації залежить кінцевий результат діяльності трудового колективу, а в підсумку – досягнення статутних цілей роботодавця.

В. О. Голобородько (V. O. Goloborodko) акцентує на тому, що «тривалий час роль локального правового регулювання у трудовому праві зводилася до (а) конкретизації загальних і галузевих норм, прийнятих у централізованому порядку, (б) заповнення правових прогалів. Однак такий підхід формувався і пропагувався самою державою, коли в регулюванні трудових і пов'язаних із ними відносин превалював централізований метод. Звуження ролі локальних актів лише до конкретизації загальних норм фактично спотворило їх значення. У багатьох випадках чинне на той час законодавство хоча й передбачало конкретизацію загальних норм в царині внутрішнього трудового розпорядку за допомогою локального регулювання, проте останнє мало формальний характер» [1, с. 369].

Отже, українське трудове законодавство закріплювало і закріплює до сьогодні провідну роль правил внутрішнього трудового розпорядку, проте таке локальне регулювання праці не має сталих традицій у частині узгодження змісту положень цього локального акта між роботодавцями та трудовими колективами. Збереглася практика простого переписування змісту Типових правил з окремими уточненнями специфіки організації праці на конкретному

підприємстві, в установі, організації. Імовірно, саме ця практика упевнює вітчизняних роботодавців у тому, що відміна взаємного волевиявлення у процесі прийняття правил внутрішнього трудового розпорядку буде сприяти розвитку їхнього бізнесу, і саме такий підхід український Уряд «просуває» в законодавство. Чи справді питання партнерської співпраці працівників і роботодавців у частині визначення умов організації праці перешкоджають спрощенню бізнесу в Україні, залишимо без коментарів, натомість звернімо увагу на досвід розвинених держав світу.

А. О. Падалка (A. O. Padalka), проаналізувавши зарубіжну практику правового регулювання внутрішнього трудового розпорядку, пропонує цілу низку напрямів запозичення такого досвіду. Наведемо лише деякі з них: використання консультацій з представницькими органами працівників при затвердженні правил внутрішнього трудового розпорядку (Німеччина); закріплення принципу «двосторонньої співпраці» («laissez fair, laissez passer»), який обмежує участь держави в економічному житті роботодавця, але забезпечує основні гарантії захисту трудових прав працівників у разі їхнього порушення (Франція); встановлення в новому Трудовому кодексі України відповідальності у вигляді штрафу за відсутність на підприємстві, в установі й організації правил внутрішнього трудового розпорядку (передбачити на законодавчому рівні не адміністративну, а саме дисциплінарну відповідальність роботодавця) (Казахстан); розширення змісту правил внутрішнього трудового розпорядку за рахунок передбачення таких додаткових складників, як охорона здоров'я, безпека праці та безпека виробництва, дотримання принципу недискримінації, недопущення сексуального домагання і будь-якої форми утиску професійної гідності, встановлення дисциплінарної процедури (Молдова) [6, с. 370–371].

Зазначимо, що пропозиції А. О. Падалки (A. O. Padalka) базуються на аналізі особливостей правового регулювання внутрішнього трудового розпорядку в різних державах світу. Зокрема, при регулюванні організації праці в демократичних країнах світу використовуються різні підходи, проте усі їх побудовано на розумінні правового регулювання внутрішнього трудового розпорядку як акта, що зміцнює соціально-партнерські відносини між працівниками і роботодавцем. Наприклад, у Німеччині в законодавстві втілюється принцип «взаємної довіри» працівника і роботодавця; у Франції створено системи взаємодії колективу працівників і роботодавця, що забезпечують широке представництво трудового колективу через професійні спілки; у Великобританії правове регулювання внутрішнього трудового розпорядку будується на договірних та локально-правових засадах; у США існує забезпечення участі професійних спілок у припиненні роботодавцем трудових відносин із працівником на підставі порушення останнім правил внутрішнього трудового розпорядку [5, с. 29–32].

Це дало нам підставу дійти висновків, що в романо-германській правовій сім'ї у регулюванні внутрішнього трудового розпорядку гарантується впорядкування питань розривання зв'язку між працівниками та роботодавцями у процесі праці. Англосаксонський тип правової сім'ї передбачає застосування системи гарантування трудових прав працівників при порушенні ними трудової дисципліни, одноособове закріплення власником, уповноваженим ним органом на підприємстві, в установі й організації правил внутрішнього трудового розпорядку [5, с. 30, 32]. Тож ось про що свідчить наведене:

– по-перше, правове регулювання внутрішнього трудового розпорядку забезпечується конкретними правовими актами, і попри їхню різноманітність у демократичних державах процес організації праці піддається правовому регулюванню;

– по-друге, у різних за типом правових сім'ях простежується правова ідея взаємодії роботодавця і трудового колективу у процесі організації праці на підприємстві, в установі, організації;

– по-третє, у романо-германській правовій сім'ї, до якої належить і українська правова система, колективно-договірне регулювання праці є одним із правових засобів упорядкування відносин між працівниками і роботодавцем, а отже, і внутрішній трудовий розпорядок як необхідна умова забезпечення продуктивності праці та належного виконання працівниками своїх трудових обов'язків передбачає його правове регулювання шляхом нормативного письмового закріплення відповідним правовим актом;

– по-четверте, централізована регламентація внутрішнього трудового розпорядку та міра втручання держави в господарську владу роботодавця обмежується зобов'язанням роботодавця врегулювати трудовий розпорядок із дотриманням юридичних гарантій працівників, де колективні трудові права також забезпечуються гарантуванням із боку держави.

Фактично реформування трудового законодавства України в частині правового регулювання внутрішнього трудового розпорядку не повинно йти шляхом створення правових можливостей роботодавця відмовитися від правил внутрішнього трудового розпорядку; це буде кроком назад, а не кроком уперед. Процедура прийняття таких правил може бути переглянута, але тут варто зважати на те, що до джерел права у романо-германській правовій сім'ї передусім належить нормативно-правовий акт, де відповідно до національних традицій правила внутрішнього трудового розпорядку виступають локальним нормативно-правовим актом.

Вочевидь, для визначення шляхів удосконалення трудового законодавства в частині організації праці необхідно з'ясувати, до якої міри в законодавстві повинно бути закріплено централізоване регулювання внутрішнього трудово-

го розпорядку і яку роль відіграє локальне регулювання організації процесу праці членів трудового колективу.

Централізоване правове регулювання внутрішнього трудового розпорядку, як зазначає О. М. Ярошенко (O. M. Yaroshenko), здійснюється на підставі КЗпП, спеціальних законів, статутів і положень про дисципліну та інших нормативно-правових актів. КЗпП 1971 р., незважаючи на внесені до нього важливі численні зміни й доповнення, усе менше відповідає соціально-економічній ситуації в країні. Виник надзвичайно небезпечний розрив у правовому регламентуванні трудової діяльності в різних сферах, який постійно зростає. На жаль, у цьому Кодексі немає спеціальної глави, присвяченої внутрішньому трудовому розпорядку. Головний акцент робиться на забезпеченні дотримання трудової дисципліни, що є неприйнятним з огляду на нетотожність категорій «внутрішній трудовий розпорядок» і «трудова дисципліна» [12, с. 132].

Погоджуючися з наведеним твердженням, зазначимо, що науковцями не заперечується проблема правового регулювання внутрішнього трудового розпорядку, проте вона криється у «змішуванні» в чинному КЗпП двох різних за змістом, хоча і близьких за метою, правових категорій. І внутрішній трудовий розпорядок, і трудова дисципліна мають на меті забезпечити належне виконання працівником своїх трудових обов'язків, але суть внутрішнього трудового розпорядку полягає у створенні правил колективної взаємодії у процесі праці. Організація праці тут є об'єктом правового впливу, який, надаючи правової форми процесу організації праці, створює правові зв'язки між працівниками і роботодавцем.

П. Д. Пилипенко (P. D. Pylypenko) та Ю. П. Пилипенко (Y. P. Pylypenko) справедливо вважають, що «як об'єкт правового регулювання внутрішній трудовий розпорядок належить до сфери впливу і централізованих норм трудового права, і локальних норм, які ухвалюються згідно з чинним законодавством безпосередньо на місцях. При цьому найхарактернішою рисою такого регулювання є те, що норми локального характеру мають домінуючий вплив у цій царині, і як це впливає зі ст. 142 КЗпП України, вони є тут фактично визначальними» [7, с. 117].

Тобто сам факт наявності централізованого регулювання внутрішнього трудового розпорядку не означає, що парламент може на рівні закону «відмінити» обов'язковість правового регулювання процесу праці працівників, мотивуючи це можливістю врегулювання означених питань на локальному рівні, і тим більше особистим волевиявленням роботодавця. Навпаки, централізоване регулювання закладає основи єдності правового регулювання праці, а локальний рівень регулювання внутрішнього трудового розпорядку є домі-

нуючим, адже він дозволяє забезпечити необхідну диференціацію умов праці, і в цьому випадку диференціація переважно залежить від низки об'єктивних причин, а не волевиявлення роботодавця.

Єдність і диференціація правового регулювання внутрішнього трудового розпорядку є міцним фундаментом створення необхідних умов праці для працівників різних категорій, які працюють у різних умовах праці. Норми трудового права за рахунок єдності та диференціації створюють правові можливості закладення в локальних актах компенсаційних механізмів за роботу у шкідливих, небезпечних, несприятливих та особливих умовах праці. Правила внутрішнього трудового розпорядку якраз і виступають тим локальним нормативним актом, який трансформує правові можливості, закладені у праві, у суб'єктивні трудові права й обов'язки учасників відносин у сфері праці.

На підтвердження наведемо висновки, зроблені Д. С. Підкопай (D. S. Pidkoraj), яка досліджувала проблему єдності й диференціації внутрішнього трудового розпорядку. Так, «єдність внутрішнього трудового розпорядку полягає в тому, що вимоги до організації процесу праці поширюються на всіх працівників незалежно від: а) форми власності й господарювання, виду діяльності та галузевої належності підприємства, установи чи організації; б) виду й форми трудового договору; в) обставин, що характеризують особу працівника й виконувану ним роботу, тощо. Диференціація внутрішнього трудового розпорядку об'єктивно зумовлюється розвитком суспільної організації праці, розподілом у ній робіт за галузями, різним ступенем механізації, наявністю шкідливих і небезпечних умов праці, залученням у виробництво працівників, які потребують особливого захисту від його шкідливих чинників (жінки, неповнолітні, інваліди та ін.). Різні категорії працівників мають неоднакові можливості та працюють у різних умовах, а тому одним із завдань трудового права у сфері організації процесу праці є пристосування загальних правил до цих різних категорій працівників для забезпечення дотримання принципу рівності прав та обов'язків. Диференціація вдосконалює процес правового регулювання, підвищує його ефективність, сприяючи охопленню різнорідних відносин і проникненню в їх сутність» [8, с. 86].

Ураховуючи той факт, що метод трудового права охоплює централізоване, колективно-договірне та індивідуальне регулювання, внутрішній трудовий розпорядок на підприємстві може і повинен визначатися через поєднання правового впливу методу трудового права. Такий підхід жодним чином не применшує прав роботодавця на визначення правил роботи його підприємства, але в питанні організації праці трудового колективу власники засобів

виробництва не мають забувати, що досягнення їхніх економічних інтересів неможливе без участі працівників, а отже, і працівники мають право голосу у питанні визначення правил раціонального використання виробничих потужностей та їхніх здібностей до праці.

О. А. Марушева (A. A. Marusheva) обґрунтовує, що «типові правила є необхідними, позаяк саме вони значною мірою визначають правовий статус сторін трудового договору <...> в сучасних умовах Типові правила потрібно «модернізувати», але суть їх повинна залишитись такою ж» [4, с. 389]. Правила внутрішнього трудового розпорядку, як наголошує М. В. Токарева (M. V. Tokarieva), є локальним нормативно-правовим актом, що приймається безпосередньо на підприємстві та є обов'язковим для працівників і роботодавців. Це означає, що працівники не тільки затверджують цей нормативний акт, а й беруть участь у його розробленні через свого представника – професійну спілку. Відбувається пом'якшення імперативного методу правового регулювання соціально-трудових відносин, іде перехід до локального регулювання, до врахування інтересів трудящих. Позбавлення трудового колективу права затверджувати правила внутрішнього трудового розпорядку є неприпустимим, необхідно закріпити нові Типові правила внутрішнього трудового розпорядку, які відповідатимуть потребам сучасного підприємства, та залишити право їхнього затвердження за трудовим колективом [10, с. 58, 60]. Цілком погоджуючися з цими твердженнями, зазначимо, що в науці трудового права загальновизнаним залишається право працівників через своїх представників захищати та обстоювати свої соціально-економічні права та інтереси, зокрема і шляхом затвердження правил внутрішнього трудового розпорядку.

Розробляючи правила внутрішнього трудового розпорядку, необхідно виходити з того, що цей локальний нормативний акт є демократичним цивілізованим способом унормування взаємодії роботодавця і працівників у керуванні процесом праці та його контролі, а також засобом визначення порядку взаємодії працівників в єдиному колективному процесі праці. Виключення з кола нормативних актів у сфері трудового права правил внутрішнього трудового розпорядку і переведення організації праці на рівень індивідуального регулювання зруйнує правову визначеність взаємодії працівників у процесі праці, адже у трудовому договорі закріплюються взаємні зобов'язання працівника і роботодавця, а не умови організації праці трудового колективу чи окремих категорій працівників цього підприємства, установи, організації.

Під час узгодження змісту правил внутрішнього трудового розпорядку на сучасному етапі розвитку організаційно-правових форм праці «роботодавці

мають обов'язково посилатися на міжнародні трудові норми, викладені у відповідних конвенціях і рекомендаціях про організацію праці та трудових відносин із працівниками, які працюють дистанційно або на дому. Вітчизняним компаніям рекомендується розглянути можливості створення окремої служби з організації, підтримки, супроводження, оцінювання результативності та кар'єрного розвитку працівників, які працюють дистанційно або надомно» [3, с. 149]. Запровадження на законодавчому рівні дистанційної та надомної роботи розпочалося під впливом пандемії COVID-19, проте цей процес не є завершеним, і вже сьогодні прийняті у березні 2021 р. законодавчі положення [17] потребують удосконалення, зокрема і щодо організації праці таких працівників.

Вирішити це питання можуть правила внутрішнього трудового розпорядку, які за своєю структурою охоплюють: нормування праці, режим праці, організацію й обслуговування робочих місць, створення належних умов праці та заходи забезпечення трудової дисципліни [9, с. 205–207]. При цьому нормування праці є складником (функцією) управління виробництвом, що включає (а) визначення необхідних витрат праці (часу) на виконання робіт (виготовлення продукції) як окремими працівниками, так і колективами працівників (бригадами), та (б) встановлення на цій основі норм праці [9, с. 205]. Правильно обраний і закріплений в локальних нормативних актах раціональний режим робочого часу сприяє збереженню здоров'я працівників, підтримці високої працездатності, раціональному використанню робочого часу, задоволенню потреб виробництва, а також поєднанню громадських і особистих інтересів [9, с. 206].

Висновки. Викладене вище дає підстави для таких висновків:

– трудове законодавство потребує вдосконалення, зокрема в частині правового регулювання організації праці, проте відмова від правил внутрішнього трудового розпорядку, які здатні забезпечити належну єдність і диференціацію умов праці працівників, є неправильною. Досвід розвинених держав світу переконує, що внутрішній трудовий розпорядок потребує правового регулювання, водночас таке регулювання повинно здійснюватися не на рівні трудового договору, а щонайменше на локальному рівні. Незалежно від виду нормативного акта, який регулює внутрішній трудовий розпорядок, участь трудових колективів та їхніх представників – профспілок – у його прийнятті є природним процесом, зумовленим вимогою побудови та розвитку партнерських відносин між роботодавцем та трудовим колективом у процесі досягнення єдиної спільної мети – виконання статутних завдань роботодавця та отримання прибутку (у разі здійснення роботодавцем підприємницької діяльності);

– централізоване регулювання внутрішнього трудового розпорядку підприємств, установ, організацій і надалі доцільно здійснювати на основі Типових правил, які мають закріпити структуру цього локального акта, запобігаючи (а) можливій дискримінації працівників та окремих їх категорій, (б) зниженню рівня державних гарантій для працівників та (в) правовій невизначеності порядку взаємодії працівників із роботодавцем та членами трудового колективу в єдиному колективному процесі праці;

– локальне регулювання внутрішнього трудового розпорядку повинно спрямовуватися не лише на формальне закріплення особливостей чи специфіки організації праці у конкретного роботодавця, а й на розвиток та налагодження партнерських стосунків між учасниками відносин у сфері праці, де (а) взаємне волевиявлення, (б) повага один до одного, (в) розумне визначення режимів праці, (г) забезпечення підвищення продуктивності праці за рахунок ефективної організації процесу колективної праці не лише забезпечуватимуть задоволення економічних інтересів роботодавця, а й створюватимуть сприятливі умови для реалізації працівниками своїх здібностей до праці у безпечних та здорових умовах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Голобородько В. О. Внутрішній трудовий розпорядок: поєднання централізованого та локального правового регулювання. *Держава і право*. 2011. Вип. 51. С. 368–372.
2. Іншин М. І., Соцький А. М., Щербина В. І. Правове регулювання організації праці: навч. посіб. Харків: Діса плюс, 2013. 448 с.
3. Клименко А. Л. Оновлення трудового законодавства в контексті запровадження самостійних форм роботи: дистанційної та надомної. *Право і безпека*. 2021. № 1 (80). С. 144–150.
4. Марушева О. А. Види правил внутрішнього трудового розпорядку, їх зміст і співвідношення. *Актуальні проблеми права: теорія і практика*. 2012. № 25. С. 386–392.
5. Падалка А. О. Досвід європейських країн та США щодо правового регулювання внутрішнього трудового розпорядку та шляхи його запозичення для України. *Соціальне право*. 2019. № 1. С. 26–33.
6. Падалка А. О. Проблеми правового регулювання внутрішнього трудового розпорядку в Україні: дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.05 (081). Київ, 2019. 418 с.
7. Пилипенко П. Д., Пилипенко Ю. П. Внутрішній трудовий розпорядок як об'єкт правового регулювання. *Юридична наука*. 2011. № 2. С. 112–118.
8. Підкопай Д. С. Проблема єдності та диференціації внутрішнього трудового розпорядку. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2020. № 4 (91). С. 79–87.
9. Підкопай Д. С. Внутрішній трудовий розпорядок як складно-організована система. *Актуальні проблеми права: теорія і практика*. 2014. № 29. С. 203–209.

10. Токарева М. В. Роль професійних спілок у прийнятті правил внутрішнього трудового розпорядку. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Право*. 2012. № 18. С. 57–60.
11. Форманюк В. В. Правове регулювання внутрішнього трудового розпорядку. *Актуальні проблеми держави і права*. 2010. Вип. 53. С. 432–438.
12. Ярошенко О. Щодо окремих проблемних питань централізованого правового регулювання внутрішнього трудового розпорядку. *Вісник Академії правових наук України*. 2013. № 1. С. 131–138.
13. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо дерегуляції трудових відносин: проект Закону України, реєстр. № 5388 від 16.04.2021. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=71684 (дата звернення: 19.07.2021).
14. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запровадження спрощеного порядку регулювання трудових відносин : проект Закону України № 5388-1 від 30.04.2021 р. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=71828 (дата звернення: 19.07.2021).
15. Висновок Головного науково-експертного управління на проект Закону України : реєстр. № 5388 від 16.04.2021. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=71684 (дата звернення: 19.07.2021).
16. Висновок Головного науково-експертного управління на проект Закону України : реєстр. № 5388-1 від 30.04.2021. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=71828 (дата звернення: 19.07.2021).
17. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України, спрямованих на забезпечення додаткових соціальних та економічних гарантій у зв'язку з поширенням коронавірусної хвороби (COVID-19): Закон України від 30.03.2020 № 540-IX. *Відомості Верховної Ради України*. 2020. № 18. Ст. 123.

REFERENCES

1. Holoborodko, V. O. (2011). Vnutrishnii trudovyi rozporiadok: poiednannia tsentralizovanoho ta lokalnoho pravovoho rehuliuвання [Internal labor order: a combination of centralized and local legal regulation]. *Derzhava i pravo – State and law*, 51, 368–372 [in Ukrainian].
2. Inshyn, M. I., Sotskiy, A. M., & Shcherbyna, V. I. (2013). *Pravove rehuliuвання orhanizatsii pratsi [Legal regulation of labor organization]*. Kharkiv: Dysa plus [in Ukrainian].
3. Klymenko, A. L. (2021). Onovlennia trudovoho zakonodavstva v konteksti zaprovadzhennia samostiinykh form roboty: dystantsiinoi ta nadomnoi [Update of labor legislation in the context of the introduction of independent forms of work: remote and domestic]. *Pravo i bezpeka – Right and safety*, 80 (1), 144–150 [in Ukrainian].
4. Marusheva, O. A. (2012). Vyd pravyi vnutrishnoho trudovoho rozporiadku, yikh zmist i spivvidnoshennia [Types of rules of internal labor regulations, their content and ratio]. *Aktualni problemy prava: teoriia i praktyka – Actual Problems of Law: Theory and Practice*, 25, 386–392 [in Ukrainian].
5. Padalka, A. O. (2019). Dosvid yevropeiskykh krain ta SSHa shchodo pravovoho rehuliuвання vnutrishnoho trudovoho rozporiadku ta shliakhy yoho zapozychennia

- dlia Ukrainy [Experience of European countries and USA on the legal regulation of internal labor regulations and ways of its borrowing for Ukraine]. *Sotsialne pravo – Social law*, 1, 26–33 [in Ukrainian].
6. Padalka, A. O. (2019). *Problemy pravovoho rehuliuвання vnutrishnoho trudovoho rozporiadku v Ukraini* [Problems of legal regulation of internal labor regulations in Ukraine]. (Doctoral dissertation). [in Ukrainian].
 7. Pylypenko, P. D., & Pylypenko, Yu. P. (2011). Vnutrishnii trudovyi rozporiadok yak ob'ekt pravovoho rehuliuвання [Internal labor order as an object of legal regulation]. *Yurydychna nauka – Legal science*, 2, 112–118 [in Ukrainian].
 8. Pidkopai, D. S. (2020). Problema yednosti ta dyferentsiatsii vnutrishnoho trudovoho rozporiadku [The problem of unity and differentiation of internal labor regulations]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu vnutrishnikh sprav – Bulletin of the Kharkiv National University of Internal Affairs*, 4 (91), 79–87 [in Ukrainian].
 9. Pidkopai, D. S. (2014). Vnutrishnii trudovyi rozporiadok yak skladno-orhanizovana systema [Internal labor order as a complex-organized system]. *Aktualni problemy prava: teoriia i praktyka – Actual Problems of Law: Theory and Practice*, 29, 203–209 [in Ukrainian].
 10. Tokarieva, M. V. (2012). Rol profesiinykh spilok u pryiniatti pravyl vnutrishnoho trudovoho rozporiadku [The role of professional unions in the adoption of the rules of internal labor regulations]. *Zbirnyk naukovykh prats Kharkivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni HS Skovorody. Pravo – Collection of scientific papers of Kharkiv National Pedagogical University named after G. S. Skovoroda. Law*, 18, 57–60 [in Ukrainian].
 11. Formaniuk, V. V. (2010). Pravove rehuliuвання vnutrishnoho trudovoho rozporiadku [Legal regulation of internal labor regulations]. *Aktualni problemy derzhavy i prava – Actual problems of state and law*, 53, 432–438 [in Ukrainian].
 12. Yaroshenko, O. (2013). Shchodo okremykh problemnykh pytan tsentralizovanoho pravovoho rehuliuвання vnutrishnoho trudovoho rozporiadku [Regarding separate problematic issues of centralized legal regulation of internal labor regulations]. *Visnyk Akademii pravovykh nauk Ukrainy – Bulletin of the Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 1, 131–138 [in Ukrainian].
 13. Pro vnesennia zmin do deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo derehuliuвання trudovykh vidnosyn: proekt Zakonu Ukrainy reiestr. № 5388 vid 16.04.2021 r. (2021). [On amendments to some legislative acts of Ukraine regarding the deregulation of labor relations. Draft Law of Ukraine dated April 16, 2021]. Retrieved from http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=71684 [in Ukrainian].
 14. Pro vnesennia zmin do deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo zaprovadzhennia sproshchenoho poriadku rehuliuвання trudovykh vidnosyn: proekt Zakonu Ukrainy № 5388–1 vid 30.04.2021. (2021). [On amendments to some legislative acts of Ukraine regarding the introduction of a simplified procedure for regulating labor relations. Draft Law of Ukraine dated April 30, 2021]. Retrieved from http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=71828 [in Ukrainian].
 15. Vysnovok Holovnoho naukovo-ekspertnoho upravlinnia na proekt Zakonu Ukrainy: reiestr. № 5388 vid 16.04.2021 r. (2021). [Conclusion of the Main scientific and expert management for the draft law of Ukraine dated April 16, 2021]. Retrieved from http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=71684 [in Ukrainian].

16. Vysnovok Holovnoho naukovo-ekspertnoho upravlinnia na proekt Zakonu Ukrainy: reiestr. № 5388–1 vid 30.04.2021 r. (2021). [Conclusion of the Main scientific and expert anagement for the draft law of Ukraine dated April 30, 2021]. Retrieved from http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=71828 [in Ukrainian].
17. Pro vnesennia zmin do deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy, spriamovanykh na zabezpechennia dodatkovykh sotsialnykh ta ekonomichnykh harantii u zviazku z poshyrenniam koronavirusnoi khvoroby (COVID-19): Zakon Ukrainy vid 30.03.2020 № 540-IX. (2020). [On amendments to certain legislative acts of Ukraine aimed at ensuring additional social and economic guarantees in connection with the distribution of coronavirus disease (COVID-19). Law of Ukraine dated March 30, 2020]. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy – Information of the Verkhovna Rada of Ukraine*, 18. St. 123 [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 21.07.2021

Стаття пройшла рецензування 23.08.2021

Стаття рекомендована до опублікування 27.08.2021

Е. Е. КОСТЮЧЕНКО

доктор юридических наук, профессор, ведущий научный сотрудник отдела обеспечения интеграции академической и университетской правовой науки и развития юридического образования Киевского регионального центра Национальной академии правовых наук Украины, Украина, г. Киев

Т. В. КОЛЕСНИК

доктор юридических наук, профессор, профессор кафедры гражданско-правовых дисциплин Донецкого государственного университета внутренних дел, Украина, г. Мариуполь

ПРАВИЛА ВНУТРЕННЕГО ТРУДОВОГО РАСПОРЯДКА КАК ИНСТРУМЕНТ ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ ОРГАНИЗАЦИИ ТРУДА НА ПРЕДПРИЯТИЯХ, В УЧРЕЖДЕНИЯХ, ОРГАНИЗАЦИЯХ

Проанализированы тенденции развития отечественного трудового законодательства в отношении правового регулирования организации труда на предприятиях, в учреждениях, организациях. Отмечается, что правила внутреннего трудового распорядка выступают правовым инструментом организации труда. Отстаивается мнение, что отказ от обязательности принятия правил внутреннего трудового распорядка и сужение полномочий трудовых коллективов в процессе принятия названных правил является ложным шагом на пути совершенствования трудового законодательства Украины.

Ключевые слова: правила внутреннего трудового распорядка, трудовой распорядок, локальный акт, правовое регулирование организации труда, трудовой коллектив, единство и дифференциация.

O. Y. KOSTYUCHENKO

Doctor of Science (Law), Full Professor, Head scientist researcher of the Department for Integration of Academic and University Legal Science and Development of Legal Education, Kyiv Regional Center of the National Academy of Law Sciences of Ukraine, Ukraine, Kyiv

T. V. KOLIESNIK

Doctor of Science (Law), Full Professor, Professor of the Department of Civil Law, Donetsk State University of Internal Affairs, Ukraine, Mariupol

**RULES OF INTERNAL LABOR REGULATION AS A TOOL
OF LEGAL REGULATION OF WORK ORGANIZATION
AT ENTERPRISES AND INSTITUTIONS**

Problem setting. Ideological uncertainty in the reforming of labor legislation leads to chaotic regulation of labor relations, which is in Ukraine the most popular legal form of realization by citizens of the right to work. Trying to get rid of Soviet stereotypes in the labor legislation of Ukraine, the subjects of legislative initiative instead of adopting a modern unified codified labor act try to improve the current Labor Code of Ukraine (hereinafter – Labor Code) by amending it, which sometimes destroys its integrity and negatively affects on the content of labor rights of workers.

Recent research and publication analysis. Scientific publications of such scientists as: Goloborodko V. O. [1], Inshyn M. I. [2], Klyumenko, A. L. [3], Marusheva O. A. [4], Padalka A. O. [5; 6], Pylypenko P. D. [7], Пилипенко Ю. П. (Pylypenko Y. P.) [7], Підкопай Д. С. (Pidkopaj D. S.) [8; 9], Sotsky A. M. [2], Tokarieva M. V. [10], Formaniuk V. V. [11], Shcherbina V. I. [2], Yaroshenko O. M. [12], and legislative activity of state authorities of Ukraine [13; 14], indicates the urgency of the problem of legal regulation of work organization at enterprises, institutions and organizations.

Paper objective. The purpose of the article is to determine the role of centralized and local regulation of labor regulations in the process of improving labor legislation of Ukraine.

Paper main body. Analysis of draft laws № 5388 dated 16/04/2021 and № 5388-1 dated 30/04/2021 shows that in domestic legislation there is a tendency to repeal the current regulations on the procedure for adopting the rules of internal labor regulations and provides a legal possibility to abandon the legal regulation of work organization on the basis of these rules. The generalization of scientific approaches to the legal regulation of labor regulations at enterprises, institutions, and organizations had reason to believe that labor legislation needs to be improved, in particular in terms of legal regulation of labor organization, but the refusal of internal labor regulations that can ensure proper unity and differentiation of working conditions employees is wrong. The experience of the developed countries of the world shows that the internal labor regulations require legal regulation, at the same time such regulation should be implemented not at the level of employment contract, but at least at the local level. Also, the experience of developed

countries shows that regardless of the type of normative act which regulates the internal labor regulations, the participation of labor collectives and their representatives – trade unions in its adoption is a natural process due to the requirement to build and develop partnerships between employers and labor collectives in the process of reaching common goal – to fulfill the statutory tasks of the employer and to make a profit (in case of business activities by employer).

Conclusions of the research. Centralized regulation of the internal labor regulations of enterprises, institutions, and organizations should continue to be implemented on the basis of Standard Rules, which should consolidate the structure of this local act by preventing: (a) possible discrimination of employees and certain categories; (b) reducing the level of state guarantees for employees; (c) legal uncertainty of the order of interaction of employees with the employer and members of the labor collective in a common collective labor process. The local regulation of internal labor regulations should be aimed not only at formally consolidating the features or specifics of labor organization in a particular employer, but also at the development and establishment of partnerships between participants in labor relations, where: (a) mutual expression of will, (b) respect for each other, (c) reasonable definition of work regimes, (d) ensuring increasing productivity through effective organization of the collective labor process will not only meet the economic interests of the employer, but also create favourable conditions for employees to realize their ability to work in safe and healthy conditions.

Short Abstract for an article

Abstract. There are analyzed the tendencies of development of the domestic labor legislation concerning legal regulation of work organization at the enterprises, institutions and organizations. It is emphasized that the rules of internal labor regulations are a legal tool of labor organization. It is argued that the refusal to adopt the rule of internal labor regulations and the narrowing of the powers of labor collectives in the process of adopting these rules is a wrong step towards improving labor legislation in Ukraine.

Key words: rules of internal labor regulations, labor regulations, local act, legal regulation of work organization, labor collective, unity and differentiation.

Article details:

Received: 21 July 2021

Revised: 23 August 2021

Accepted: 27 August 2021

Рекомендоване цитування: Костюченко О. Є., Колеснік Т. В. Правила внутрішнього трудового розпорядку як інструмент правового регулювання організації праці на підприємствах, в установах, організаціях. *Економічна теорія та право*. 2021. № 3 (46). С. 89–107. DOI: <https://doi.org/10.31359/2411-5584-2021-46-3-89>.

Suggested Citation: Kostiuchenko, O. Ye., & Koliesnik, T. V. (2021). Pravyla vnutrishnoho trudovoho rozporiadku yak instrument pravovoho rehuliuвання orhanizatsii pratsi na pidpriemstvakh, v ustanovakh, orhanizatsiiah [Rules of internal labor regulation as a tool of legal regulation of work organization at enterprises and institutions]. *Ekonomichna teoriia ta pravo – Economic Theory and Law*, 3 (46), 89–107. DOI: <https://doi.org/10.31359/2411-5584-2021-46-3-89>.

DOI: 10.31359/2411-5584-2021-46-3-108
УДК 330.1:349.6

В.Л. БРЕДІХІНА

кандидатка юридичних наук, доцентка,
доцентка кафедри екологічного права
Національного юридичного
університету імені Ярослава Мудрого,
Україна, м. Харків
e-mail: bredikhinavikt@gmail.com
ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0002-7983-1098>

**РОЗВИТОК ЕКОНОМІКО-ПРАВОВОГО МЕХАНІЗМУ
ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ ТА ОХОРОНИ ДОВКІЛЛЯ
В РАМКАХ ФОРМУВАННЯ
ЕКОЛОГО-ПРАВОВОЇ ДОКТРИНИ¹**

У статті досліджено історичні витoki та перспективи розвитку економіко-правового регулювання збалансованого використання природних ресурсів та охорони навколишнього природного середовища. Обґрунтовано, що розвиток економіко-правового механізму природокористування та охорони довкілля є невід'ємною складовою формування доктрини екологічного права та зумовлений об'єктивними чинниками соціально-економічного та політичного розвитку нашої держави. Проаналізовано його сутність і мету як частини загального еколого-правового механізму регулювання суспільних відносин і чинника, що реалізує державну екологічну політику на шляху до сталого розвитку.

Ключові слова: економіко-правовий механізм, природокористування, охорона навколишнього природного середовища, природні ресурси, еколого-правова доктрина, державна екологічна політика.

Постановка проблеми. Проблеми правового забезпечення охорони навколишнього природного середовища, адаптації до змін клімату, ведення збалансованого раціонального природокористування та забезпечення екологічної безпеки дедалі частіше як виходять на перший план роботи міжнародних офіційних зустрічей та міждержавної співпраці, так і вирішуються в рамках формування

© Бредіхіна В.Л., 2021. Стаття публікується на умовах ліцензії Creative Commons – Attribution 4.0 International (CC BY 4.0).

Статтю розміщено на сайті збірника: <http://econtlaw.nlu.edu.ua>.

національних екологічних та економічних політик. Зазначене породжує й розвиток численних наукових досліджень у цій сфері, основним завданням яких є формування певної наукової концепції, відповідної доктрини, створення теоретико-методологічного підґрунтя для прийняття відповідних ефективних політичних, соціально-економічних рішень, а також пошук оптимальних шляхів для вирішення тих чи інших питань для вдосконалення правового регулювання екологічних суспільних відносин на шляху до сталого розвитку.

У процесі такого пошуку, як відповідь на сучасні процеси трансформації суспільства та зміну соціально-економічних і духовних чинників його розвитку, у правовій науці та літературі все частіше постають питання системних взаємин між галузями права, виникнення підстав для можливих перетинів між ними, застосування методів і способів правового регулювання, які мають міжгалузевий, універсальний характер, допомагають комплексно вирішувати проблеми, що виникають, формують у кінцевому рахунку належну правову та моральну поведінку людей.

Так, на сучасному етапі в екологічному праві спостерігається тенденція підвищення ролі та значення так званого економічного методу регулювання екологічних відносин, коли вплив на відповідних суб'єктів здійснюється через формування їхньої матеріальної зацікавленості в охороні навколишнього природного середовища та раціональному використанні природних ресурсів у процесі здійснення господарської та іншої діяльності. Вважається, що в своїй основі застосування економічних методів є досить ефективним способом формування екологічно значущої, правомірної поведінки суб'єктів, але ступінь їхньої ефективності в сучасних умовах здебільшого залежить і завжди залежав від стану економічного розвитку та політичної волі держави, існування реального зв'язку всієї управлінської та нормативної діяльності уповноважених органів з метою збереження довкілля та раціонального використання природних ресурсів.

З цих позицій економічні методи утворюють так званий економіко-правовий механізм забезпечення раціонального природокористування та охорони навколишнього природного середовища, який об'єднує норми права різних галузей (екологічного, фінансового, податкового, цивільного, підприємницького права та ін.) і спрямований на системне правове регулювання суспільних відносин у сфері охорони довкілля та здійснення збалансованого природокористування на засадах узгодження екологічних та економічних інтересів суспільства. Особливістю структури цього механізму є те, що в його складі поєднуються як власне економічні регулятори, так і правові чинники, що в сукупності зводяться до взаємодії організаційно-правового, інституційного, функціонального та економічного (ресурсного) складників [1, с. 187].

Виникнення й розвиток економіко-правового механізму природокористування та охорони довкілля зумовлені багатьма чинниками, серед яких: запровадження глобальної концепції сталого розвитку, виникнення і розквіт ринкових відносин на теренах сучасної України, формування на цій основі нових стратегій економічної та екологічної політики держави, існування множинності форм власності на природні ресурси тощо. Тому в дослідному аспекті викликає науковий інтерес до історичних витоків цього відносно «молодого» інструменту правового регулювання екологічних відносин аналіз його змістовних трансформацій протягом останніх років, особливо у процесі формування еколого-правової доктрини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми функціонування економічного механізму забезпечення охорони навколишнього природного середовища та збалансованого природокористування тривалий час були предметом наукових досліджень переважно представників економічної науки, які поєднали економіку з екологією, зокрема з використанням природних ресурсів, та сформуvalи окрему наукову галузь – економіку природокористування. Серед них варто виділити роботи таких учених, як Н. М. Андреева (N. M. Andryeyeva) [2], М. А. Хвесик (M. A. Khvesyk) [3], Ю. П. Кулаковський (Yu. P. Kulakovskiy) [3], Л. М. Горбач (L. M. Horbach) [3], В. Ф. Семенов (V. F. Semenov) [4], О. Л. Михайлюк (O. L. Mykhailiuk) [4], О. О. Веклич (O. O. Veklych) [5] та ін. Дослідники-економісти присвятили свої роботи пошуку й обґрунтуванню найбільш ефективних в економічному та екологічному сенсі моделей використання природних ресурсів у господарській діяльності, але застосування їх, як правило, не пов'язувалося з правом узагалі та екологічним правом зокрема.

Однак, як уже зазначалося, за своїм змістом та суттю економічний механізм забезпечення природокористування та охорони довкілля має міждисциплінарний характер, у рамках якого можна простежити своєрідне зближення екологічного права з економікою та відповідно еколого-правової науки з наукою економічною. У свою чергу, в еколого-правовій літературі зазначений механізм спочатку розглядали переважно в рамках загальної теорії екологічного права, але з часом його виділили в окрему тему для наукових досліджень. Деякі його елементи стали предметом дослідницького аналізу таких правників, як Б. Г. Розовський (B. H. Rozovskiy) [6], Т. В. Петрова (T. V. Petrova) [7], В. В. Костицький (V. V. Kostytskyi) [1], А. Г. Бобкова (A. H. Bobkova) [8], С. В. Кузнецова (S. V. Kuznietsova) [9], С. М. Романко (S. M. Romanko) [10], Т. П. Шоха (T. P. Shokha) [11] та ін.

Формулювання цілей. Метою статті є дослідження й аналіз історичних витоків і розвитку економіко-правового регулювання збалансованого використання природних ресурсів та охорони навколишнього природного середо-

вища в умовах реалізації концепції сталого розвитку та формування сучасної еколого-правової доктрини.

Виклад основного матеріалу. Пріоритети сталого розвитку України в умовах глобалізаційних перетворень стали на сьогодні основними напрямками сучасних національних державотворчих процесів в екологічній сфері, які орієнтовано на забезпечення екологічної безпеки, упровадження екологічно збалансованої системи природокористування та збереження природних екосистем, досягнення рівноваги і гармонійної взаємодії економічного, екологічного та соціального складників розвитку.

Одночасно все це надає поштовху для розроблення і становлення сучасної еколого-правової доктрини, дослідження відповідних теоретичних і методологічних проблем екологічного права і законодавства, формування його основного понятійного апарату, наукових категорій, якими оперує екологічне законодавство, аналізу функцій та політики держави в реалізації стратегії сталого розвитку [12, с. 12]. У наукових колах усе частіше виникає ідея необхідності розроблення Концепції екологічного права та законодавства України, метою якої, зокрема, є забезпечення ефективного функціонування та вдосконалення законодавства щодо проведення державних реформ в економічній, соціальній, екологічній, адміністративній та інших сферах, а також розроблення правового механізму врівноваження глобальних викликів і вчасного реагування на ті проблеми і процеси, що негативно впливають на сталий розвиток суспільства. Як зазначає А. П. Гетьман (А. Р. Hetman), «розробка такої Концепції є вкрай важливою і нагальною проблемою сьогодення, що постає перед науковцями, які досліджують еколого-правові, природоресурсні та пов'язані з ними суспільні відносини. Але вона повинна базуватися на дослідженнях та науково-методологічному аналізі теоретичних і практичних доробок, що супроводжували становлення і розвиток екологічного права та законодавства з часу його появи й до сьогоднішнього дня» [13, с. 7].

Погоджуючися з думкою вченого, зазначимо, що виникнення й розвиток економіко-правового механізму забезпечення охорони навколишнього природного середовища та раціонального використання природних ресурсів має тісний зв'язок як із розвитком екологічного законодавства, формуванням державної політики в цій сфері, так і з еволюцією наукових поглядів у сфері взаємин людини і природи та правового регулювання відповідних суспільних відносин.

Як відомо з багатьох наукових джерел, виникнення та розвиток радянського природоохоронного законодавства було започатковано в перші роки радянської влади і спочатку формувалося в межах диференційованого (поресурсового) підходу до проблем охорони навколишнього природного середовища і природокористування [14, с. 6–14]. На той час правовим регулюванням було охоплено відносини, що виникали у зв'язку з використанням окремих природних

ресурсів, і лише в середині ХХ ст. у результаті усвідомлення суспільством глобальних і національних проблем через забруднення довкілля та його ресурсів, а внаслідок цього й збільшення негативного впливу на життя і здоров'я людини, почав формуватися комплексний, екосистемний підхід, що об'єднав проблеми охорони навколишнього природного середовища й використання природних ресурсів у єдину галузь права [15, с. 133].

Уважається, що системне законодавче регулювання екологічних правовідносин в Україні було започатковано із прийняттям Закону «Про охорону природи УРСР» від 30 червня 1960 р. [16], який поєднав нормативно-правове регулювання охорони природи і раціональне використання природних ресурсів з орієнтацією на охорону навколишнього природного середовища. Відповідно до цього Закону державну доктрину правового регулювання в цій сфері була спрямована на охорону земельних, водних, лісових і рослинних та інших ресурсів природного походження у процесі їхнього господарського використання та експлуатації. Це надало поштовху та зумовило розвиток науки екологічного права, у дослідженнях якої почала формуватися концепція правової охорони природи як комплексу (сукупності) заходів, спрямованих на організацію раціонального використання природних ресурсів, відновлення і примноження природних багатств [17].

Загалом, досліджуючи основні історико-політичні та економічні тенденції радянського періоду, можна констатувати, що правове регулювання та державне управління природокористуванням та охороною довкілля формувалося в ті часи за умов та на підставі: 1) існування виключно державної (всенародної) власності на всі природні ресурси; 2) планового ведення народного господарства, використання планування як основного інструменту регулювання суспільного розвитку; 3) застосування в управлінні переважно командно-адміністративних методів для врегулювання будь-яких суспільних відносин. Отже, адміністративні методи посідали домінуюче місце і відігравали визначальну роль у природоохоронному механізмі нашої країни. Їх реалізацію було перш за все пов'язано зі створенням відповідних адміністративних структур, до повноважень яких входило застосування заходів прямого примусу до суб'єктів господарської та іншої діяльності, пов'язаної з впливом на довкілля та використанням природних ресурсів, зокрема шляхом встановлення екологічних обмежень, нормативів, лімітів, правил, санкцій тощо [18, с. 234]. І хоча зазначені методи були свого часу об'єктивно необхідними для створення екологічно вмотивованої поведінки суб'єктів правовідносин, утім економічно ніяк не сприяли зацікавленості їх у забезпеченні комплексного та раціонального природокористування та дбайливого, бережливого ставлення до навколишнього природного середовища. На думку дослідників історії розвитку

природоресурсного та екологічного права, наприкінці 80-х рр. ХХ ст. серед основних причин погіршення стану довкілля в країні виділялися: слабе, неналежне правове регулювання природокористування та охорони навколишнього природного середовища; недосконала дія адміністративно-правового механізму державного управління в цій сфері; «остаточний» принцип фінансування природоохоронної діяльності та екологічних заходів; відсутність у суб'єктів господарської діяльності економічних стимулів до раціонального використання природних ресурсів та охорони природи від забруднення [15, с. 146].

Отже, практика підтвердила необхідність тісного поєднання як адміністративних, так і економічних методів регулювання в цій сфері. Про це, зокрема, наголошувалося на науковій конференції з питань охорони природи, яка проходила в червні 1969 р. в Інституті держави і права АН СРСР, де серед завдань науково-правових досліджень пропонувалося зосередити увагу в тому числі й на питаннях співвідношення господарсько-економічних та правових аспектів охорони навколишнього природного середовища [13, с. 53]. Представники еколого-правової науки розуміли той факт, що наявний механізм правової охорони природи з його інструментарієм вичерпав себе, і намагалися спрямувати дослідження на пошук і розроблення більш глибокого, комплексного підходу до регулювання відносин у сфері взаємин суспільства та природи, усунення декларативності нормативних положень природоохоронного законодавства та відсутності належної юридичної відповідальності в цій сфері. Так, наприклад, у 1973 р. Н. І. Титова (N. I. Tytova) опублікувала монографічне дослідження «Відповідальність за порушення законодавства про охорону природи», де обґрунтувала наявність так званої матеріальної таксової відповідальності за порушення природоохоронного законодавства [19]. А в 1981 р. вийшла у світ монографія Б. Г. Розовського (B. H. Rozovskyi) «Правовое стимулирование рационального природопользования», де автор уперше провів економіко-правовий аналіз шкоди (збитків) народному господарству від нераціонального використання природних ресурсів і наполягав на необхідності здійснення економічного оцінювання природних ресурсів. Він зазначав, що останнє за-слуговує на підтримку з тієї позиції, що буде сприяти упорядкуванню критеріїв визначення тяжкості порушення правил природокористування, більш чіткому формулюванню категорій «проступок» та «злочин» [6, с. 13]. Учений також започаткував розвиток концепції правового регулювання раціонального природокористування крізь призму економічного стимулювання та застосування матеріально-правової відповідальності.

На нормативно-правовому рівні перехід від переважно адміністративних до застосування економічних методів управління природокористуванням і охороною навколишнього середовища було проголошено Постановою Уряду

СРСР від 7 січня 1988 р. «Про корінну перебудову справи охорони природи в країні» № 32, на виконання якої було прийнято Постанову Ради Міністрів Української РСР від 18 листопада 1988 р. № 357 «Про докорінну перебудову справи охорони природи в республіці» [20]. В останній проголошувалася необхідність для всіх органів радянської виконавчої влади розглядати забезпечення раціонального природокористування та охорони навколишнього середовища як невід'ємну частину економічного й соціального розвитку республіки. У зв'язку з цим при здійсненні своїх функцій у галузі планування розвитку економіки та соціальної сфери уповноваженим органам треба було забезпечувати суворе пов'язання господарської діяльності з екологічними вимогами, з тим щоб їх управлінські рішення враховували довгочасні інтереси суспільства в збереженні й поліпшенні природного середовища. Цією ж Постановою було утворено Державний комітет УРСР по охороні природи, на який покладалася, зокрема, участь у розробленні пропозицій щодо вдосконалення економічного механізму природокористування, екологічних нормативів, правил і стандартів по регулюванню використання природних ресурсів і охорони довкілля від забруднення. Уповноважені державні органи при розробленні державних замовлень, довгочасних економічних нормативів і лімітів мали враховувати в них питання охорони природи й раціонального використання природних ресурсів. А у складі таких довгочасних економічних нормативів до об'єднань, підприємств і організацій мали доводитись нормативи плати за природні ресурси, а також нормативи плати за викиди забруднюючих речовин у природне середовище. У свою чергу, в економічних нормативах плати за природні ресурси мали враховуватися їх поширеність, можливість відтворення, доступність, комплексність, продуктивність, місцезнаходження та інші фактори, що зумовлюють витрати, пов'язані з використанням цих ресурсів. Передбачалось, що ці нормативи повинні стимулювати їх раціональне і комплексне використання. Водночас в економічних нормативах плати за викиди забруднюючих речовин у природне середовище мали враховуватися особливості природних комплексів; склад і властивості викидів забруднюючих речовин, а також витрати, необхідні для ліквідації забруднення (запобігання йому). Джерелом платежів по цих нормативах був прибуток (дохід) об'єднань, підприємств і організацій, а за перевищення допустимих викидів (скидів) забруднюючих речовин у природне середовище та аварійне забруднення з відповідних суб'єктів господарювання мала стягуватися підвищена (у кратному розмірі щодо економічного нормативу) плата, джерелом якої був госпрозрахунковий дохід колективу.

Зазначена Постанова встановлювала й умови фінансування природоохоронних заходів в об'єднаннях, на підприємствах і в організаціях, яке здійсню-

валося переважно за рахунок їх власних коштів і кредитів банку. Причому зазначалося, що для фінансування великих природоохоронних заходів можуть використовуватися в установленому порядку державні централізовані капітальні вкладення. Для виконання непередбачених робіт у Державному комітеті УРСР по охороні природи за рахунок відрахувань від стягуваних з об'єднань, підприємств і організацій коштів за нормативами плати за викиди забруднюючих речовин у природне середовище, а також від коштів, що стягувалися з порушників природоохоронного законодавства, був створений резервний фонд охорони природи. Отримані кошти мали спрямовуватися на виконання заходів щодо охорони навколишнього середовища і раціонального використання природних ресурсів, а також на «заохочення виробничих колективів і окремих працівників, які добилися позитивних результатів у природоохоронній діяльності». У такий спосіб почало формуватися економічне стимулювання збереження природних ресурсів та здійснення охорони довкілля у процесі господарської діяльності. Зокрема, Державний комітет УРСР по цінах при розробленні нових і вдосконаленні дійових цін мав передбачати всемірне стимулювання широкого упровадження на підприємствах маловідходних і безвідходних технологій, комплексного використання природної сировини, пріоритетного застосування вторинних і відновлюваних природних ресурсів.

На підставі викладеного можна стверджувати, що основні засади економіко-правового механізму охорони навколишнього природного середовища (платність спеціального природокористування, забруднення довкілля, організація фінансування природоохоронних заходів) почали формуватися наприкінці 80-х рр. XX ст., але ще не мали системного характеру і були більшою мірою декларативними та розгалуженими. При цьому законодавство того періоду не ототожнювало плату за використання природних ресурсів із податками, передбачало переважно її неподатковий характер, а основною мотивацією цієї платності було стимулювання раціонального та екологічно безпечного природокористування [21, с. 28].

Уперше на законодавчих теренах незалежної України інститут економіко-правового регулювання природокористування та охорони довкілля в найбільш загальному, базовому вигляді набув правової регламентації у 1991 р. з прийняттям Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища», який містив самостійний розділ «Економічний механізм забезпечення охорони навколишнього природного середовища», де було визначено основні економічні заходи забезпечення охорони довкілля [22].

Дослідники еколого-правової науки пов'язують із прийняттям цього базового екологічного закону виникнення нового етапу розвитку екологічного законодавства і права в трьох основних напрямках: 1) природоресурсного спря-

мування; 2) природоохоронного, ландшафтного призначення; 3) забезпечення екологічної безпеки як стратегічного вектора дієвості національної безпеки України [23, с. 100]. Цілком логічно, що з прийняттям Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» основним магістральним напрямом екологічної політики, подальшого розвитку екологічного законодавства і права стало створення і формування правового механізму забезпечення охорони довкілля, раціонального використання природних ресурсів та гарантування екологічної безпеки на основі визначення різних видів екологічного ризику та важелів його упередження. Складовою такого загального механізму, зокрема, стали й економічні заходи.

Так, відповідно до ст. 41 цього Закону в його першій редакції (1991 р.) економічний механізм забезпечення охорони довкілля передбачав такі елементи: а) взаємозв'язок усієї управлінської, науково-технічної та господарської діяльності підприємств, установ та організацій із раціональним використанням природних ресурсів та ефективністю заходів по охороні навколишнього природного середовища на основі економічних важелів; б) визначення джерел фінансування заходів щодо охорони довкілля; в) встановлення лімітів використання природних ресурсів, викидів і скидів забруднюючих речовин у навколишнє природне середовище та розміщення відходів; г) встановлення нормативів плати і розмірів платежів за використання природних ресурсів, викиди і скиди забруднюючих речовин у навколишнє природне середовище, розміщення відходів та інші види шкідливого впливу; д) надання підприємствам, установам і організаціям, а також громадянам податкових, кредитних та інших пільг при упровадженні ними маловідхідних, енерго- і ресурсозберігаючих технологій та нетрадиційних видів енергії, здійсненні інших ефективних заходів щодо охорони довкілля; е) відшкодування в установленому порядку збитків, завданих порушенням законодавства про охорону навколишнього природного середовища.

Закон закріплював такі види платежів в екологічній сфері: плата за спеціальне використання природних ресурсів; плата за забруднення навколишнього природного середовища; плата за погіршення якості природних ресурсів (зниження родючості ґрунтів, продуктивності лісів, рибопродуктивності водойм тощо). Кошти від зазначених надходжень розподілялись між республіканським, Кримської АРСР та місцевими бюджетами у відповідних відсотках.

Для фінансування природоохоронних заходів за рахунок платежів за забруднення навколишнього природного середовища, грошових стягнень за порушення екологічних норм і правил, цільових та інших добровільних внесків підприємств, установ, організацій та громадян та інших надходжень

утворювалися республіканський та місцеві позабюджетні фонди охорони навколишнього природного середовища.

Законом (ст. 48) були закріплені й конкретні заходи щодо стимулювання раціонального використання природних ресурсів та охорони довкілля, серед яких передбачалось, зокрема: 1) надання пільг при оподаткуванні підприємств, установ, організацій і громадян в разі реалізації ними заходів щодо раціонального використання природних ресурсів та охорони довкілля, а також при переході на маловідхідні і безвідхідні ресурсо- і енергозберігаючі технології; 2) надання на пільгових умовах короткострокових і довгострокових позичок; 3) встановлення підвищених норм амортизації основних виробничих природоохоронних фондів; 4) звільнення від оподаткування фондів охорони навколишнього природного середовища та ін.

І хоча не всі заходи, закріплені Законом України «Про охорону навколишнього природного середовища» у відповідному розділі, можна назвати суто економічними (наприклад, встановлення лімітів використання природних ресурсів та скидів забруднюючих речовин у навколишнє природне середовище та розміщення відходів вважаються більш адміністративними заходами, а відшкодування збитків є одним із заходів юридичної відповідальності), усе ж, як вважають Н. Р. Малишева (N. R. Malysheva) та М. І. Єрофєєв (M. I. Yerofieiev), указаний Закон у цілому започаткував створення економічного механізму охорони навколишнього природного середовища та раціонального використання природних ресурсів в Україні, який до того існував лише фрагментарно [24, с. 218]. Вчені також визнали революційний характер ст. 41 Закону, у якій уперше було здійснено спробу системно підійти до визначення основних економічних заходів охорони довкілля [24, с. 219].

Слід відмітити, що згодом деякі з положень та складових закріпленого в 1991 р. економіко-правового механізму забезпечення охорони навколишнього природного середовища набули подальшого розвитку шляхом внесення змін як до екологічного, так і до податкового, бюджетного та іншого законодавства. Зокрема, у зв'язку з прийняттям нового Податкового кодексу України у 2010 р. плату за забруднення навколишнього природного середовища було замінено екологічним податком, а внаслідок подальших змін до податкового та ресурсного законодавства збори за використання деяких природних ресурсів трансформувалися в рентну плату. Залежно від соціально-економічних і політичних умов періодично змінюються й джерела надходжень та умови розподілу коштів у відповідних відсотках між державним і місцевими бюджетами. Однак не всі зміни можна назвати вдалими й такими, що сприяють більш ефективній охороні довкілля та досягненню збалансованості природокористу-

вання. Так, наприклад, до 2014 р. надходження від сплати екологічного податку зараховувалися виключно до спеціального фонду державного та відповідних місцевих бюджетів, а відповідні витрати на здійснення природоохоронних заходів мали постійне бюджетне призначення, що давало право провадити їх виключно в межах і за рахунок фактичних надходжень спеціального фонду бюджету. Після внесення змін до Бюджетного та Податкового кодексів України у 2014 р. спеціальне джерело наповнення Державного та місцевих фондів охорони навколишнього природного середовища було скасовано, а доходи від екологічного податку скеровано до загального фонду державного та відповідних місцевих бюджетів, що фактично призвело до ліквідації вищезазначених природоохоронних фондів [25, с. 2–3]. У результаті обсяги видатків та відповідне фінансування екологічних заходів почали суттєво зменшуватися.

Безперечно, суттєвий вплив на розвиток та реалізацію економіко-правового механізму раціонального використання природних ресурсів та охорони довкілля здійснює державна, у тому числі й екологічна, політика, яка в сучасних умовах розглядається як інтегрований фактор соціально-економічного розвитку нашої країни та має бути спрямована на забезпечення переходу до сталого розвитку економіки та упровадження екологічно збалансованої системи природокористування [26, с. 205]. У цьому контексті одним із завдань державної екологічної політики сьогодні є вироблення збалансованого підходу до вирішення економічних, соціальних та екологічних проблем як умови реалізації концепції сталого розвитку всього суспільства. У свою чергу, як слушно зазначає В. В. Костицький (V. V. Kostytskyi), «економіко-правовий механізм охорони довкілля надає державній політиці у цій сфері чіткої цілеспрямованості, формальної визначеності, загальнообов'язковості, сприяє належному врегулюванню відносин у галузі екології, застосуванню превентивних, оперативних, стимулюючих і примусових заходів до юридичних та фізичних осіб, щодо використання природних ресурсів та їх відходів і юридичної відповідальності за порушення екологічного законодавства» [27, с. 2].

Тому в рамках досліджуваної теми, на наш погляд, варто зупинитися на основних етапах становлення економіко-правового механізму у процесі формування та розвитку державної політики у сфері природокористування та охорони навколишнього природного середовища. Як зазначалось вище, Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища» вперше систематизував усі заходи економічного впливу на екологічно значущу поведінку суб'єктів природокористування та суб'єктів господарювання, які здійснюють негативний вплив на довкілля, і тим самим зумовив подальший розвиток регульовальної та забезпечувальної функцій держави в цій сфері.

Наприкінці 90-х рр. минулого століття застосування економічних засобів охорони навколишнього природного середовища та забезпечення сталого природокористування стало складовою загального механізму реалізації державної екологічної політики, що було зафіксовано у Постанові Верховної Ради України «Про основні напрямки державної політики України в галузі охорони довкілля, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки» від 5 березня 1998 р. № 188 [28]. Так, зазначалося, що економічний устрій країни визначає як загальну систему природокористування з усіма її атрибутами (обсягами споживання ресурсів, характером відносин, відповідальністю перед майбутніми поколіннями), так і фінансово-економічний механізм захисту навколишнього природного середовища. Основними пріоритетами охорони довкілля та раціонального використання природних ресурсів уже тоді визнавалися: формування збалансованої системи природокористування та адекватна структурна перебудова виробничого потенціалу економіки, екологізація технологій у промисловості, енергетиці, будівництві, сільському господарстві, на транспорті. Для досягнення цього передбачалось упровадження дієвих економічних складових впливу на систему природокористування, а саме: вдосконалення дійового економічного механізму природокористування і природоохоронної діяльності та формування стабільних джерел фінансування природоохоронних заходів. В умовах переходу до ринкових відносин зазначене мало стати органічною складовою системи управління економікою і її регулювання, стимулювати охорону і відтворення природно-ресурсного потенціалу країни шляхом створення відповідних економічних умов (інвестиційних, податкових, кредитних тощо).

Утім, на жаль, зволікання з розбудовою та упровадженням запропонованої стратегії екологічної політики 1998 р. не сприяли можливості повною мірою реалізувати закріплені цією Постановою вимоги та цілі щодо вдосконалення економіко-правового механізму управління природокористуванням та охороною довкілля. Не маючи конструктивного економіко-правового інструментарію, на думку економістів, цей механізм аж ніяк не виконував свою економічно-стимулювальну функцію і не спонукав природокористувачів до використання екологічно безпечних способів господарювання, а навпаки, сковував природоохоронну діяльність, обмежував упровадження інноваційних екологоорієнтованих технологій, що спричиняло закономірне погіршення якості довкілля [29, с. 53].

Про це свідчив той факт, що й через дванадцять років екологічна ситуація в країні продовжувала офіційно визнаватись як кризова. Закон України «Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики на період до 2020 року» від 21 грудня 2010 р. № 2818 серед першопричин екологічних

проблем України назвав, зокрема, успадковану структуру економіки з переважною часткою ресурсо- та енергоємних галузей, негативний вплив якої був посилений переходом до ринкових умов, а також існуючу систему державного управління у сфері охорони довкілля та регулювання використання природних ресурсів, відсутність чіткого розмежування природоохоронних та господарських функцій тощо [30]. Тому метою державної екологічної політики на період до 2020 р. було визнано стабілізацію і поліпшення стану навколишнього природного середовища України шляхом інтеграції екологічної політики до соціально-економічного розвитку України для гарантування екологічно безпечного природного середовища для життя і здоров'я населення, упровадження екологічно збалансованої системи природокористування та збереження природних екосистем. Цьому мали сприяти закріплені «економіко-правові» принципи національної екологічної політики, серед яких: а) пріоритетність вимоги «забруднювач навколишнього природного середовища та користувач природних ресурсів платять повну ціну»; б) державна підтримка та стимулювання вітчизняних суб'єктів господарювання, які здійснюють модернізацію виробництва, спрямовану на зменшення негативного впливу на довкілля. Для реалізації зазначеного було поставлено відповідні завдання: розроблення й упровадження системи стимулів для суб'єктів господарювання, що упроваджують систему екологічного управління, принципи корпоративної соціальної відповідальності, застосовують екологічний аудит, сертифікацію виробництва продукції, її якості згідно з міжнародними природоохоронними стандартами, покращують екологічні характеристики продукції відповідно до встановлених міжнародних екологічних стандартів; створення екологічно та економічно обґрунтованої системи платежів за спеціальне використання природних ресурсів та збору за забруднення навколишнього природного середовища для стимулювання суб'єктів господарювання до раціонального природокористування; реформування чинної системи фондів охорони навколишнього природного середовища; пошук нових джерел фінансування природоохоронних заходів, спрямованих на ліквідацію забруднення, забезпечення екологічної безпеки та ін. Чинниками, що реалізовували екологічну політику, як уже зазначалося, стали зміни до Податкового, Бюджетного кодексів України, Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» та до інших нормативних актів.

Наступним етапом розвитку економіко-правового регулювання природокористування та охорони довкілля мало стати прийняття нової Стратегії державної екологічної політики України на період до 2030 р., затвердженої Законом України від 28 лютого 2019 р. № 2697 [31]. Проте, аналізуючи цей документ, можна стверджувати, що першопричини екологічних проблем в Україні не

було усунуто протягом останніх років, а підпорядкованість екологічних пріоритетів економічній доцільності та переважання ресурсо- та енергоємних галузей у структурі економіки зі здебільшого негативним впливом на довкілля значно посилюються через неврегульованість законодавства при переході до ринкових умов господарювання. Основними інструментами реалізації державної екологічної політики і сьогодні залишаються, серед інших, економічні та фінансові механізми, як-то: екологічна модернізація промислових підприємств, урегулювання ставок екологічного податку та платежів за спеціальне природокористування, стимулювання державою вітчизняних суб'єктів господарювання, які здійснюють скорочення викидів парникових газів, зниження показників енерго- та ресурсоемності тощо. Усе це, як зазначається в указаній Стратегії, дозволить ліквідувати залежність процесу економічного зростання від збільшення використання природних ресурсів і енергії та підвищення рівня забруднення навколишнього природного середовища.

Отже, аналіз основних напрямів (стратегій) державної екологічної політики як минулих років, так і сьогодні вказує на те, що застосування економічних засобів охорони навколишнього природного середовища є невід'ємною складовою екологічної функції держави, основна роль якої полягає у забезпеченні збалансованого співвідношення екологічних, соціальних та економічних інтересів суспільства, надання необхідних гарантій для реалізації і захисту права сьогоднішнього та майбутніх поколінь на безпечне для життя і здоров'я навколишнє природне середовище та можливості використання природних ресурсів відповідної якості. Водночас перед сучасною державною економічною політикою України стоїть завдання розбудови інституціональних засад та забезпечення раціонального природокористування з урахуванням еколого-економічних принципів, підвищення економіко-екологічної ефективності господарської діяльності, що може стати одним із найважливіших чинників забезпечення переходу суспільства до моделі сталого розвитку. Про це наголошується, зокрема, у Національній економічній стратегії України на період до 2030 р., затвердженій Постановою Кабінету Міністрів України від 3 березня 2021 р. № 179 [32]. І хоча багато положень цієї Стратегії (як і деяких інших політичних документів) мають декларативний характер, усе ж маємо констатувати, що екологічну складову зафіксовано як невід'ємну частину економічного зростання, підвищення конкурентоспроможності нашої країни в світі, а погіршення стану довкілля – навпаки, визначено як один із неприпустимих кроків, заборонених напрямів руху, що є критичними перепонами для розвитку національної економіки.

Досліджуючи сучасні напрями державної екологічної політики, норми екологічної та інших галузей національного законодавства, можна виокре-

мити основні групи економічних заходів, елементів економічного механізму, що застосовуються у сфері регулювання екологічних відносин та потребують окремої уваги з боку держави щодо їх удосконалення. Серед них: а) фінансування природоохоронних заходів (визначення відповідних джерел для фінансування, удосконалення його порядку і прозорості проведення, «зелене» інвестування, формування екологічних фондів різних рівнів, акумуляція коштів у спеціальному фонді державного бюджету тощо); б) запровадження ефективного механізму платності спеціального природокористування та плати за забруднення довкілля (створення екологічно та економічно обґрунтованої системи природоресурсних платежів, удосконалення обчислення та сплати екологічного податку, розподіл відповідних надходжень між державним та місцевими бюджетами); в) екологічне стимулювання (дійсне, а не декларативне надання суб'єктам господарювання податкових, кредитних та інших пільг при упровадженні ними маловідхідних, енерго- і ресурсозберігаючих технологій та нетрадиційних видів енергії, здійсненні інших ефективних природоохоронних заходів, інтеграція екологічних стимулюючих норм до податкового та бюджетного законодавства); г) економічна оцінка природних ресурсів, природних умов (можливе удосконалення системи ціноутворення з урахуванням екологічних факторів, зокрема на продукцію ресурсоексплуатуючих галузей господарства або на екологічно чисту, органічну продукцію тощо) [33, с. 164].

Висновки. Наведене дозволяє зробити деякі висновки. Економіко-правовий механізм забезпечення раціонального природокористування та охорони навколишнього природного середовища є частиною загального еколого-правового механізму, сутність якого полягає в забезпеченні правовими засобами балансу між економічною, господарською (природоресурсною) та екологічною (природоохоронною) складовими суспільних відносин. Розвиток економічного механізму регулювання екологічних відносин в Україні було започатковано ще в радянські часи, відбувався він на тлі політичних та соціально-економічних процесів, що формували державну політику та віддзеркалювали ставлення суспільства до екологічних проблем, та, відповідно, мав ознаки тодішньої політико-правової системи. На сучасному етапі цей механізм відображає розвиток ринкових відносин у сфері природокористування, спрямованість державної екологічної та економічної політик на реалізацію концепції сталого розвитку, збалансування забезпечення економічних, екологічних та соціальних інтересів суспільства. З цих позицій економічний механізм природокористування та охорони довкілля визначається як одна зі складових механізму реалізації державної екологічної політики. Утім, незважаючи на багатократність спроб сформулювати стратегічні цілі й завдання останньої та знайти ефективні, у тому числі й економічні, засоби подолання екологічних проблем, досі залишаються

невирішеними та неузгодженими між собою питання правового забезпечення стимулювання природоохоронної та ресурсозберігаючої діяльності, фінансового забезпечення упровадження технологій екологічно чистого виробництва, адаптації економічних заходів забезпечення охорони довкілля до європейських стандартів.

Одночасно виникнення та розвиток економіко-правового механізму тісно пов'язано з формуванням еколого-правових поглядів на впорядкування взаємин між суспільством і природою, що об'єднуються в загальну доктрину екологічного права, яка, своєю чергою, має власну історію та дискусійні науково-методичні підходи до вирішення еколого-правових питань. Остання, як відомо, поєднує природоресурсну, природоохоронну складові поряд із забезпеченням екологічної безпеки. Економіко-правовий механізм у його сучасній інтерпретації чітко відображає зазначені елементи у вигляді: платності природокористування, встановлення лімітів використання природних ресурсів (природоресурсна складова); визначення джерел фінансування заходів щодо охорони навколишнього природного середовища, відшкодування в установленому порядку збитків, завданих порушенням екологічного законодавства (природоохоронна складова); запровадження екологічного податку та встановлення лімітів скидів забруднюючих речовин у навколишнє природне середовище, екологічного аудиту та екологічного страхування (забезпечення екологічної безпеки).

Загалом сьогодні основні елементи економічного механізму в своєму модифікованому вигляді застосовуються в порядку, передбаченому Законом України «Про охорону навколишнього середовища», природоресурсним законодавством та іншими нормативними актами, що регулюють бюджетні, податкові, господарські та цивільно-правові відносини. Тому їхня сукупність формує міжгалузевий комплексний правовий інститут, який поєднує норми різних галузей права в досягненні єдиної мети – забезпечення збалансованого використання природних ресурсів, охорони навколишнього природного середовища та гарантування екологічної безпеки.

Застосування різноманітних економіко-правових засобів у сфері регулювання екологічних відносин тісно пов'язано з екологічним управлінням, від ефективної побудови якого залежить успішність та ефективність заходів з охорони навколишнього природного середовища та збереження природних ресурсів і екосистем. Невипадково деякі елементи економіко-правового механізму природокористування та охорони довкілля вважаються одночасно і функціями державного управління. Тому вдосконалення економіко-правового регулювання в цій сфері, спрямованого на узгодженість, злагодженість суспільних, регіональних, галузевих, колективних чи особистих екологічних та економічних інтересів має створити основи для суспільної заінтересованості в гармонізації взаємин суспільства і природи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Костицький В. В. Екологія перехідного періоду: право, держава, економіка (економіко-правовий механізм охорони навколишнього природного середовища в Україні): монографія. Київ: ІЗП і ПЕ, 2003. 770 с.
2. Андреева Н. Н. Экологически ориентированные инвестиции: выбор решений и управление: монографія. Одесса: ИПРЭИ НАН України; Феникс, 2006. 536 с.
3. Хвесик М. А., Горбач Л. М., Кулаковський Ю. П. Економіко-правове регулювання природокористування: монографія. Київ: Кондор, 2004. 524 с.
4. Екологічний менеджмент: навч. посіб. / за ред. В. Ф. Семенова, О. Л. Михайлюк. Київ: Знання, 2006. 366 с.
5. Веклич О. О. Економічний механізм екологічного регулювання в Україні: монографія. Київ: Український інститут досліджень навколишнього середовища і ресурсів, 2003. 88 с.
6. Розовский Б. Г. Правовое стимулирование рационального природопользования: монографія. Киев: Наук. думка, 1981. 238 с.
7. Петрова Т. В. Правовые проблемы экономического механизма охраны окружающей среды: монографія. Москва: Зерцало, 2000. 192 с.
8. Бобкова А. Г. Правове забезпечення розвитку екологічного підприємництва у контексті доктрин господарського та екологічного права. *Правова доктрина України: у 5 т.* / Нац. акад. прав. наук України. Харків: Право, 2013. Т. 4: Доктринальні проблеми екологічного, аграрного та господарського права. С. 216–251.
9. Кузнєцова С. В. Правове забезпечення фінансування у сфері охорони навколишнього природного середовища: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06 / НАН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. Київ, 2000. 20 с.
10. Романко С. М. Економіко-правовий механізм забезпечення екологічної безпеки сільськогосподарської продукції: монографія. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2011. 248 с.
11. Шоха Т. П. Правові аспекти екологічного страхування в Україні: монографія. Київ: Алерта, 2019. 236 с.
12. Гетьман А. П. Доктрина науки екологічного права: генеза теоретичних досліджень еколого-правових проблем у ХХ ст. *Правова доктрина України: у 5 т.* / Нац. акад. прав. наук України. Харків: Право, 2013. Т. 4: Доктринальні проблеми екологічного, аграрного та господарського права. С. 10–25.
13. Гетьман А. П. Доктрина екологічного права та законодавства України: монографія. Харків: Оберіг, 2019. 336 с.
14. Казанцев Н. Д. Правовая охрана природы в СССР: монографія. Москва: Знание, 1967. 134 с.
15. Жаворонкова Н. Г., Зиновьева О. А. История развития земельного, природоресурсного и экологического права. *Вестник университета им. О. Е. Кутафина (МГЮА)*. 2016. № 1. С. 133–147.
16. Про охорону природи УРСР: Закон Української РСР від 30.06.1960 р. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1960. № 23. Ст. 175.
17. Колбасов О. С. Охрана природы по советскому законодательству: монографія. Москва: Юрид. лит., 1961. 76 с.

18. Гайворонська Т. М., Глушенко Т. М. Економічне регулювання природокористування і охорони навколишнього природного середовища. *Вісник економіки транспорту і промисловості*. 2017. № 60. С. 232–238.
19. Титова Н. І. Відповідальність за порушення законодавства про охорону природи: монографія. Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1973. 220 с.
20. Про докорінну перебудову справи охорони природи в республіці: Постанова Ради Міністрів УРСР від 18.11.1988 № 357. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/KP880357> (дата звернення: 15.08.2021).
21. Петрова Т. В. Проблемы правового обеспечения экономического механизма охраны окружающей среды: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.06 / МГУ им. М. В. Ломоносова. Москва, 2000. 47 с.
22. Про охорону навколишнього природного середовища: Закон України від 25.06.1991 № 1264-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12> (дата звернення: 15.08.2021).
23. Андрейцев В. І. Еволюція наукових доктрин екологічного права. *Правова доктрина України: у 5 т. / Нац. акад. прав. наук України*. Харків: Право, 2013. Т. 4: Доктринальні проблеми екологічного, аграрного та господарського права. С. 97–129.
24. Малишева Н. Р., Єрофєєв М. І. Науково-практичний коментар до Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища». Харків: Право, 2017. 416 с.
25. Недава О. А. Фінансування природоохоронних заходів в Україні: проблеми та пропозиції до законодавчого врегулювання. *Екологічний вісник*. 2018. № 3. С. 2–5.
26. Гетьман А. П. Екологічна політика держави: конституційно-правовий аспект. *Тридцять лет с экологическим правом*. Харьков: Кроссруд, 2013. С. 205–212.
27. Костицький В. В. Економіко-правовий механізм охорони довкілля та екологічна політика. *Екологія перехідного періоду: право, держава, економіка (економіко-правовий механізм охорони навколишнього природного середовища в Україні)*: монографія. Київ: ІЗП і ПЕ. 2003. 770 с. URL: <http://www.kostytsky.com.ua/upload/doc/3-2.pdf> (дата звернення: 11.08.2021).
28. Про основні напрямки державної політики України в галузі охорони довкілля, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки: Постанова Верховної Ради України від 05.03.1998 № 188. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/188/98-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 15.08.2021).
29. Веклич О., Бугас В. Потрібен «евроремонт» економічного механізму екологічного регулювання. *Вісник НАН України*. 2006. № 3. С. 49–57.
30. Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики на період до 2020 року: Закон України від 21.12.2010 № 2818. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2818-17> (дата звернення: 15.08.2021).
31. Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року: Закон України від 28.02.2019 № 2697-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2697-19> (дата звернення: 15.08.2021).
32. Про затвердження Національної економічної стратегії України на період до 2030 року: Постанова Каб. Міністрів України від 03.03.2021 № 179. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-zatverdzhennya-nacionalnoyi-eko-a179> (дата звернення: 28.05.2021).

33. Бредіхіна В. Л. Розвиток економіко-правового механізму природокористування та охорони довкілля в державній екологічній політиці України. *Актуальні питання стратегії державної екологічної політики України на період до 2030 року: матеріали «круглого столу»* (м. Харків, 21 трав. 2021 р.). Харків: Право, 2021. С. 159–165.

REFERENCES

1. Kostytskyi, V. V. (2003). *Ekolohiia perekhidnoho periodu: pravo, derzhava, ekonomika (ekonomiko-pravovyi mekhanizm okhorony navkolyshnoho pryrodnoho seredovyscha v Ukraini)* [Ecology of the transition period: law, state, economy (economic and legal mechanism of environmental protection in Ukraine)]. Kyiv: IZP i PE [in Ukrainian].
2. Andreeva, N. N. (2006). *Ekologicheski orientirovannye investicii: vybor reshenij i upravlenie* [Green Investment: Choice of Solutions and Management]. Odessa: IPREEI NAN Ukrainy, «Feniks» [in Russian].
3. Khvesyk, M. A., Horbach, L. M., & Kulakovskiy, Y. P. (2004). *Ekonomiko-pravove rehuliuвання pryrodokorystuvannya* [Economic and legal regulation of nature management]. Kyiv: Kondor [in Ukrainian].
4. *Ekolohichniy menedzhment*. (2006). [Environmental management]. Kyiv: Znannia [in Ukrainian].
5. Veklich, O. O. (2003). *Ekonomichniy mekhanizm ekolohichnoho rehuliuвання v Ukraini* [Economic mechanism of ecological regulation in Ukraine]. Kyiv: Ukrainskiy instytut doslidzhen navkolyshnoho seredovyscha i resursiv [in Ukrainian].
6. Rozovskij, B. G. (1981). *Pravovoe stimulirovanie racional'nogo prirodopol'zovaniya* [Legal incentives for rational use of natural resources]. Kiev: Naukova dumka [in Russian].
7. Petrova, T. V. (2000). *Pravovye problemy ekonomicheskogo mekhanizma ohrany okruzhayushchej sredy* [Legal problems of the economic mechanism of environmental protection]. Moskva: Zerczalo [in Russian].
8. Bobkova, A. H. (2013). *Pravove zabezpechennia rozvytku ekolohichnoho pidpriemnytstva u konteksti doktryn hospodarskoho ta ekolohichnoho prava* [Legal support for the development of environmental entrepreneurship in the context of the doctrines of economic and environmental law]. *Pravova doktryna Ukrainy – Legal doctrine of Ukraine*, 4, 216–251 [in Ukrainian].
9. Kuznietsova, S. V. (2000). *Pravove zabezpechennia finansuvannya u sferi okhorony navkolyshnoho pryrodnoho seredovyscha* [Legal support of financing in the field of environmental protection]. (PhD thesis). Kyiv: In-t derzhavy i prava im. V. M. Koretskoho [in Ukrainian].
10. Romanko, S. M. (2011). *Ekonomiko-pravovyi mekhanizm zabezpechennia ekolohichnoi bezpeky silskohospodarskoi produktsii* [Economic and legal mechanism for environmental safety of agricultural products]. Ivano-Frankivsk: Misto NV [in Ukrainian].
11. Shokha, T. P. (2019). *Pravovi aspekty ekolohichnoho strakhuvannya v Ukraini* [Economic and legal mechanism for environmental safety of agricultural products]. Kyiv: Alerta [in Ukrainian].
12. Hetman, A. P. (2013). *Doktryna nauky ekolohichnoho prava: heneza teoretychnykh doslidzhen ekoloho-pravovykh problem u XX st.* [The doctrine of the science of

- environmental law: the genesis of theoretical research of environmental and legal problems in the twentieth century]. *Pravova doktryna Ukrainy – Legal doctrine of Ukraine*, 4, 10–25 [in Ukrainian].
13. Hetman, A. P. (2019). *Doktryna ekolohichnoho prava ta zakonodavstva Ukrainy [Doctrine of environmental law and legislation of Ukraine]*. Kharkiv: Oberih [in Ukrainian].
 14. Kazancev, N. D. (1967). *Pravovaya ohrana prirody v SSSR [Legal protection of nature in the USSR]*. Moskva: Znanie [in Russian].
 15. Zhavoronkova, N. G., & Zinov'eva, O. A. (2016). Istoriya razvitiya zemelnogo, prirodoresursnogo i ekologicheskogo prava [The history of the development of land, natural resources and environmental law]. *Vestnik universiteta im. O. E. Kutafina (MGYuA) – University Bulletin of O. E. Kutafina (Moscow State Law Academy)*, 1, 133–147 [in Russian].
 16. Pro okhoronu pryrody URSR: Zakon Ukrainskoi RSR vid 30.06.1960 r. (1960). [On nature protection of the USSR: Law of the Ukrainian SSR dated June 30, 1960]. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy – Bulletin of Verkhovna Rada of Ukraine*, 23, art. 175 [in Ukrainian].
 17. Kolbasov, O. S. (1961). *Oxrana prirody po sovetskomu zakonodatel'stvu [Nature protection under Soviet legislation]*. Moskva: Yuridicheskaya literatura [in Russian].
 18. Haivoronska, T. M., & Hlushchenko, T. M. (2017). Ekonomichne rehuliuвання pryrodokorystuvannya i okhorony navkolyshnoho pryrodnoho seredovyscha [Economic regulation of nature management and environmental protection]. *Visnyk ekonomiky transportu i promyslovosti – Bulletin of Transport Economics and Industry*, 60, 232–238 [in Ukrainian].
 19. Tytova, N. I. (1973). *Vidpovidalnist za porushennia zakonodavstva pro okhoronu pryrody [Liability for violation of nature protection legislation]*. Lviv: Vydavnytstvo Lvivskoho un-tu [in Ukrainian].
 20. Pro dokorinnu perebudovu spravy okhorony pryrody v respublitsi: postanova Rady Ministriv URSR vid 18.11.1988 № 357. (1988). [On the radical restructuring of nature protection in the republic: the resolution of the Council of Ministers of the USSR dated November 18, 1988]. Retrieved from <https://ips.ligazakon.net/document/KP880357>.
 21. Petrova, T. V. (2000). *Problemy pravovogo obespecheniya ekonomicheskogo mekhanizma ohrany okruzhayushchej srody [Problems of legal support of the economic mechanism of environmental protection]*. (Doctor of sciences thesis, MGU imeni M. V. Lomonosova, Moskva) [in Russian].
 22. Pro okhoronu navkolyshnoho pryrodnoho seredovyscha: Zakon Ukrainy vid 25.06.1991 r. № 1264-XII. (1991). [On environmental protection: Law of Ukraine dated June 25, 1991]. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12>.
 23. Andreitsev, V. I. (2013). Evoliutsiia naukovykh doktryn ekolohichnoho prava [Evolution of scientific doctrines of environmental law]. *Pravova doktryna Ukrainy – Legal doctrine of Ukraine*, 4, 97–129 [in Ukrainian].
 24. Malysheva, N. R., & Yerofieiev, M. I. (2017). *Naukovo-praktychnyi komentar do Zakonu Ukrainy «Pro okhoronu navkolyshnoho pryrodnoho seredovyscha» [Scientific and practical commentary to the Law of Ukraine «On Environmental Protection»]*. Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].
 25. Nedava, O. A. (2018). Finansuvannya pryrodookhoronnykh zakhodiv v Ukraini: problemy ta propozytsii do zakonodavchoho vrehuliuвання [Financing of

- environmental measures in Ukraine: problems and proposals for legislative regulation]. *Ekolohichniy visnyk – Environmental Bulletin*, 3, 2–5 [in Ukrainian].
26. Hetman, A. P. (2013). Ekolohichna polityka derzhavy: konstytutsiino-pravovyi aspekt [Environmental policy of the state: the constitutional and legal aspect]. *Tridcat' let s ekolohicheskim pravom* (pp. 205–212). Kharkiv: Krossroud [in Russian].
 27. Kostytskyi, V. V. (2003). Ekonomiko-pravovyi mekhanizm okhorony dovkillia ta ekolohichna polityka. *Ekolohiia perekhidnoho periodu: pravo, derzhava, ekonomika (ekonomiko-pravovyi mekhanizm okhorony navkolyshnoho pryrodnoho seredovyscha v Ukraini)* [Economic and legal mechanism of environmental protection and environmental policy. In *Ecology of the transition period: law, state, economy (economic and legal mechanism of environmental protection in Ukraine)*]. Kyiv: IZP i PE. Retrieved from <http://www.kostytsky.com.ua/upload/doc/3–2.pdf> [in Ukrainian].
 28. Pro osnovni napriamy derzhavnoi polityky Ukrainy u haluzi okhorony dovkillia, vykorystannia pryrodnykh resursiv ta zabezpechennia ekolohichnoi bezpeky: Postanova Verkhovnoi Rady Ukrainy vid 05.03.1998 r. № 188/98-R. (1998). [On the main directions of the state policy of Ukraine in the field of environmental protection, use of natural resources and ensuring environmental safety: Resolution of the Verkhovna Rada of Ukraine dated March 05, 1998]. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/188/98-%D0%B2%D1%80#Text>.
 29. Veklych, O. O., & Buhas, V. V. (2006). Potriben «ievroremont» ekonomichnoho mekhanizmu ekolohichnoho rehuliuвання [An «renovation» of the economic mechanism of environmental regulation is needed]. *Visnyk NAN Ukrainy – Bulletin of the NAS of Ukraine*, 3, 49–57 [in Ukrainian].
 30. Pro Osnovni zasady (strategiiu) derzhavnoi ekolohichnoi polityky Ukrainy na period do 2020 roku: Zakon Ukrainy vid 21.12.2010 r. № 2818-VI. (2010). [On the Basic Principles (Strategy) of the State Environmental Policy for the period up to 2020. Law of Ukraine dated December 21, 2010]. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2818-17>.
 31. Pro Osnovni zasady (strategiiu) derzhavnoi ekolohichnoi polityky Ukrainy na period do 2030 roku: Zakon Ukrainy vid 28.02.2019 r. № 2697-VIII. (2019). [On the Basic Principles (Strategy) of the State Environmental Policy of Ukraine for the period up to 2030. Law of Ukraine dated February 28, 2019]. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2697-19>.
 32. Pro zatverdzhennia Natsionalnoi ekonomichnoi strategii na period do 2030 roku: Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 03.03.2021 r. № 179. (2021). [On approval of the National Economic Strategy of Ukraine for the period up to 2030: Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated March 03, 2021]. Retrieved from <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-zatverdzhennya-nacionalnoyi-eko-a179>.
 33. Bredikhina, V. L. (2021). Rozvytok ekonomiko-pravovoho mekhanizmu pryrodokorystuvannia ta okhorony dovkillia v derzhavnii ekolohichnii politytsi Ukrainy. In *Aktualni pytannia strategii derzhavnoi ekolohichnoi polityky Ukrainy na period do 2030 roku: materialy «kruhloho stolu»* [Development of economic and legal mechanism of nature management and environmental protection in the state ecological policy of Ukraine. *Current issues of the strategy of state environmental policy of Ukraine for the period up to 2030: materials of the «round table»*]. Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 16.08.2021

Стаття пройшла рецензування 25.08.2021

Стаття рекомендована до опублікування 27.08.2021

В. Л. БРЕДИХИНА

кандидат юридических наук, доцент, доцент кафедри екологічного права Національного юридического університета імені Ярослава Мудрого, Україна, г. Харків

РАЗВИТИЕ ЭКОНОМИКО-ПРАВОВОГО МЕХАНИЗМА ПРИРОДОПОЛЬЗОВАНИЯ И ОХРАНЫ ОКРУЖАЮЩЕЙ СРЕДЫ В РАМКАХ ФОРМИРОВАНИЯ ЭКОЛОГО-ПРАВОВОЙ ДОКТРИНЫ

В статье исследованы исторические истоки и перспективы развития экономико-правового регулирования сбалансированного использования природных ресурсов и охраны окружающей природной среды. Обосновано, что развитие экономико-правового механизма природопользования и охраны окружающей среды является неотъемлемой составляющей формирования доктрины экологического права и обусловлено объективными факторами социально-экономического и политического развития нашего государства. Проанализированы его сущность и цель как части общего эколого-правового механизма регулирования общественных отношений и фактора, реализующего государственную экологическую политику на пути к устойчивому развитию.

Ключевые слова: экономико-правовой механизм, природопользование, охрана окружающей природной среды, природные ресурсы, эколого-правовая доктрина, государственная экологическая политика.

V. L. BREDIKHINA

PhD in Law, Associate professor, Associate professor of the Department of Environmental Law, Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine, Kharkiv

DEVELOPMENT OF ECONOMIC AND LEGAL MECHANISM OF NATURAL RESOURCE MANAGEMENT AND ENVIRONMENTAL PROTECTION WITHIN THE FRAMEWORK OF THE FORMATION OF ENVIRONMENTAL AND LEGAL DOCTRINE

Problem setting: history of the development of the economic and legal mechanism to ensure the protection of the natural environment and rational natural resource management as a component of the formation of the ecological and legal mechanism of public relations management.

Recent research and publications analysis. Problems of the functioning of the economic mechanism of environmental protection and balanced use of natural resource management have been the subject of research mainly by the representatives of economics,

which resulted into a theoretical combination of economic principles with ensuring the rational use of natural resources as a separate scientific field – natural resource economics.

In the ecological and legal literature, this mechanism was originally considered mostly in the framework of the general theory of environmental law, but eventually became a separate topic for research. Specialists in the field of environmental law analysed the legal problems of implementing the economic mechanism of environmental protection, economic incentives and financing of environmental activities and rational use of natural resources, the use of economic methods to ensure environmental safety, etc. But even today there is a need for scientific analysis of the components of the economic mechanism, the search for the most effective modern economic approaches to improve the legal regulation of environmental public relations.

Paper objective. The aim of the article is to study the historical origins and development of economic and legal regulation of sustainable use of natural resources and environmental protection during the implementation of the concept of sustainable development and the formation of modern environmental and legal doctrine. That will make it possible to analyse the patterns of the formation of the economic and legal mechanism, to find possible defects in modern environmental and other legislation in this field.

Paper main body. The author of the article studies the historical development of the economic and legal mechanism of rational natural resource management and environmental protection since the times of the Soviet state to the present day. It is proved that the origin and development of this mechanism is closely related to the development of environmental legislation, the formation of state environmental policy, and the evolution of scientific views in the field of human-nature relations and legal regulation of the social relations. The author substantiates the thesis that originally the environmental legislation did not contain a system of appropriate economic measures to ensure proper protection of the environment, as it was formed on the application of administrative methods, which dominated and played a decisive role in the mechanism of conservation of that period. Gradually, with the transition to a market economy and increasing technological pressure on the environment, it became necessary to attract additional methods and ways to strengthen the legal protection of nature and the impact on economic entities. Among them are economic incentives, financing of environmental protection activities, establishment of payment for natural resource management, etc.

The author analyses the current state of national environmental and other legislation, notes that economic measures to ensure environmental protection and rational use of natural resources, enshrined in environmental legislation, do not always correlate with the relevant rules of tax, financial and budget legislation. This needs the attention of scientists and developers of regulations.

The article also considers the connection between the development of economic and legal mechanism of environmental protection with the main stages of the formation of state environmental policy. Their mutual influence on each other is substantiated, and it is proved that the economic mechanism can be used as a tool for policy implementation to develop a balanced approach to addressing economic, social and environmental problems of society.

Conclusions of the research. The economic and legal mechanism for ensuring the natural resource management and environmental protection is part of the general ecological and legal mechanism, the essence of which is to provide a legal balance between economic and environmental components of social relations. Its development is closely connected with the formation of ecological and legal views on the regulation of the relationship between society and nature, which are united in a common ecological and legal doctrine. The set of economic methods of legal regulation enshrined in the legislation forms an interdisciplinary complex legal institution that combines the rules of various branches of law to achieve a common goal – to ensure the balanced use of natural resources, environmental protection and environmental safety. Despite the long history of its legislative existence, the economic and legal mechanism for environmental protection is still in its establishment phase and needs to be improved in accordance with European standards and modern socio-economic and political conditions.

Short Abstract for an article

Abstract. The article studies the historical origins and prospects for the development of economic and legal regulation of sustainable use of natural resources and environmental protection. It is substantiated that the development of the economic and legal mechanism of natural resource management and environmental protection is integral to the formation of the legal doctrine of environmental law and result from the objective factors of socio-economic and political development of our state. Its essence and purpose as a part of the general ecological and legal mechanism of the regulation of public relations and the factor that implements the state ecological policy on the way to sustainable development are analysed.

Key words: economic and legal mechanism, natural resource management, environmental protection, natural resources, ecological and legal doctrine, state ecological policy.

Article details:

Received: 16 August 2021

Revised: 25 August 2021

Accepted: 27 August 2021

Рекомендоване цитування: Бредіхіна В. Л. Розвиток економіко-правового механізму природокористування та охорони довкілля в рамках формування еколого-правової доктрини. *Економічна теорія та право*. 2021. №3 (46). С. 108–131. DOI: <https://doi.org/10.31359/2411-5584-2021-46-3-108>.

Suggested Citation: Bredikhina, V. L. (2021). Rozvytok ekonomiko-pravovoho mekhanizmu pryrodokorystuvannia ta okhorony dovkillia v ramkakh formuvannia ekoloho-pravovoi doktryny [Development of economic and legal mechanism of natural resource management and environmental protection within the framework of the formation of environmental and legal doctrine]. *Ekonomichna teoriia ta pravo – Economic Theory and Law*, 3 (46), 108–131. DOI: <https://doi.org/10.31359/2411-5584-2021-46-3-108>.

DOI: 10.31359/2411-5584-2021-46-3-132

УДК 3301:005.942:004.8

Л. С. ШЕВЧЕНКО

докторка економічних наук, професорка,
завідувачка кафедри економічної теорії
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого,
НДІ ПЗІР НАПрН України,
Україна, м. Харків

e-mail: shevchenko_ls@ukr.net

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-4567-0310>

ResearcherID: <http://www.researcherid.com/rid/M-5894-2017>

ЧОМУ СТВОРЕННЯ БІОНІЧНИХ КОМПАНІЙ СТАЄ НОВИМ ПРІОРИТЕТОМ ДЛЯ ГЛОБАЛЬНИХ КОНСАЛТИНГОВИХ ФІРМ?¹

Глобальні консалтингові фірми протягом останнього часу досліджують проблему праці майбутнього: як взаємодіятимуть люди й машини – розподілятимуть між собою роботу чи будуть співпрацювати та взаємодоповнювати одне одного? Консультанти PwC, BCG і Deloitte ставлять питання про взаємодію людей і технологій у вигляді діалогу та обґрунтовують доцільність створення біонічних компаній. Такі компанії використовують штучний інтелект і машинне навчання для оптимізації внутрішніх процесів і вибудовування відносин із клієнтами. У статті в дискусійній формі розкриваються сутність, ключові характеристики, конкурентні переваги та процес створення біонічних компаній.

¹ Роботу виконано в межах цільової комплексної програми «Соціально-економічна модернізація України та формування інноваційної моделі розвитку» (номер державної реєстрації 0111u000961).

© Шевченко Л. С., 2021. Стаття публікується на умовах ліцензії Creative Commons – Attribution 4.0 International (CC BY 4.0).

Статтю розміщено на сайті збірника: <http://econtlaw.nlu.edu.ua>.

Ключові слова: глобальна консалтингова фірма, бізнес-консалтинг, цифрова економіка, штучний інтелект, коботи, біоніка, біонічна компанія.

JEL Classification: L84, M13, M21, O30.

Постановка проблеми. Вплив 4IR на управління бізнес-організаціями постійно посилюється. Змінюються форми адаптації бізнесу до цифрового середовища, висуваються нові вимоги до людського капіталу фірм. Найбільш дискусійним питанням залишається зміст праці майбутнього: як узаємодіятимуть люди й машини в найближчі роки – розподілятимуть між собою роботу чи будуть співпрацювати та взаємодоповнювати одне одного?

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Глобальні консалтингові компанії почали брати участь у цій дискусії нещодавно. Значною мірою до цього підштовхнула книга Пола Доерти (Paul Doherty) та Джеймса Уілсона (James Wilson) «Людина + машина. Нові принципи роботи в епоху штучного інтелекту» [1]. На думку авторів, компанії в розвитку своїх бізнес-процесів пройшли три хвили: *перша* – стандартизація бізнес-процесів (цю епоху відкрив Генрі Форд, який перетворив виробництво автомобіля на набір послідовних операцій на конвеєрі, які можна було виміряти, оптимізувати та стандартизувати, забезпечивши на цій основі зростання продуктивності праці); *друга* – автоматизація (1970-ті – 1990-ті рр., реорганізація бізнес-процесів відбувалася на основі інформаційних технологій: персональні комп'ютери, великі бази даних і програмне забезпечення); *третья* – адаптивні бізнес-процеси (сучасний етап). Використовуючи потенціал технологій штучного інтелекту, лідери галузей почали дивитися на бізнес-процеси як на гнучкі й адаптивні, відмовилися від традиційних конвеєрів і перейшли до ідеї інтеграції людей і просунутих AI-систем, інтегрованих команд співробітників, які працюють пліч-о-пліч із роботами. Команди нового типу здатні швидко засвоювати нову інформацію й адаптуватися до мінливих ринкових умов. При цьому штучний інтелект і роботи трансформують виробництво, але не забирають робочі місця у людей. Машина ніколи не навчиться думати, як людина, не матиме людської інтуїції, фантазії, емоцій. Тому важливим є співробітництво людського інтелекту та машин, і його можливості безмежні.

За версією авторитетних глобальних видань, серед яких «Financial Times», проривні досягнення робототехніки відкривають нові перспективи в будь-яких сферах бізнесу, а сама робототехніка в п'ятірці найбільш багатообіцяючих технологій на найближчі 10 років. Згідно з даними «ResearchAndMarkets», у 2019 р. обсяг світового ринку сервісних роботів перевищив 17 млрд дол. і продовжує зростати. Серед світових лідерів упровадження сервісних роботів – «Amazon» і «FedEx». Більш того, інтелектуальне співробітництво людини і робота породило новий перспективний напрям розвитку колаборативних

роботів – *коботів*. Це симбіоз машинного й людського інтелекту. Експерти відзначають масу переваг коботів на виробництві. Коботи слухняні, старанні й неவிбагливі, вони не знають хвороб і втоми, чітко виконують свої функції, обходячись часом дешевше, ніж живі працівники. «ABI Research» прогнозує зростання ринку коботів до 2030 р. до 12 млрд дол., у той час як на даний момент він становить 711 млн дол. [2].

Натомість Ілон Маск (Elon Musk), засновник «Tesla» та «SpaceX», вважає штучний розум загрозою не тільки для робочих місць, але й для всього людства. Він уже жертвує великі суми на створення програми, яка захистить нас у майбутньому від штучного інтелекту [3].

Якими ж є позиції експертів і бізнес-консультантів? Вони є різними. Так, фахівці міжнародної консалтингової компанії «McKinsey & Company» прогнозують, що в світі до 2030 р. через розвиток штучного інтелекту й автоматизацію процесів без роботи опиняться 400–800 млн осіб (15–30 % світової робочої сили), тобто *людська праця в окремих процесах буде зайвою* [4].

Експерти WEF у звіті «The Future of Jobs 2020» стверджують, що матиме місце *розподіл обов'язків між працівниками й інтелектуальними машинами*, а люди збережуть свою перевагу у сферах управління, консультування, прийняття рішень, спілкування та взаємодії [5].

У дослідженні «Deloitte Touche Tohmatsu Limited» («Deloitte») «Global Human Capital Trends» (2019 р.) ідеться про *взаємодоповнення, співробітництво* працівників та інтелектуальних машин у «суперкомандах», які поєднують сильні сторони людей і машин, комп'ютерів у тих функціях, де це найбільш доцільно для досягнення поставлених цілей [6]. Компанія «Deloitte» ставить питання про інтелектуальні робочі процеси, ідея яких полягає в тому, щоб *об'єднати людей із технологіями* для досягнення кращих результатів замість того, щоб дозволити їм працювати самостійно. Цей цифровий поворот вимагає оптимізації основних процесів і робочих процесів, використовуючи автоматизацію (наприклад, роботизовану автоматизацію процесів [RPA]) для виконання завдань, що повторюються, а також підтримку персоналу за допомогою інструментів на базі штучного інтелекту. Але є одна вигода, якій не приділяється достатньо уваги, – це *звільнення людей для зосередження на більш важливих завданнях* [7].

«PricewaterhouseCoopers» (PwC) і «Boston Consulting Group» (BCG) ставлять питання про *взаємодію людей і технологій у вигляді діалогу*, а не за схемою використання людьми технологій, і звертаються до проблеми *біонічних компаній*. Такі компанії використовують штучний інтелект і машинне навчання для оптимізації внутрішніх процесів і вибудовування відносин із клієнтами. Ці технології, а також доповнена реальність (AR) і віртуальна реальність (VR), скоро будуть визначати майбутнє корпоративного навчання [8].

Мета статті – розкрити сутність дискусії за участі глобальних консалтингових фірм щодо майбутнього людської праці та можливостей створення біонічних компаній, охарактеризувати особливості таких компаній та їхній конкурентний потенціал у цифровій економіці.

Виклад основного матеріалу. Доцільно передусім нагадати, що біоніка – це наука, яка вивчає можливості застосування принципів організації та функціонування живої матерії при створенні технічних систем і пристроїв, використання біологічних методів і структур, а також фізіологічних процесів для розроблення інженерних рішень і технологічних методів, моделювання різноманітних механізмів. Слово «біоніка» було запропоноване Джеком Стілі (Jack Steele) у 1958 р. Походить, імовірно, від грецького *βίον* – «одиниця життя» і суфіксу *-ic* – «-подібний», тобто «біоніка» означає «життєподібний». Деякі словники вказують походження від англійських слів *biology* + *electronics* (тобто біологія + електроніка) [9].

Науковці пов'язують виникнення й становлення біоніки, зокрема, з кібернетикою, що вивчає загальні принципи керування та зв'язку в складних системах різного роду (у машинах, живих організмах, суспільстві), закони одержання, зберігання, передавання й перетворення інформації в таких системах; прагнуть встановити зв'язок, паралелі між процесами у природі та фізико-хімічними й інформаційними процесами в системах, які створила та продовжує створювати людина. Біоніку називають містком – між світами живого і штучного, між природничими науками (фізіологія, анатомія, гістологія, біофізика, біохімія, зоологія, ботаніка, загальна біологія) й технічними дисциплінами (технічна кібернетика, молекулярна фізика, радіо- й мікроелектроніка, механіка, теорія автоматичного регулювання тощо). Результати біонічних досліджень мають широкий спектр застосування: радіоелектроніка, авіація, ракетно-космічна галузь, медицина, хімія, матеріалознавство, будівництво й архітектура, машинобудування, нанотехнології, енергетика тощо. Вони можуть знадобитися в бізнесі: у стратегуванні, проектуванні тощо [10]. Біоніка розвивається передовсім у країнах, що є технологічними лідерами.

Що таке біонічна компанія? Майкл Еверсон (M. Everson), віце-голова PwC у США та керівник глобальної консалтингової служби мережі PwC, і Джон Свіокла (J. Sviokla), який донедавна був директором PwC у США, розкривають сутність біонічних компаній, аналізуючи еволюцію панівних форм капіталу:

наприкінці XIX ст. (період розквіту промислової революції) – це *фінансовий капітал*, який створював значні конкурентні переваги для компаній, що ним володіли й реалізовували найкращі підходи до бізнес-економіки;

у ХХ ст. – *людський капітал* і *природний капітал* (керована вартість землі, води та інших ресурсів довкілля), від ефективного управління якими залежав успіх у бізнесі;

у ХХІ ст., з прискоренням зростання технологічних інновацій, – *поведінський капітал* (розвивається шляхом удосконалення поточної діяльності; йдеться про збір та моделювання даних, які відстежують поведінку людей, компаній, природи і промислових товарів), *когнітивний капітал* (цінність, закладена в алгоритмах; останні являють собою кодифіковані потоки знань окремих осіб і підприємств) та *мережевий капітал* (набір точок з'єднання з людьми і машинами, які може розвернути компанія). Кожна з цих форм капіталу експоненціально ускладнюється та посилює зростання інших. Інколи їх називають сукупним капіталом ВеСоN (поведінський, когнітивний, мережевий), оскільки вони найбільш ефективні, коли об'єднані. Але й капітал FiHuNa (фінансова цінність, людський талант і залучені природні ресурси) також матиме вирішальне значення в найближчі роки.

Компанії, які управляють усіма шістьма формами капіталу, називають біонічними. Наприклад, п'ять найбільш капіталізованих компаній на фондовому ринку США є біонічними: «Alphabet» («Google»), «Amazon», «Apple», «Facebook» і «Microsoft» разом складають близько 13 % капіталізації усього фондового ринку США. Біонічні компанії швидко зростали, не покладаючися винятково на фізичні активи або навіть на ефективне управління фондами та інвестиціями. Вони виростили за рахунок створення і зв'язування цифрових трансграничних платформ, які максимально використовують їхній капітал ВеСоN, а активи підсилюють один одного [11].

Консультанти BCG характеризують «біонічну компанію» так: це компанія, яка «об'єднує сильні сторони людей і технологій для створення надлюдських сил», або «біонічних здібностей». Для цього вони використовують нові технології, такі як хмара, штучний інтелект та ін., створюють нову технологічну платформу. Вони також об'єднали їх із «гнучкістю, адаптованістю і всебічним досвідом людей», щоб створити абсолютно нову сутність. Біонічні компанії, на думку фахівців BCG, «перевершують інші з точки зору грошового потоку й вартості підприємства». Крім того, вони не тільки володіли цими характеристиками до початку COVID-19, а й продовжують демонструвати цю перевагу в регіонах, де відновлення вже почалося. Більшість із них указують традиційним компаніям можливий напрям їх подальшого розвитку та формування конкурентних переваг. Вирішальне значення має те, як між собою поєднуються штучний інтелект, цифрові таланти, програмне забезпечення та послуги на базі платформ, як вони відображаються в стратегії, процесах і операціях компанії [12].

Можна погодитися з консультантами BCG стосовно щонайменше чотирьох ключових атрибутів біонічної компанії, серед яких:

1) чітко визначена мета та сформована цифрова стратегія;
2) зосередження на результатах бізнесу – персоналізації клієнтського досвіду, поліпшенні процесів, створенні нових пропозицій. По-справжньому біонічна компанія часто має від 30 до 50 основних процесів, що працюють таким чином;

3) креативність, критичне мислення, дизайнерські й технічні навички в автономних командах, здатних швидко приймати рішення. Прийняття рішень підтримується платформами, розрахованими на масштабування, щоб у всіх був доступ до одних і тих же даних, технологій і ресурсів;

4) використання модульних технологічних стеків, які можна адаптувати й «вивільняти дані», використовувати для масового розпізнавання образів, формування прогнозів, забезпечення експоненціального навчання та відкриття можливості приймати кращі й швидкі рішення. Аналіз на основі штучного інтелекту дозволяє бізнес-командам упроваджувати інновації у продукти та розробляти більш ефективні процеси, що забезпечує конкурентну перевагу та зростання доходу [13]. Практика показує, що біонічна трансформація – це 10 % алгоритмів, 20 % технологій та ІТ, 70 % бізнесу й людей.

У чому полягають конкурентні переваги біонічних компаній? Їх, на мій погляд, кілька. По-перше, біонічна компанія є цифровою та використовує всі її конкурентні переваги [14]. Серед них: 1) інтеграція цифрових технологій, у тому числі шляхом використання внутрішніх технологічних платформ, упровадження нового покоління універсальних (організаційно незалежних), інтегрованих, багатоагентних корпоративних управляючих ІЕМ-систем; 2) формування та реалізація концепції «цифрових робочих місць», згідно з якою компанії повинні використовувати цифрову трансформацію з метою узгодження технологій, співробітників і бізнес-процесів для підвищення операційної ефективності й досягнення цілей організації; 3) створення і пропонування цифрових продуктів; 4) спрямованість на клієнта: всі біонічні компанії прагнуть до взаємодії з клієнтами в будь-якому масштабі, агресивно розширюються за межі існуючого бізнесу, щоб отримувати дохід від суміжних пропозицій; 5) управління фірмою з використанням принципів проектування.

По-друге, найбільш просунуті біонічні компанії у своїх цифрових перетвореннях спираються на штучний інтелект, тобто на систему програмних і/або апаратних засобів, які здатні сприймати, аналізувати та обробляти інформацію, приймати рішення на основі аналізу великих масивів даних, у тому числі імітуючи людську поведінку [15]. Компанії з «біонічним AI» зараз складають 17 % від усієї кількості біонічних компаній, але саме вони вкладають значні

кошти в управління даними, використовують можливості цифрових платформ, оцифрування процесів. Вони розглядають AI як основу трансформації свого бізнесу і ключ до упровадження нових гнучких методів роботи.

По-третє, біонічні компанії здійснюють значні інвестиції в перепідготовку персоналу, залучення та утримання потрібних цифрових талантів і розвиток нових лідерських навичок, а також у технології, що доповнюють людей, особливо в аналітику даних і штучний інтелект. У 2020 р. 55 % біонічних компаній направили на цифрові технології понад 15 % операційних витрат, причому значну частку цих інвестицій було спрямовано в технології (28 %) і дані (22 %), що покращило здатність компаній до масштабування й досягнення результатів, у той час як їхні конкуренти витрачали більше на основні процеси. Загалом такі інвестиції позитивно впливають на операційний прибуток, а також зміцнюють кібербезпеку компаній.

Дослідження VCG із застосуванням індексу цифрового прискорення (DAI), проведене шляхом опитування приблизно 2300 компаній в Азії, Європі та США, показало, що біонічні компанії можуть масштабувати свої цифрові інвестиції по всьому ланцюжку створення вартості краще, ніж небіонічні, і мати вищу продуктивність. За трирічний період (який вимірюється за EOY 2015 по EOY 2018) біонічні компанії отримали в 1,8 разу вищі доходи і в 2,4 разу вище зростання загальної вартості підприємства порівняно з іншими компаніями в цифровій сфері. При цьому, на відміну від традиційних компаній, вони віддають перевагу зростанню доходів та інновацій, а не скороченню витрат [16]. Ця перевага особливо актуальна під час пандемії COVID-19, коли підвищення стійкості бізнесу має вирішальне значення [17]. Найбільш успішними є технологічні, телекомунікаційні та фінансові установи.

Як «запустити» біонічний процес у бізнесі? Зазначу, що глобальні консалтингові компанії активно просувають власні аналітичні продукти щодо створення біонічних компаній. Так, «Deloitte Process Bionics» досліджує та ілюструє процеси компаній з точки зору нейронної мережі даних. Збираючи дані про бізнес-діяльність у різних IT-системах, використовуючи високопродуктивні алгоритми для аналізу великих обсягів даних у режимі реального часу для інтеграції, координації та автоматизації процесів. У такий спосіб можна відстежувати робочий статус у реальному часі, що підвищує прозорість бізнесу та ефективність роботи.

Базуючись на бізнес-потребах і зрілості компанії, «Deloitte» пропонує три типи рішень: 1) перевірку працездатності основних бізнес-процесів, 2) оптимізацію процесів (мети, вузьких місць у процесі, розроблення пропозицій щодо поліпшення планів дій, прогностичний аналіз біоніки) та 3) стійке покращення (визначення корпоративних стратегій поліпшення, розвиток мож-

ливостей аналізу та оптимізації процесів, поширення концепцій управління тощо) [18]. Більш того, на основі біоніки можна визначити більше сценаріїв автоматизації процесів. За допомогою спільних інструментів «Deloitte Robot Process Automation» (RPA) цифрова трансформація підприємства може бути продовжена для підвищення операційної ефективності і точності. Будучи піонером у сфері послуг біоніки процесів, «Deloitte» надавала консалтингові послуги низці великих компаній, включаючи «Siemens», транснаціональні фармацевтичні компанії, підприємства роздрібною торгівлі та автомобільну промисловість.

Загалом же це проблема створення капіталу BeCoN. Тому найважливішими кроками для бізнес-організацій, на мій погляд, є:

- розроблення та реалізація стратегії поєднання «людина + машина»: постановка системи цілей, визначення ключових кінцевих результатів діяльності компанії, підсилених цифровізацією;

- перебудова системи управління; упровадження нових бізнес-моделей – цифрових платформ, сервісних бізнес-моделей, створення екосистем; також ставиться питання про нову спеціальність менеджерів із спільної роботи людини та машини [19];

- забезпечення відповідності керівного персоналу до нових технологічних вимог цифрової економіки. На цю проблему зараз звертають увагу майже всі бізнес-консультанти. Вони наполегливо рекомендують відстежувати ефективність роботи бізнес-процесу залежно від якості та ступеня відповідальності менеджерів за управління всіма процесами у фірмах та за постійне вдосконалення менеджменту. Крім того, за співробітництво в бізнесі та координацію дій різних підрозділів (бізнес-одиниць) корпорацій для створення синергетичного бізнес-ефекту [18];

- формування нових компетентностей працівників, насамперед технологічних і цифрових; створення нової системи підготовки фахівців. Для цього використовується машинне навчання, основним типом якого стає навчання за прецедентами, або індуктивне навчання. Спеціальні алгоритми комплексної діагностики компетенцій, психологічних особливостей, ціннісних настанов особистості та їхньої відповідності до корпоративної культури, засновані на формальних і неформальних інформаційних джерелах, скорочують витрати часу й ресурсів, пов'язані з формуванням, розвитком і використанням людських ресурсів. У результаті підвищуються конкурентоспроможність, ефективність і стійкість організації загалом [20, с. 109–110];

- упровадження нових інтелектуальних пристроїв і цифрових сервісів для пошуку претендентів на вакантні робочі місця. Алгоритми машинного навчання дозволяють не просто «обробити» і систематизувати надіслані резюме,

а й сформувати професійний, психологічний і соціальний портрети кандидата на вакантну посаду, описати потрібні якості, уміння, навички і здібності, виявити латентні характеристики, звички, особливості поведінки, інтереси поза межами професії, хобі, провести співбесіду з кандидатом онлайн. До основних програмних рішень у сфері добору персоналу можна віднести e-Staff recruiter, Experium, FriendWork Recruiter, Staffium та ін. Значні можливості для оброблення неструктурованих даних відкривають технології «великих даних» [21, с. 380].

Чому створенням біонічних компаній найбільше цікавляться підприємці розвинених країн і транснаціональні корпорації? Річ у тому, що розвиток біонічних процесів у бізнесі стикається з багатьма бар'єрами та перешкодами національного і навіть глобального характеру і, зокрема, потребує:

– *подолання цифрової нерівності*. Наразі 3,6 млрд населення планети не мають доступу до Інтернету, поширення інших нових технологій теж не є рівномірним. Наприклад, не всі люди можуть працювати віддалено через відсутність доступу до мережі. Однак в умовах пандемії, згідно з Ericsson Mobility Report, за 2020 р. тільки мобільний трафік збільшився на 51 % – до 60 ексабайт на місяць. Люди почали взаємодіяти віртуально більше, ніж реально. За окремими оцінками, під впливом цифровізації економіки протягом найближчого десятиліття з'явиться 22,3 млн робочих місць у всьому світі. І різниця між тими, хто може користуватися онлайн-можливостями, і тими, хто ні, стає особливо помітною. Генеральний секретар ООН вважає цифрову нерівність питанням життя і смерті. Адже від доступу до Інтернету залежить не лише те, як ми живемо під час пандемії, а й майбутнє людства [22].

Не дуже втішна ситуація і в Україні: Інтернетом користується понад 67 % населення, решта 33 % не мають доступу до мережі. Переважно це стосується сільських місцевостей, де погана якість покриття, а проведення дротового Інтернету може бути дуже дорогим. Тому важливо вже зараз допомагати людям отримувати цифрові навички та закривати майбутні потреби, щоб розвивати як ВВП країни, так і економіку загалом [22];

– *усунення кадрових розривів (skills gap)*. В основі останніх – не фізична відсутність необхідного працівника як такого, а невідповідність знань і компетенцій працівників до вимог діяльності, якою вони займаються. І це проблема не тільки бізнесова, а й державна, зокрема системи вищої освіти. За даними Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР), при поточному обсязі глобальних трудових ресурсів в 3,5 млрд осіб компетенції кожного третього працівника, зайнятого на ринку праці, або надлишкові, або недостатні для виконуваної ними діяльності. Якщо в середині минулого століття період старіння технічних знань становив 10 років, то зараз весь технологічний цикл може змінитися всього за 2,5 року. Ця так звана *кваліфікаційна яма (skills mismatch)*

вже стосується кожного другого роботодавця. Висловлено навіть думку про те, що наявність ІТ-навичок іде на другий план. У зв'язку зі зростанням конкуренції потрібно мати насамперед soft skills, бути інноваційним, креативним, вміти знаходити найоптимальніші рішення, придумувати нові продукти [23];

– створення «розумних» просторів, які змінюють умови життя людини на більш комфортні. «Розумний» простір являє собою фізичне або цифрове середовище, у якому люди й технологічні системи відкрито взаємодіють у пов'язаних і скоординованих інтелектуальних екосистемах. Серед прикладів: «розумні» міста, «розумні» будинки, цифрові робочі місця і фабрики. Сьогодні світ вступає в період прискореного надання надійних «розумних» просторів, коли технології стають невід'ємною частиною повсякденного життя людини в будь-якій її ролі – працівника, клієнта, члена спільноти, громадянина [24].

Висновки. Глобальні консалтингові фірми, як бачимо, не просто реагують на актуальні питання бізнесу, а йдуть на випередження, створюють умови розвитку бізнесу. Розпочаті ними теоретичні дослідження та консультування клієнтів щодо біонічної трансформації бізнесу є відповіддю на ті зміни, які відбуваються в сучасному суспільстві.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Доэрти П., Уилсон Д. Человек + машина. Новые принципы работы в эпоху искусственного интеллекта. Москва: Манн, Иванов и Фербер, 2019. 304 с.
2. Нуркадыр А. Человек или машина. Или человек и машина? URL: <https://kapital.kz/tehnology/90455/chelovek-ili-mashina-ili-chelovek-i-mashina.html> (дата звернення: 06.06.2021).
3. Роботи чи люди: за ким насправді майбутнє? URL: <https://evergreens.com.ua/ua/articles/people-or-robots-1.html> (дата звернення: 06.06.2021).
4. Україна 2030Е – країна з розвинутою цифровою економікою / Український інститут майбутнього. URL: <https://strategy.uifuture.org/kraina-z-rozvinutoyu-cifrovoyu-ekonomikoju.html> (дата звернення: 06.06.2021).
5. Полякова А. Навички майбутнього: як не залишитися без роботи через п'ять років. URL: <https://www.epravda.com.ua/publications/2020/10/27/666642/?fbclid=IwAR1uhmUOp2CbWHZQ0hgr2zu8lrfCElQAK-tirUIPnDIKrSKM22ZhQ6jNz6E> (дата звернення: 06.06.2021).
6. Volini E., Schwartz J., Denny B. Superteams. Putting AI in the group. URL: <https://www2.deloitte.com/global/en/insights/focus/human-capital-trends/2020/human-ai-collaboration.html> (дата звернення: 06.06.2021).
7. Gulumurthy R., Schatsky D. Pivoting to digital maturitySeven capabilities central to digital transformation. URL: <https://www2.deloitte.com/us/en/insights/focus/digital-maturity/digital-maturity-pivot-model.html> (дата звернення: 06.06.2021).
8. Бионические организации и суперкоманды: какими будут компании в будущем. URL: <https://trends.rbc.ru/trends/futurology/5f15667a9a794712d78a9d43> (дата звернення: 06.06.2021).

9. Біоніка. *Вікіпедія*. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%91%D1%96%D0%BE%D0%BD%D1%96%D0%BA%D0%B0> (дата звернення: 06.06.2021).
10. Біологічні секрети для техносвіту... або Як природа допомагає творити інженерам. URL: <https://biggggidea.com/practices/bionica/> (дата звернення: 06.06.2021).
11. Everson M., Sviokla J. The Bionic Company. URL: <https://www.strategy-business.com/article/The-Bionic-Company?gko=41603> (дата звернення: 06.06.2021).
12. Love J. Finding the real benefits of digital transformation: The bionic company – Boston Consulting Group. URL: <https://www.itworldcanada.com/post/finding-the-real-benefits-of-digital-transformation-the-bionic-company-boston-consulting-group> (дата звернення: 06.06.2021).
13. The Bionic Company. URL: <https://www.bcg.com/capabilities/digital-technology-data/bionic-company> (дата звернення: 06.06.2021).
14. Шевченко Л. С. Цифрова конкуренція: нові можливості та нові загрози. *Економічна теорія та право*. 2021. № 2 (45). С. 11–31. DOI: <https://doi.org/10.31359/2411-5584-2021-45-2-11>.
15. Что такое цифровая экономика? Тренды, компетенции, измерение: докл. к XX Апр. междунар. науч. конф. по проблемам развития экономики и общества, Москва, 9–12 апр. 2019 г. / Г. И. Абдрахманова, К. О. Вишнеvский, Л. М. Гохберг и др.; науч. ред. Л. М. Гохбер ; Нац. исслед. ун-т «Высшая школа экономики». Москва: Изд. дом Высшей школы экономики, 2019. 82 с. URL: https://www.hse.ru/data/2019/04/12/1178004671/2%20%D0%A6%D0%B8%D1%84%D1%80%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D1%8F_%D1%8D%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D0%BE%D0%BC%D0%B8%D0%BA%D0%B0.pdf (дата звернення: 06.06.2021).
16. The AI Advantage of Bionic Companies. URL: <https://northernlight.com/ai-advantage-of-bionic-companies/> (дата звернення: 06.06.2021).
17. Grebe M., Rußmann M., Leyh M., Franke M. R., Anderson W. How Bionic Companies Translate Digital Maturity into Performance. URL: <https://www.bcg.com/publications/2020/how-bionic-companies-translate-digital-maturity-into-performance> (дата звернення: 06.06.2021).
18. Deloitte Process Bionics – Tangible Impact on Business Processes. URL: <https://www2.deloitte.com/cn/en/pages/innovation/articles/china-innovation-deloitte-process-bionics-2019.html> (дата звернення: 06.06.2021).
19. Менеджер по совместной работе человека и машины: кто будет разрабатывать роботов и учить их жить с людьми. URL: <https://www.forbes.ru/podcasts/androidy-i-elektroovcy/432397-menedzher-po-sovmestnoy-rabote-cheloveka-i-mashiny-kto-budet> (дата звернення: 06.06.2021).
20. Ляковская Е. А., Козлов В. В. Управление персоналом в цифровой экономике. *Вестник ЮУрГУ. Серия «Экономика и менеджмент»*. 2018. Т. 12, № 3. С. 108–116.
21. Загребельная Н. С., Бостоганашвили Е. Р. Управление человеческими ресурсами в цифровой экономике. *Экономика: вчера, сегодня, завтра*. 2019. Т. 9, № 1А. С. 374–384.
22. Глущенко Ю. Всі в онлайн: як подолати цифрову нерівність і як вона впливає на розвиток країни. URL: <https://mind.ua/openmind/20226507-vsi-v-onlajn-yak-podolati-cifrovu-nerivnist> (дата звернення: 06.06.2021).

23. Кадровый разрыв. URL: <https://trainandbrain.ru/management/personnelgap> (дата звернення: 06.06.2021).
24. Gartner Top 10 Strategic Technology Trends for 2019. URL: <https://www.gartner.com/smarterwithgartner/gartner-top-10-strategic-technology-trends-for-2019/> (дата звернення: 06.06.2021).

REFERENCES

1. Doerti, P., & Uilson, D. (2019). *Chelovek + mashina. Novye principy raboty v epohu iskusstvennogo intellekta [Man + machine. New principles of work in the era of artificial intelligence]*. Moskva: Mann, Ivanov i Ferber [in Russian].
2. Nurkadyr, A. (2020, October 14). *Chelovek ili mashina. Ili chelovek i mashina? [Man or machine. Or man and machine?]*. Retrieved from <https://kapital.kz/tehnology/90455/chelovek-ili-mashina-ili-chelovek-i-mashina.html> [in Russian].
3. *Roboty chy liudy: za kym naspravdi maibutnie?* (2019, March 25). [*Jobs or people: who is the future really for?*]. Retrieved from <https://evergreens.com.ua/ua/articles/people-or-robots-1.html> [in Ukrainian].
4. Ukrainian Institute of the Future. (2019). *Ukraina 2030E – kraina z rozvynutoiu tsyfrovouiu ekonomikoiu [Ukraine 2030E is a country with a developed digital economy]*. Retrieved from <https://strategy.uifuture.org/kraina-z-rozvinutoyu-cifrovoyu-ekonomikoyu.html> [in Ukrainian].
5. Poliakova, A. (2020, October 27). *Navychky maibutnoho: yak ne zalyshytysia bez roboty cherez piat rokov [Skills of the future: how not to lose your job in five years]*. Retrieved from <https://www.epravda.com.ua/publications/2020/10/27/666642/?fbclid=IwAR1uhmUOp2CbWHZQ0hgr2zu8lrfCElQAK-tirUIPnDIKrSKM22ZhQ6jNz6E> [in Ukrainian].
6. Volini, E., Schwartz, J., & Denny, B. (2020). *Superteams. Putting AI in the group*. Retrieved from <https://www2.deloitte.com/global/en/insights/focus/human-capital-trends/2020/human-ai-collaboration.html>.
7. Gurumurthy, R., & Schatsky, D. (2019, March 13). *Pivoting to digital maturity Seven capabilities central to digital transformation*. Retrieved from <https://www2.deloitte.com/us/en/insights/focus/digital-maturity/digital-maturity-pivot-model.html>.
8. *Bionicheskie organizacii i superkomandy: kakimi budut kompanii v budushchem.* (2020, July 27). [*Bionic organizations and superteams: what companies will be like in the future*]. Retrieved from <https://trends.rbc.ru/trends/futurology/5f15667a9a794712d78a9d43> [in Russian].
9. *Bionika.* (n.d.). [*Bionics*]. Retrieved June 06, 2021, from <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%91%D1%96%D0%BE%D0%BD%D1%96%D0%BA%D0%B0> [in Ukrainian].
10. *Biologichni sekrety dlia tekhnosvitu... abo Yak pryroda dopomahaie tvoryty inzheneram.* (2018, May 30). [*Biological Secrets to the Technoworld ... or How Nature Helps Engineers Create*]. Retrieved from <https://biggggidea.com/practices/bionica/> [in Ukrainian].
11. Everson, M., & Sviokla, J. (2018, February 22). *The Bionic Company*. Retrieved from <https://www.strategy-business.com/article/The-Bionic-Company?gko=41603>.
12. Love, J. (2020, November 23). *Finding the real benefits of digital transformation: The bionic company – Boston Consulting Group*. Retrieved from <https://>

- www.itworldcanada.com/post/finding-the-real-benefits-of-digital-transformation-the-bionic-company-boston-consulting-group.
13. *The Bionic Company*. (n.d.). Retrieved June 06, 2021, from <https://www.bcg.com/capabilities/digital-technology-data/bionic-company>
 14. Shevchenko, L. S. (2021). Tsyfrova konkurentsia: novi mozhlyvosti ta novi zahrozy [Digital competition: new opportunities and new threats]. *Ekonomichna teoriia ta pravo – Economic Theory and Law*, 2, 11–31. DOI: <https://doi.org/10.31359/2411-5584-2021-45-2-11> [in Ukrainian].
 15. Gohberg, L. M. (Ed.). (2019). *Chto takoe cifrovaya ekonomika? Trendy, kompetencii, izmerenie: doklad k XX Apr. mezhdunar. nauch. konf. po problemam razvitiya ekonomiki i obshchestva* [What is the digital economy? Trends, Competencies, Measurement: Report by XX Apr. international scientific conf. on the problems of economic and social development]. Moskva: Izd. dom Vysshej shkoly ekonomiki. Retrieved from https://www.hse.ru/data/2019/04/12/1178004671/2%20%D0%A6%D0%B8%D1%84%D1%80%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D1%8F_%D1%8D%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D0%BE%D0%BC%D0%B8%D0%BA%D0%B0.pdf [in Russian].
 16. *The AI Advantage of Bionic Companies*. (2021, April 05). Retrieved from <https://northernlight.com/ai-advantage-of-bionic-companies/>.
 17. Grebe, M., Rußmann, M., Leyh, M., Franke, M. R., & Anderson, W. (2020, November 16). *How Bionic Companies Translate Digital Maturity into Performance*. Retrieved from <https://www.bcg.com/publications/2020/how-bionic-companies-translate-digital-maturity-into-performance>.
 18. *Deloitte Process Bionics – Tangible Impact on Business Processes*. (2019). Retrieved from <https://www2.deloitte.com/cn/en/pages/innovation/articles/china-innovation-deloitte-process-bionics-2019.html>.
 19. *Menedzher po sovmestnoj rabote cheloveka i mashiny: kto budet razrabatyvat' robotov i uchit' ih zhit' s lyud'mi*. (2020). [Human-machine collaboration manager: who will develop robots and teach them to live with humans]. Retrieved from <https://www.forbes.ru/podcasts/androidy-i-elektroovcy/432397-menedzher-po-sovmestnoy-rabote-cheloveka-i-mashiny-kto-budet> [in Russian].
 20. Lyaskovskaya, E. A., & Kozlov, V. V. (2018). Upravlenie personalom v cifrovoj ekonomike [Human resource management in the digital economy]. *Vestnik YUUrGU. Seriya «Ekonomika i menedzhment» – Bulletin of SUSU. Series «Economics and Management»*, 12 (3), 108–116 [in Russian].
 21. Zagrebelnaya, N. S., & Bostoganashvili, E. R. (2019). Upravlenie chelovecheskimi resursami v cifrovoj ekonomike [Human resource management in the digital economy]. *Ekonomika: vchera, segodnya, zavtra – Economy: yesterday, today, tomorrow*, 9 (1A), 374–384 [in Russian].
 22. Hlushchenko, Yu. (2021, May 26). *Vsi v onlain: yak podolaty tsyfrovu nerivnist i yak vona vplyvaie na rozvytok krainy* [Everything online: how to overcome digital inequality and how it affects the development of the country]. Retrieved from <https://mind.ua/openmind/20226507-vsi-v-onlajn-yak-podolati-cifrovu-nerivnist> [in Ukrainian].
 23. *Kadrovyy razryv*. (n.d.). [Personnel gap]. Retrieved June 06, 2021, from <https://trainandbrain.ru/management/personnelgap> [in Russian].

24. *Gartner Top 10 Strategic Technology Trends for 2019*. (2018). Retrieved from <https://www.gartner.com/smarterwithgartner/gartner-top-10-strategic-technology-trends-for-2019/>.

Стаття надійшла до редакції 15.05.2021

Стаття пройшла рецензування 16.06.2021

Стаття рекомендована до опублікування 27.08.2021

Л. С. ШЕВЧЕНКО

доктор экономических наук, профессор, заведующая кафедрой экономической теории Национального юридического университета имени Ярослава Мудрого, Украина, г. Харьков

ПОЧЕМУ СОЗДАНИЕ БИОНИЧЕСКИХ КОМПАНИЙ СТАНОВИТСЯ НОВЫМ ПРИОРИТЕТОМ ДЛЯ ГЛОБАЛЬНЫХ КОНСАЛТИНГОВЫХ ФИРМ?

Глобальные консалтинговые фирмы в последнее время исследуют проблему труда будущего: как будут взаимодействовать люди и машины – распределять между собой работу или сотрудничать и взаимодополнять друг друга? Консультанты PwC, BCG и Deloitte ставят вопрос о взаимодействии людей и технологий в форме диалога, а не путем использования людьми технологий, и обосновывают целесообразность создания бионических компаний. Такие компании используют искусственный интеллект и машинное обучение для оптимизации внутренних процессов и выстраивания отношений с клиентами. В статье в дискуссионной форме раскрываются сущность, ключевые характеристики, конкурентные преимущества и процесс создания бионических компаний.

Ключевые слова: глобальная консалтинговая фирма, бизнес-консалтинг, цифровая экономика, искусственный интеллект, роботы, бионика, бионическая компания.

L.S. SHEVCHENKO

Doctor of Economic Sciences, Professor, Head of Economic Theory Department, Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine, Kharkiv

WHY DOES THE CREATION OF BIONIC COMPANIES BECOME A NEW PRIORITY FOR GLOBAL CONSULTING FIRMS?

Problem setting. Over the past few years, global consulting firms have been researching an issue of labour of the future: how will humans and machines interact – will they divide work between each other or collaborate and complement each other?

Recent research and publication analysis. The discussion has been largely spurred by a book «Human + Machine: Reimagining Work in the Age of Artificial Intellect» written

by Paul Doherty and James Wilson. However, positions of experts and business consultants are diametrically opposed. Experts of the McKinsey & Company, an international consulting company, prognosticate that there will be no need in human labour in certain processes beyond 2030. Experts of the WEF state that there will be the division of obligations between employers and intellectual machines, and humans will maintain their preferences in the spheres of management, consulting, decision-making, communication, and interaction. In the Deloitte Global Human Capital Trends Report (2019), experts describe the complementarity and collaboration of employers and intellectual machines in «superteams». Consultants of the PwC, BCG, and Deloitte raise questions on the interaction between humans and technologies in the form of dialogue and substantiate the expediency of creating *bionic companies*.

Paper objective. The article's objective is to disclose the essence of discussion regarding the future of human labour and opportunities for creating bionic companies, to characterize peculiarities of such companies and their competitive potential in the digital economy.

Paper main body. The article's author answers the following questions:

1. *What are bionic companies?* Such companies combine human strengths (flexibility, creativity, critical thinking, design and technical competencies for work in autonomous teams, adaptiveness, and various experiences) and new technologies (artificial intelligence, machine learning, software, and the platform as a service) for optimizing internal processes and forming relationships with customers and for creating «superhuman strengths» or «bionic capabilities». The latter is reflected in strategies, processes, operations, and results of a company.

2. *What are competitive advantages of bionic companies?* All the bionic companies: a) are digital and use opportunities of the latter: integrating the digital technologies, including internal technological platforms; creating «digital workplaces» and digital products; client-orientation, etc.; b) are grounded on artificial intelligence, are able to perceive, analyse, and process information, and tend to make decisions based on analysing big data, including imitating human behaviour; c) make great investments in retraining of personnel and in technologies augmenting the human intelligence, which produce a considerable economic result: economies of scale, the growth of operating revenue, reinforcement of cybersecurity, and the increase of business value.

3. *How can we «launch» a bionic process within a business?* The article analyses analytical products of consulting companies regarding creating bionic companies (e.g., Deloitte Process Bionics). The author highlights that the most important steps for business organizations embarking on a path of bionisation are as follows: drawing up and undertaking a strategy for a «human + machine» combination; implementing new business models; ensuring the compliance of managing personnel with technological requirements of the digital economy; forming new competencies of employers.

4. *Why are entrepreneurs from developed countries and transnational corporations most interested in creating bionic companies?* Development of bionic processes in business faces numerous national and global barriers and obstacles and, particularly, needs:

overcoming digital inequality, eliminating skills gaps, and creating «clever» spaces, which transform conditions of human life into more comfortable ones.

Conclusion of the research. Global consulting firms do not just react to actual business issues. They go ahead and create conditions for development of a business entity. The theoretical research and customer consultations regarding the bionic transformation of a business, which are initiated by these firms, respond to those changes occurring in the contemporary society.

Short Abstract for an article

Abstract. Over the past few years, global consulting firms have been researching an issue of labour of the future: how will humans and machines interact – will they divide work between each other or collaborate and complement each other? Consultants of the PwC, BCG, and Deloitte raise questions on the interaction between humans and technologies in the form of dialogue and substantiate the expediency of creating bionic companies. Such companies use artificial intelligence and machine learning for optimizing internal processes and building relationships with customers. The article discloses the essence, key characteristics, competitive advantages, and a process of creating bionic companies in the form of discussion.

Key words: global consulting firm, business consulting, digital economy, artificial intelligence, cobots, bionics, bionic company.

Article details:

Received: 15 May 2021

Revised: 16 June 2021

Accepted: 27 August 2021

Рекомендоване цитування: Шевченко Л. С. Чому створення біонічних компаній стає новим пріоритетом для глобальних консалтингових фірм? *Економічна теорія та право*. 2021. № 3 (46). С.132–147. DOI: <https://doi.org/10.31359/2411-5584-2021-46-3-132>.

Suggested Citation: Shevchenko, L. S. (2021). Chomu stvorennia bionichnykh kompanii staie novym priorytetom dlia hlobalnykh konsal'tynhovykh firm? [Why does the creation of bionic companies become a new priority for global consulting firms?]. *Ekonomichna teoriia ta pravo – Economic Theory and Law*, 3 (46), 132–147. DOI: <https://doi.org/10.31359/2411-5584-2021-46-3-132>.

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ, ЯКІ ПОДАЮТЬСЯ ДО ЗБІРНИКА НАУКОВИХ ПРАЦЬ «ЕКОНОМІЧНА ТЕОРІЯ ТА ПРАВО»

Для публікації статті необхідно подати до редакції:

- *електронний варіант статті*, надісланий на електронну адресу редколегії: econom_theory@ukr.net;
- *примірник статті*, роздрукований на принтері, вчитаний і підписаний усіма авторами, з позначкою про дату її надходження до редакції;
- *довідку про автора (-ів)*: прізвище, ім'я, по батькові повністю, посада та місце роботи, науковий ступінь, вчене звання, контактна інформація (телефон, особистий e-mail автора, поштова адреса (з індексом) організації, де працює автор), ідентифікатор ORCID ID, розділ збірника, у якому доцільніше розмістити статтю;
- *рецензія* кандидата чи доктора наук відповідної спеціальності та *витяг із протоколу* засідання відповідної кафедри (відділу) про рекомендацію статті до друку, якщо автори не мають наукового ступеня;
- **фотографію автора (співавторів)** статті форматом 4×5,5 з розширенням *.jpg, якості 600×600 dpi;
- *ліцензійну згоду* автора (або співавторів) на розміщення статті в мережі Інтернет на сайті Наукової бібліотеки Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого (<http://library.nlu.edu.ua/>), сайтах журналу «Економічна теорія та право» (<http://econtlaw.nlu.edu.ua>) та Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (<http://www.nbuv.gov.ua>).

Технічні вимоги до статті

Обсяг статті – 18–30 аркушів, включаючи рисунки, таблиці, графіки, список використаної літератури, розширену анотацію.

Текст статті має бути набраний у текстовому редакторі WORD for WINDOWS шрифтом Times New Roman, кегль – 14, міжрядковий інтервал – 1,5, абзацний відступ – 1,25 см, береги: ліворуч – 3 см, праворуч – 1,5 см, угорі та внизу – 2 см. Орієнтація – книжкова.

При підготовці рукопису не слід користуватися для форматування тексту пробілами, табуляцією тощо; застосовувати колонтитули та автоматичне перенесення слів. Таблиці повинні мати вертикальну орієнтацію і будуватися за допомогою майстра таблиць редактора Word, формули необхідно готувати в редакторі Microsoft Equation Editor 2.0. Не допускається використання сканованих або сфотографованих схем, рисунків, таблиць тощо.

Вимоги щодо оформлення статті:

- у лівому верхньому куті першої сторінки зазначається *шифр УДК*;
- наступний рядок – *відомості про автора (співавторів) мовою статті*: прізвище, ім'я, по батькові (великими літерами, шрифт напівжирний), науковий ступінь,

вчене звання, повна назва посади, установи, де працює чи навчається автор (співавтор); місто, де розташована організація, та країна; e-mail і ORCID ID автора;

– у правому верхньому куті першої сторінки розміщується *фото автора (авторів)*;

– нижче по центру наводиться *назва статті мовою статті* (великими літерами, шрифт напівжирний);

– *джерела фінансування досліджень*. Якщо стаття містить матеріали досліджень, що проводилися в межах грантів, цільових програм, фундаментальних або прикладних досліджень за рахунок видатків державного бюджету або за фінансової підтримки інших установ, указати цей факт у виносці до заголовка статті. Такі роботи заслуговують на особливу увагу та схвалення журналів, що включені до наукометричних баз.

Наприклад:

¹ Роботу виконано в межах цільової комплексної програми «Соціально-економічна модернізація України та формування інноваційної моделі розвитку» (номер державної реєстрації 0111u000961) та фундаментального дослідження «Науково-теоретичні проблеми формування, розвитку та інституційної побудови правової економіки в Україні» за рахунок видатків державного бюджету (номер державної реєстрації 0115U000326);

– *коротка анотація до статті* (до 50 слів) і *ключові слова* (5–7) мовою статті (кегель – 12, міжрядковий інтервал – 1,5).

Для статей, написаних на економічну тематику, під «Ключовими словами» вказується *JEL Classification* (кількість – від 1 до 5, в одному рядку. Наприклад: JEL Classification: I23, M21). Більш детально:

http://en.wikipedia.org/wiki/JEL_classification_codes;

– *текст статті*;

– *список використаної літератури*;

– *references*;

– *відомості про автора (співавторів) російською мовою* (кегель – 12, міжрядковий інтервал – 1,5): прізвище, ім'я, по батькові (шрифт напівжирний), науковий ступінь, вчене звання, повна назва посади, установи, де працює чи навчається автор (співавтори); місто, де розташована організація, та країна;

– нижче по центру наводиться *назва статті російською мовою* (кегель – 12, міжрядковий інтервал – 1,5, шрифт напівжирний);

– нижче *коротка анотація до статті* (до 50 слів) і *ключові слова* (5–7) **російською мовою** (кегель – 12, міжрядковий інтервал – 1,5);

– *розширена анотація обсягом від 2 до 3 тис. знаків англійською мовою* (кегель – 14, міжрядковий інтервал – 1,5).

Анотація англійською мовою повинна відповідати таким вимогам: інформативність (не містити загальних слів); оригінальність (бути написаною автентичною англійською мовою); змістовність (відображати основний зміст статті та результати досліджень); структурованість (дотримуватися логіки викладу матеріалу в статті),

компактність. Анотація має лаконічно описувати авторські результати та висновки, а не загальну ситуацію по проблемі. Ключові слова мають бути максимально специфічними, слід уникати загальної термінології та не повторювати назву статті.

Структура наукової статті:

- *постановка проблеми* в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
- *аналіз останніх досліджень і публікацій*, у яких започатковано розв'язання цієї проблеми і на які спирається автор статті, виділення невіршених раніше частин загальної проблеми, яким присвячено статтю;
- *формулювання цілей* статті (постановка завдання);
- *виклад основного матеріалу* дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- *висновки* з цього дослідження і *перспективи* подальшого розвитку в цьому напрямі.

Список використаних джерел

наводиться в кінці статті (кегель – 12). Використана література подається загальним списком за порядком її згадування в тексті у квадратних дужках (наприклад, [1, с. 22], або [1], або [1; 5]). Усі статистичні дані, цитати мають бути підкріплені та закінчуватися посиланнями на джерела. Слід уникати посилань на газети, підручники, навчальні посібники. Редакційна колегія рекомендує посилатися на статті з наукових збірників із глобальними індексами цитування (Scopus, Web of Science).

Список використаних джерел має складатися з двох частин: СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ та REFERENCES.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ – список джерел мовою оригіналу, оформлених відповідно до українського стандарту бібліографічного опису (ДСТУ 8302:2015: Бібліографічне посилання. Загальні положення та правила складання. Київ, 2016).

REFERENCES – список використаної літератури, транслітерований у романському алфавіті й оформлений згідно з міжнародним бібліографічним стандартом APA:

<http://www.apastyle.org/> або

<http://www.apastyle.org/learn/quick-guide-on-references.aspx>

http://www.ecu.edu/cs-dhs/laupuslibrary/upload/apa_style_guide_6th_ed_oct09.pdf

<http://soskin.info/userfiles/file/CHASOPYS/APA-2010.pdf>

https://library.westernsydney.edu.au/main/sites/default/files/cite_APA.pdf

Назви періодичних українсько- та російськомовних видань (журналів, збірників і матеріалів конференцій) у REFERENCES подаються транслітерацією та англійською мовою.

Транслітерування українських джерел: <http://www.slovyk.ua/services/translit.php>

Транслітерування російських джерел: <http://translit.net/>

Якщо мовою статті є англійська, бібліографічний опис джерел не транслітерується.

Робота редакції з авторами

Рукопис статті передається на *подвійне сліпе рецензування* членами редколегії та експертами відповідно до наукового напрямку статті. Остаточне рішення про публікацію приймає редакційна колегія, яка має право відхиляти матеріали, повертати їх на доопрацювання, скорочувати й редагувати.

Матеріали, які надійшли до редакції з порушенням зазначених вимог, не реєструються й не розглядаються, а повертаються авторам для доопрацювання.

Точка зору редакційної колегії може не збігатися з точкою зору авторів статей.

Автор (співавтор) статті є відповідальним за правильність і достовірність викладеного матеріалу, належність останнього йому особисто, точність викладених у роботі фактів (даних) та якість перекладу цитат з іншомовних джерел (за наявності).

Зразки ліцензійної згоди на публікацію (додаток 1), анотації до статті англійською мовою (додаток 2) та оформлені статті (додаток 3) розміщено на сайті збірника наукових праць «Економічна теорія та право»: <http://econlaw.nlu.edu.ua/>.

Порядок рецензування статей

Рецензування рукописів наукових статей, поданих авторами у збірник «Економічна теорія та право», спрямовано на підтримку високої якості економічних і юридичних досліджень та забезпечення їхніх результатів від плагіату і недобросовісного використання. Принципами рецензування є незалежність, об'єктивність, висока компетентність, обґрунтованість висновків, етичність та неупередженість наукової експертизи. У збірнику друкуються матеріали, які раніше не публікувалися і не призначені для одночасної публікації в інших виданнях.

Стаття приймається до розгляду лише за умови, що вона відповідає вимогам до авторських оригіналів статей, надрукованим у збірнику.

Перед передачею на рецензування всі статті перевіряються на відсутність плагіату (неправомірного запозичення), актуальність, відповідність до наукової спрямованості (профілю) збірника. При виявленні плагіату або недостовірних даних і посилай стаття знімається з рецензування.

Рецензування рукописів є подвійним сліпим (*double-blind peer review*) і передбачає рецензування та рекомендацію наукової статті до опублікування членом (або членами) редакційної колегії збірника, який є експертом із проблем, що досліджуються автором, а також запрошеними вітчизняними або закордонними фахівцями в певній галузі економіки та права.

Головні вимоги до рецензентів збірника та їх персональний склад визначаються рішенням редакційної колегії.

Рецензент рукопису повинен визначити актуальність, самостійність, методологічну та теоретичну обґрунтованість, новизну та практичне значення результатів

дослідження, відповідність до вимог щодо структури та оформлення статей, що публікуються у фахових виданнях, відповідність статті науковому рівню, тематиці, вимогам і редакційній політиці збірника наукових праць «Економічна теорія та право» та доцільність її публікації.

Якщо в рецензії містяться рекомендації щодо виправлення і доопрацювання статті, редакційна колегія направляє автору текст рецензії з пропозицією врахувати їх при підготовці нового варіанта статті або аргументовано їх спростувати. Стаття, надана автором у редакцію після усунення зауважень, розглядається в загальному порядку. Остаточне рішення щодо публікації статті приймається редакційною колегією, яка має право відхиляти матеріали, повертати їх на доопрацювання, скорочувати й редагувати. Редакційна колегія зобов'язана за вимогою автора надати йому рецензії (текст рецензії при анонімній експертизі) для вивчення, усунення недоліків та здійснення необхідних доповнень і виправлень.

Стаття, не рекомендована рішенням редакційної колегії до публікації, до повторного розгляду не приймається.

Політика антиплагіату

З метою забезпечення високої якості та унікальності опублікованих матеріалів усі статті, що надходять до редакції, попередньо перевіряються на виявлення текстових запозичень (плагіату) із використанням Антиплагіатної інтернет-системи StrikePlagiarism.com, що є в розпорядженні Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого.

До розгляду не приймаються:

- статті, що містять менш ніж 85 % унікального тексту, за винятком оглядів (рецензій) наукових праць, які можуть вимагати певної кількості цитувань;
- статті, зміст яких повністю або частково повторює інші опубліковані чи розміщені автором у мережі Інтернет матеріали (дисертацію, автореферат, монографію, наукову статтю, тези, звіт про наукову діяльність тощо);
- статті, створені рерайтом.

Редакція рекомендує авторам здійснювати самостійно попередню перевірку своїх статей на виявлення плагіату з використанням будь-яких онлайн-сервісів.

Відповідальна за випуск *О. С. Марченко*
Коригування *О. І. Новохацької*
Комп'ютерна верстка *О. А. Лисенко*

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
КВ № 21210-11010 ПР від 16.02.2015

Підписано до друку 24.09.2021.
Формат 70×100/16. Папір офсетний. Гарнітура Times.
Ум. друк. арк. 12,4. Обл.-вид. арк. 9,7.
Тираж 100 прим. Вид. № 2861

Адреса редакції:
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого,
вул. Пушкінська, 77, Харків, 61024, Україна
Тел.: +38 (057) 704-11-35; +38 (057) 704-92-58
E-mail: kafekononom@nlu.edu.ua, econom_theory@ukr.net
Сайт: <http://econtlaw.nlu.edu.ua>

Видавець – видавництво «Право» Національної академії правових наук України
та Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого,
вул. Чернишевська, 80-А, Харків, 61002, Україна
Тел./факс +38 (057) 716-45-53
Сайт: <https://pravo-izdat.com.ua>
E-mail для авторів: verstka@pravo-izdat.com.ua
E-mail для замовлень: sales@pravo-izdat.com.ua
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів
видавничої продукції – серія ДК № 4219 від 01.12.2011

Виготовлювач – ТОВ «ПРОМАРТ»,
вул. Весніна, 12, Харків, 61023, Україна
Тел. +38 (057) 717-28-80
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів
видавничої продукції – серія ДК № 5748 від 06.11.2017

Для нотаток